

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

П. П. НЕСЕНЕНКО, О. А. АРТЕМЕНКО

**ГЕНЕЗА МЕТОДОЛОГІЇ
КЛАСИЧНОГО ЕКОНОМІЧНОГО
НАПРЯМУ ТА КЕЙНСІАНСТВА**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Одеса ОНЕУ 2018

УДК 330.834:330.821(075.8)

Нес 55

Рекомендовано Вченою радою Одеського національного економічного університету (протокол № 2 від 24 жовтня 2017 року)

Рецензенти:

Горняк О. В. – доктор економічних наук, професор

Уперенко М. О. – доктор економічних наук, професор

Жданова Л. Л. – доктор економічних наук, професор

Несененко П. П.

Нес 55 Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства: навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ, ФОП Гуляєва В. М., 2018. – 262 с.

ISBN 978-617-7503-05-6

Навчальна дисципліна «Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства» є своєрідним продовженням та доповненням курсів політичної економії, мікро-, макроекономіки, історії економіки та економічних учень, інших загальних теоретичних наук, що вивчались студентами раніше.

Представлена дисципліна має за мету, перш за все, надати майбутнім економістам-теоретикам можливість отримати більш чіткі уявлення про історичні умови формування різних напрямів економічної думки як-то класики та кейнсіанства, що є фундаментальними надбаннями історії економічної науки.

У даному виданні автори по-новому тлумачать певні аспекти економічної думки періоду первісного нагромадження капіталу, класичної теорії, починаючи з її витоків до марксизму. Уточнені деякі ключові проблеми її розвитку як і окремі напрямки сучасної економічної теорії, починаючи з кейнсіанства.

До теоретичного матеріалу всіх тем додається перелік ключових понять і категорій та питання для самостійного контролю знань, що має на меті сприяти кращому засвоєнню представленого матеріалу.

Видання призначено для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних службовців, економістів-практиків та всіх тих, хто цікавиться проблемами економічної науки.

УДК 330.834:330.821(075.8)

ISBN 978-617-7503-05-6

© П. П. Несененко, О. А. Артеменко, 2018

© ОНЕУ, 2018

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП	9
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ГЕНЕЗА МЕТОДОЛОГІЇ КЛАСИЧНОГО ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМУ ТА КЕЙНСІАНСТВА»	11
1. Предмет та завдання дисципліни.....	11
2. Метод і методологія та особливості їх використання в економічній теорії.....	12
3. Основні етапи розвитку економічної науки та місце в ній класики і кейнсіанства.....	23
4. Значення дисципліни для підготовки економістів-теоретиків.....	28
Поняття та категорії.....	29
Питання для самоконтролю.....	29
ТЕМА 2. ГЕНЕЗА КЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ	30
1. Меркантилізм та фритредерство як предтечі класичного економічного напрямку	32
2. Витоки класичного напрямку. Економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера.....	35
3. Р. Кантільон – систематизатор напрацювань донаукового етапу розвитку класичного напрямку західної економічної думки.....	47
4. Зародження наукового підходу дослідження економіки у західному напрямі класики. Фізіократія	53
5. Англійська класична політична економія як перший досконалий витвір економічної науки. А. Сміт та Д. Рікардо.....	56
5.1. Історичні передумови розвитку англійської класичної політичної економії.....	56
5.1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX ст.....	56
5.1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду.....	57
5.1.3. Визначення А. Смітом предмету та методу дослідження економічної науки.....	60
5.2. Загальна характеристика книги «Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776).....	62
5.2.1. Вступ у твір та його центральні проблеми.....	62
5.2.2. Обставини та наслідки зростання величини багатства нації	62

5.2.3. Структура п'яти книг праці.....	63
5.3. Проблеми дослідження першої книги «Про начала, що дають простір збільшенню продуктивній силі праці й порядок, згідно з яким його продукт природним чином розподіляється між різними класами народу».....	64
5.3.1. А. Сміт про поділ праці.....	64
5.3.2. А. Сміт про принцип, що викликає та обмежує розподіл праці.....	65
5.3.3. А. Сміт про походження, використання грошей та дві сторони цінності.....	67
5.3.4. Три принципи обміну товарів.....	68
5.3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів.....	68
5.3.4.2. Про складові частини ціни товарів.....	70
5.3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів.....	71
5.3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників.....	72
5.3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку.....	74
5.4. Проблеми другої книги «Про природу, нагромадження та використання запасу».....	74
5.5. Питання економічної політики у творчості А. Сміта.....	77
5.6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту.....	78
5.7. Передмови до книги «Начала політичної економії та оподаткування» (1817).....	79
5.7.1. Постановка проблеми дослідження.....	79
5.7.2. Уточнення предмета та методу дослідження «Політичної економії».....	79
5.7.3. Структура твору.....	80
5.8. Основні проблеми вчення Д. Рікардо:	81
а) мінова вартість (цінність).....	81
б) земельна рента.....	83
в) природна і ринкова ціна.....	85
г) гроші.....	86
г) заробітна плата і прибуток	86
5.9. Історичні долі економічного вчення А. Сміта та Д. Рікардо.....	87
6. Подальша розробка фундаментальних засад та емпіричних узагальнень вченими 20-60-х рр. ХІХ ст. закономірностей розвитку класичної політичної економії	88
6.1. Загальна характеристика буржуазного суспільства 20-60-х рр. ХІХ ст.....	88
6.2. Дослідження нових та старих фундаментальних теоретичних проблем капіталізму послідовниками класики в умовах промислового перевороту.....	90
6.2.1. Т. Р. Мальтус – неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної школи.....	90
6.2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама.....	93

6.2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді – перший критик основ класичної буржуазної політекономії.....	94
6.2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудонем.....	97
6.2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування у працях К. Й. Родбертуса-Ягецова та соціалістів-рікардіанців.....	99
6.3. Емпіричне узагальнення економістами надбань класики в умовах розгортання промислового перевороту.....	101
6.3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастіа. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері.....	102
6.3.2. Спроба подальшого поглиблення рікардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом.....	107
6.3.3. Заснування основ «чистої політичної економії» Н. В. Сеніором...	108
6.4. Систематизація наробок західного варіанту класичної політекономії у працях Дж. С. Мілля	109
Поняття та категорії.....	111
Питання для самоконтролю.....	113

ТЕМА 3. МАРКСИЗМ ЯК СВОЄРІДНЕ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВИХ НАПРАЦЮВАНЬ ЗАХІДНОЇ КЛАСИКИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 116

1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні витоки ортодоксального марксизму.....	117
1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму.....	117
1.2. Головні етапи життя та творчої діяльності К. Маркса та Ф. Енгельса.....	118
1.3. Ідейно-теоретичні джерела марксизму.....	119
1.3.1. Німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха.....	120
1.3.2. Англійська класична політекономія. А. Сміт та Д. Рікардо.....	123
1.3.3. Французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм.....	125
2. Основні складові ортодоксального марксизму як науки про суспільство у сучасному трактуванні.....	127
2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку.....	128
2.2. Економічна теорія.....	131
2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем.....	131

2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу» як провідної праці зрілого етапу.....	134
2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу.....	139
2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії.....	140
2.3. Теорія класової боротьби та революції.....	142
2.4. Теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії і теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого.....	144
2.5. Історія економічної думки.....	145
3. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ століття.....	146
4. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».....	147
5. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве... ..	147
6. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним.....	149
6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.....	149
6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.....	151
7. Основні тенденції розвитку марксизму у ХХ - початку ХХІ ст.....	153
8. Місце та значення марксизму у розвитку світової суспільної думки... ..	162
Поняття та категорії.....	165
Питання для самоконтролю.....	166

ТЕМА 4. А. МАРШАЛЛ – ФУНДАТОР ПРИНЦИПІВ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ..... 168

1. Історичні передумови виникнення, зміст та визначальні засади «маржинальної революції».....	168
2. Розвиток неокласичного напрямку представниками маржиналізму.....	170
2.1. Перша хвиля маржинальної революції в 1871- 90-их рр. ХІХ ст.....	170
2.1.1. Загальна характеристика даного етапу економічної думки.....	170
2.1.2. Особливості економічної думки першої хвилі.....	171
2.2. Друга хвиля маржиналізму в 1890 – першій третині ХХ ст.....	171
2.2.1. Спільні та відмінні ознаки класичної політекономії та неокласичної економічної теорії.....	172
2.2.2. Особливості методології неокласики.....	173
2.2.3. Кембриджська школа як вершина у розвитку неокласичного напрямку.....	174
3. А. Маршалл – автор «Принципів економічної науки» (1890) як фундаментального твору неокласичного напрямку.....	175
3.1. Нове визначення предмета економіки.....	175
3.2. Особливості методу дослідження.....	177
3.3. Структура та зміст основних книг твору.....	179

3.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства.....	182
4. Економічні теорії зайнятості та добробуту А. С. Пігу.....	183
5. Американське відгалуження неокласики. Дж. Б. Кларк.....	186
6. Місце та значення неокласичного напрямку у розвитку економічної науки.....	188
Поняття та категорії.....	190
Питання для самоконтролю.....	191
ТЕМА 5. ДЖ. М. КЕЙНС ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ.....	192
1. Соціально-економічний розвиток провідних країн Західної Європи та США наприкінці ХІХ - першої третини ХХ ст.....	193
2. Історичні умови виникнення кейнсіанства як початку становлення сучасного етапу розвитку економічної науки.....	203
3. Дж. М. Кейнс як засновник макроекономічного підходу в аналізі капіталістичної економіки. Зародження ортодоксального кейнсіанства.	205
4. Структура та основні положення твору Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936).....	208
5. Нове визначення Дж. М. Кейнсом методології економічного аналізу.....	210
6. Критика Дж. М. Кейнсом постулатів класики.....	212
7. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.....	213
8. Теорія інвестицій та зайнятості.....	214
9. Теорія мультиплікатора.....	217
10. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.....	218
11. Коментарі Дж. М. Кейнса щодо загальної теорії.....	218
11.1. Нотатки щодо економічного циклу.....	218
11.2. «Загальна теорія....» у світлі розвитку економічної думки.....	219
11.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів.....	220
11.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором.....	221
11.2.3. Економічна теорія недоспоживання.....	222
11.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії.....	224
12. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку.....	225
12.1. Розвиток кейнсіанства після Другої світової війни як еволюція неортодоксального та ортодоксального некейнсіанства	225
12.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.....	226
12.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство.....	227
а) теорії економічної динаміки та зростання.....	227
б) теорії економічного циклу.....	230

12.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.....	232
12.2. Посткейнсіанство.....	234
12.2.1. Монетарне посткейнсіанство.....	236
12.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.....	237
12.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.....	238
12.3. Нове кейнсіанство.....	238
13. Кейнсіанська теорія та економічна політика.....	239
14. Місце та значення кейнсіанства для розвитку сучасної економічної науки.....	240
Поняття та категорії.....	241
Питання для самоконтролю.....	242
ЛІТЕРАТУРА.....	244

ВСТУП

*«Економіст, який є тільки економістом,
не може бути хорошим економістом»*

Фрідріх Август фон Хайек

*В економіці не можна зрозуміти нічого,
поки не зрозумієш усього*

A Dictionary of Economic Quotations

Навчальна дисципліна **«Гене́за методоло́гії класичного економічного напрямку та кейнсіанства»** є своєрідним продовженням та доповненням курсів політичної економії, мікро-, макроекономіки та інших загальнотеоретичних наук, що вивчалися студентами раніше.

Дана дисципліна має за мету надати майбутнім економістам можливість отримати більш чіткі та докладні уявлення про історичні умови формування різних напрямів економічної думки, і у першу чергу таких, як західної класики, його відгалуження марксизму та кейнсіанства як ключових фундаментальних напрацювань історії економічної науки.

Предметом дисципліни **«Гене́за методоло́гії класичного економічного напрямку та кейнсіанства»** є розгляд та аналіз теорій, що віддзеркалюють генезу появи об'єктивної системи товарних зв'язків, його досконалий стан та початок підриву. Крім того курс ставить завданням дати можливість студентам опанувати категорії та напрацювання економічної науки, що дозволяє самостійно аналізувати процеси, які відбуваються в економічній системі взагалі та зокрема в Україні та можливість усвідомити необхідність проведення, залежно від рівня економічного розвитку суспільства, відповідної цим процесам економічної політики.

Формування економічних ідей визначається цілою низкою об'єктивних обставин. Тому необхідно почати, перш за все, з більш чіткого визначення понять західного варіанта класики як першого наукового відображення дійсності та формування категорій капіталізму вільної конкуренції XIX ст., які визначили розвиток еволюції економічних систем та відповідних їй категорій. Одночасно, враховуючи, що витoki сучасних теорій знаходяться у далекому минулому, для кращого засвоєння суті поставлених питань, у курсі будуть простежені зв'язки сучасних ідей з їх історичними джерелами. При цьому слід пам'ятати, що перша спроба теоретичного осмислення економічних проблем була здійснена ще давньогрецькими мислителями у період, коли товарне господарство тільки-но почало формуватися.

Окрім вище зазначеного, представлений курс має на меті допомагати підвищенню та розвитку загальноосвітнього рівня і культури населення нашої країни, багато десятиліть відірваного від надбань світової економічної

науки.

Засвоєння економічного аспекту полегшує пізнання економіки, оскільки її дослідження в історичному розвитку дозволяє легше сприймати зміни у суспільстві і відповідне до них віддзеркалення в економічній науці у вигляді категоріального апарату, що застосовується.

Таким чином, економічна думка предстає відображенням тих реальних процесів, що здійснюються в економічному базисі суспільства. Звідси, виходячи із його еволюції, стає зрозумілим проведення тих або інших перемін в осмисленні їх економістами та використання отриманих результатів в господарських процесах.

Навчальний посібник є результатом багаторічної кропіткої праці двох авторів – к. е. н, доцента Несененка П. П. (вступ, тема 4 та список літературних джерел, що були використані при написанні даного посібника) та старшого викладача Артеменка О. А. (тема 1). У співавторстві були написані теми 2, 3 та 5. Несененком П. П. – тема 2 розділи 1, 4, 5.6-5.9, 6.1, 6.3, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 2; тема 3 розділи 1.1, 2.2, 2.4, 3, 5 та 7; тема 5 розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11.1, 11.3, 13, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 4. Артеменком О. А. – тема 2 розділи 2, 3, 5.1-5.5, 6.2, 6.4; тема 3 розділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.3, 2.5, 4, 6 та 8, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 3; тема 5 розділи 7, 8, 11.2, 12 та 14.

Загальна редакція виконана к. е. н, доцентом П. П. Несененком.

Глибоку вдячність за допомогу при написанні цього навчального посібника автори хотіли б висловити всім викладачам та співробітникам кафедри загальної економічної теорії та економічної політики ОНЕУ. Це, у першу чергу, ті, що колись там працювали: А. К. Покритану, І. Т. Балукову, В. П. Бородатому, М. І. Збарському, С. О. Матвеєву, І. А. Болдирєву, С. В. Мартиновському, І. Д. Романенкову, Б. Б. Заїнчковському, К. В. Ликову, С. М. Козинському, А. В. Грималюку, В. Д. Мужайло і тим, що й зараз на ній трудяться: М. І. Зверякову, М. О. Уперенку, Л. Л. Ждановій, С. М. Макусі, Г. А. Чередниченко, О. К. Луньовій, О. Є. Патлатому та іншим колегам.

Автори посібника будуть вдячні за цінні зауваження та пропозиції стосовно вдосконалення змісту, структури та форми подання навчального матеріалу для їх подальшого використання у майбутній роботі.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ГЕНЕЗА МЕТОДОЛОГІЇ КЛАСИЧНОГО ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМУ ТА КЕЙНСІАНСТВА»

«Справжній економіст, знавець своєї справи повинен бути наділений різноманітними обдаруваннями – певною мірою він повинен бути математиком, істориком, державним діячем, філософом... Він повинен уміти розмірковувати про часткове в поняттях загального і повертати політ своєї думки однаковою мірою до абстрактного та конкретного. Він повинен вивчати сучасність у світлі минулого – заради майбутнього. Жодна риса людської натури чи створених людиною інституцій не повинна залишатися поза межами його впливу»

Джон Мейнард Кейнс

1. Предмет та завдання дисципліни.
2. Метод і методологія та особливості їх використання в економічній теорії.
3. Основні етапи розвитку економічної науки та місце в ній класики і кейнсїанства.
4. Значення дисципліни для підготовки економістів-теоретиків.

1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Об'єктом дисципліни «Гене́за методоло́гії класичного економічного напрямку та кейнсїанства» є економічна думка, що являє собою, перш за все, своєрідне поглиблення та продовження політичної економії, мікро-макроекономіки, історії економічних учень та інших наук, які були опановані студентами раніше. Даний курс має на меті сприяти надбанню майбутніми фахівцями у галузі економічної теорії більш чіткого й широкого уявлення про історичні умови формування вище згаданих вчень про **предмет** та **метод** дослідження науки, її надбань, щоб продемонструвати особливості виникнення вчень, що розглядаються генезу та подальшу трансформацію їх послідовниками. Крім того, дисципліна сприятиме подальшому розвитку та формуванню у студентів наукових прийомів мислення, опануванню ними нового світогляду, вмінню постійно оновлювати та використовувати отримані знання у господарській практиці.

Виходячи з вищенаведеного, **мета дисципліни** полягає у тому, щоб:

а) уточнити особливості історичних умов виникнення теорій, визначити предмет, метод, досягнуті результати та значення творчості видатних економістів ХІХ – ХХ століть у царині економічної теорії;

б) удосконалити підходи у застосовуванні набутих теоретичних надбань у сучасній практиці господарювання;

в) розширити обсяг знань майбутніх фахівців зі спеціальності «Економічна теорія» як у галузі зазначених економічних доктрин, так і інших економічних дисциплін.

У зв'язку з цим, **завданням дисципліни** є:

а) поглиблення набутих знань студентів про сутність теорій та формування методології дослідження в працях представників класичного економічного напрямку та кейнсіанства і їх вплив на розвиток людства;

б) допомога студентам у підготовці для подальшого викладання дисциплін курсу економічної теорії.

Таким чином, **предметом дисципліни «Генеza методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства» є економічна думка в історичному процесі її виникнення, розвитку та зміни систем наукових поглядів представників класичного економічного напрямку та кейнсіанства для вирішення практичних проблем.**

Після опанування даного курсу студент зможе:

– поглибити теоретичні й практичні знання в області предмета і методу науки представників класичного економічного напрямку та кейнсіанства, набуті при вивченні політичної економії, мікро- макроекономіки, історії економіки та економічних учень, навчитись розуміти закономірності появи того чи іншого напрямку, його використання як особливої економічної політики, характер, причини та наслідки її застосування, бачити зв'язки між представленими економічними явищами та напрямками;

– навчитись використовувати набуті теоретичні знання для подальшої навчальної та наукової діяльності, вирішувати практичні завдання, а також застосовувати їх для підготовки і проведення у майбутньому лекцій, семінарів або уроків з політичної економії, мікро та макроекономіки, історії економіки та економічних учень або політичних, економічних, історичних та соціальних наук;

– удосконалити практичні навички при застосуванні літературних джерел, історіографічних напрацювань різних форматів, а також у справі прогнозування та моделювання економічних систем соціального розвитку як в окремих країнах світу, так і в Україні.

2. МЕТОД І МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Дана проблема базується на чотирьох ключових категоріях – **метод, методологія, методологія науки** і, нарешті – **методологія економічного дослідження**, які потім будуть деталізовуватися. Врешті-решт, ставиться

завдання показати особливості методології економічного аналізу взагалі, окремих її напрямків, так і застосування конкретними вченими.

Але спочатку з'ясуємо єдність та розбіжності поняття **методу** та **методології**. Існують різні визначення **методу**. Одним з них є тлумачення **Г. В. Ф. Гегеля** за яким це є «усвідомлення форми внутрішнього руху її змісту». Наведене визначення вказує на прийом *розкриття* суті явищ через рух *зовнішньої* форми, яка, модифікуючись та ускладнюючись у своєму розвитку розкриває свій зміст. Тому дослідження будь-якого процесу завжди ставить за мету розкрити відповідні зовнішнім формам їх внутрішні характеристики.

Поняття «**методологія**» тісно пов'язане з **методом**, але не тотожне йому, так як **метод** – це сукупність елементів і прийомів дослідження, що застосовуються в аналізі будь-якої проблеми, а **методологія**, крім цього, охоплює ще й предмет науки. Це дозволяє вийти на категорію «**методологія науки**» як вчення про принципи побудови, форми та спосіб наукового пізнання.

Тлумачення вченими поняття **методології** неоднозначне, що значною мірою зумовлене різним розумінням його походження від грецьких слів «метод» (шлях дослідження або пізнання, теорія, вчення) та «логос» (слово, поняття, вчення). Якщо дотримуватися цих вихідних значень, то методологію найлогічніше визначити як вчення про певну сукупність засобів та прийомів пізнання. У науках розрізняють **методологію** в *широкому* та *вужькому* сенсі слова.

Методологія науки багато у чому визначається об'єктом її дослідження. Останній може бути неорганічною або органічною системою. Виходячи з цього, визначається і специфіка методу, що використовується.

Звідси, **методологія науки**, на думку авторів, це – система відповідних принципів та прийомів стосовно форм побудови наукового знання.

У *широкому розумінні*, **методологія** – це система різноманітних засобів та прийомів наукового пізнання з урахуванням визначення предмета (передусім принципів, законів та категорій), що тлумачиться як наука (або вчення) про цю систему.

У *вужькому визначенні* **методологія** – це комплекс засобів і прийомів наукового пізнання з теорією про них. Єдність ідеалів світогляду як вільного суб'єкта, з правом інтелектуального вибору, через знання методу дозволяє конструювати нові методологічні моделі дослідження, відчувати себе, уможлиблює реальне буття методологічного плюралізму замість методологічного хаосу.

Переконавшись у тому, що людський розум сам собі створює ускладнення і не користується тверезо й розсудливо всіма інструментами пізнання навколишнього світу, науковці всіх часів і народів визнавали за необхідне всіма способами прагнути до формування цілісності або, принаймі, впорядкованості у системі відносин між розумом і фактами реальної дійсності. Такі міркування визначали функції особливого розділу філософії як філософії наукового пізнання. **Сократ (469-399 до н. е.), Ксенофонт (430-**

355 або 354 до н. е.), Платон (427-347 або 348 до н. е.), Арістотель (384-322 до н. е.), Фома Аквінський (Аквінат) (бл. 1225-1274), Вільям Оккам (бл. 1285-бл. 1349), Френсіс Бекон (1561-1626), Рене Декарт (1596-1650), Ісаак Ньютон (1643-1727), Іммануїл Кант (1724-1804), Девід Юм (1711-1776), Адам Сміт (1723-1790), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Карл Генріх Маркс (1818-1883), Ісидор Марі Огюст Франсуа Ксав'єр Конт (1798-1857), Джон Стюарт Мілль (1806-1873) та багато інших вчених велику увагу приділяли опису та поясненню принципів наукового дослідження.

Опис філософських концепцій будови світу, на основі яких формувались провідні наукові теорії, дослідження і пояснення вибору принципів, методів, інструментів системи теоретичних обґрунтувань, вивчення психологічних та соціологічних детермінант зародження, розвитку і добору наукових гіпотез – ось далеко неповний перелік функцій сучасної методології науки. Цей розділ, що займається проблемами наукового пізнання, способів суджень і методів їхнього обґрунтування, користується одночасно *позитивним і нормативним підходами*.

Позитивна сторона методології економічної науки полягає в дослідженні існуючих структур через їх опис, організацію, виявлення рушійних сил розвитку економічних систем суспільства.

Нормативна – пов'язана з практичним використанням досягнень науки і передбачає пояснення вибору способів побудови теорій та оцінки їх достовірності щодо обґрунтування їх концептуальних положень.

Характерна особливість будь-якої науки є пошук істини, незалежно від тих наслідків, до яких вона веде. Адже знання істини, як правило, дає найцінніші результати для практичної діяльності. Використання логічного апарату для всієї сукупності наукових теорій про способи доведень та спростувань дозволяє перейти від істинних вихідних положень до істинних наслідкових суджень.

Починаючи з давньогрецьких мислителів, особливо з **Сократа**, економіка, в основному, розглядалась як розділ *філософії моралі*. З часів **Арістотеля** поступово об'єктом теоретичного аналізу стає і ринок, а економіка, починає аналізуватись, здебільше як система принципів ведення господарської діяльності, в якій, окрім натурально-господарських зв'язків як масовидних, усе більшу роль починає відігравати опосередкована форма зв'язку через ринок. Однак і тут, метою таких досліджень продовжує залишатись визначення нормативних морально-етичних законів здійснення господарської діяльності, які б узгоджували поведінку суб'єктів господарювання із інтересами суспільства як домінуючими.

Це у значній мірі продовжується і в умовах середньовіччя, де питання господарювання набувають релігійного забарвлення і при всебічному переплетенні релігії і науки допитливий людський розум продовжує розробляти методологічний апарат схоластичної логіки як логіку семантичних висловлювань, що спираються на систему постулатів і відповідних методів переконання.

Зрозуміло, що у той час *економічний* аспект у рамках філософії не міг стати об'єктом ґрунтовного аналізу, що було обумовлено двома причинами. По-перше, пануванням релігійно-філософського світогляду в трактуванні як природних, так і суспільних проблем, а, по-друге, вузькістю тогочасних розмірів ринку, особливо в період раннього середньовіччя. Проте, навіть тоді, розпорошені частинки *економічних* знань усе ж мали місце.

Епоха Відродження відкриває зняття форм феодального світогляду на буржуазний шляхом *революції в культурі*, що мало наслідком появу світосприйняття вільної людини як висхідної засади початку функціонування ринкової системи.

Розпочата революція знайшла своє продовження у релігійній реформі католицької доктрини епохи Реформації, що зробила наступний крок у становленні ринкового мислення через прищеплення людині *нової етики відносин*. Саме вона отримала широке поширення в поглядах протестантизму як нового етапу трансформування економічних процесів через культ абстрактної людини, який найбільш адекватно відповідав буржуазному світогляду.

Протестантизм економічно торуючи шлях до досягнення рівності людей, зруйнував стіну між простою людиною та Богом, підґрунтям якого стала економічна рівність побудована на принципах еквівалентного обміну. Це, виходячи із доктрини марксизму, мало наслідком посилення руху до товарного еквівалента, який фіксував будь-які види людської діяльності вже як соціально рівні. Тепер однаково соціально значимі види праці розширили свої межі. Під них підпадали і такі її види, як підприємництво, торгівля товарами та грошми.

Доктрина протестантизму мала наслідком значне зменшення доходів католицької церкви, що дало змогу перенаправити частину додаткового продукту із особистого паразитичного споживання пануючих прошарків суспільства на розширення виробництва, що стало ще однією з фундаментальних умов функціонування буржуазного суспільства. Таким чином, закладались економічні основи рівності між людьми.

Завершення ж формування вільної людини та її економічної свободи як основи ринкових зв'язків призвели до суто економічних поглядів, які відкрив меркантилізм, де економічні питання нарешті отримали перший хоча і примітивний, але чисто економічний вигляд.

Однак формування в процесах господарювання економічних форм, в яких пробивало собі дорогу ринкове середовище, аж ніяк не відкидало вплив морально-етичного фактора, а лише зміщувало його акценти. Так, в умовах доринкового суспільства, з пануванням природи, він був визначальним і діяв, як принцип формування гідних членів рабовласницьких, а потім і феодальних держав. З подальшим розвитком товарно-грошових відносин акцент зміщувався у бік дослідження ринку і дії його закономірностей, а етичний аспект модифікувався відповідно до нових умов господарювання. Про це чітко сказано у відомому положенні І. Канта стосовно законів розвитку суспільства як законів розвитку зовнішнього середовища і внутрішнього, як

моральних законів.

Поглиблення суспільного розподілу праці, а з ним зовнішньої торгівлі прискорило процес руйнування доринкових структур і позаекономічних зв'язків між людьми. Відбувся великий розкол у теології, зумовлений загостренням суперечностей у структурі філософських поглядів тих часів. Як наслідок, відбулось розмежування науки і релігії і виокремлення економічного аспекту, що сприяло розробці фундаментальних принципів наукового аналізу, які пізніше знайшли своє використання в розробці спочатку донаукових методів пізнання в **меркантилізмі** та **фритредерстві**, що стимулювало появу витоків західного класичного напрямку економічної думки в теорії витрат виробництва в працях **Вільяма Петті (1623-1687)**, **П'єра Лепезана де Буагільбера (1646-1714)**, **Бенджаміна Франкліна (1706-1790)** і становлення концепції маржиналізму у **Етьєна Бонно де Кондільяка (1715-1780)** та **Фердинандо Галіані (1728-1787)** з узагальненням здобутків обох відгалужень класики на донауковому етапі у творах **Річарда Кантільона (бл. 1680-1734)**.

Саме вони стимулювали появу економічної науки. Спочатку **класичної школи політичної економії** як фізіократії, потім англійської політекономії і нарешті її послідовників. Напрацювання цього етапу в Західній класиці завершилися творчістю видатного англійського економіста **Джона Стюарта Мілля (1806-1873)**. Одночасно з цим напрямком західної класики з'являється його своєрідне відгалуження – **марксизм**.

Науковий етап економічної думки *вперше дав чітке формулювання предмета дослідження*. Спочатку *об'єктом аналізу*, починаючи з праць Арістотеля, була сфера обігу – ринок, уточнена першими суто економічними дослідженнями меркантилістів, яких змінило фритредерство, що переросло у виток класичного напрямку. Забезпечення могутності суспільств періоду **первісного нагромадження капіталу**, відбувалося на фоні зміни соціального багатства, яке переходило від титулів та звань до його речової форми – золота, що отримало три складові. По-перше, **економічну**, яка проявилась у накопиченні грошей, по-друге, **правову**, відокремлення людини від засобів виробництва, і третю, **політичну**, у використанні, до певного часу політичної сили абсолютистських держав для вирішення питань накопичення грошей.

Поступово зовнішня торгівля перетворювалась у середовище, що дозволяло через діяльність купців і лихварів провести нагромадження грошей. Для цього держава, для збереження влади, намагалась отримати їх побільше чим фактично визнала нову форму багатства, взявши на себе функцію забезпечення захисту його здобувачів. Завдяки цьому через процеси становлення буржуазного суспільства, що припало на період первісного нагромадження капіталу певний час досягалась єдність соціуму.

Одночасно відбувалось більш глибоке осмислення нових явищ. Перші цеглини у фундамент наукового етапу розвитку *економічної науки* у вигляді майбутньої класичної *теорії* заклав **Р. Кантільон**. Як було сказано вище, ним був удосконалений *аналітичний метод дослідження*, який пізніше отримав широке застосування у західному напрямку економічної науки. Була

започаткована двофакторна модель цінності (праця та земля), поставлені проблеми ціни, зовнішньої та внутрішньої цінності, сутності монети як загального мірила цінності в обміні, яка повинна співвідноситись внутрішньо з ціною землі й праці та всім тим, що представлено на ринку.

Мірою оцінки взаємодії землі та праці Р. Кантільон вважав витрати виробництва, як ціну пропозиції, а мірою витрат виробництва – ціну блага. Звідси ціна виступала як відносна, а не абсолютна величина, яка залежно від стану ринку могла додавати або відсікати частину цінності товару. Таким чином, згідно з Р. Кантільоном, цінність – це пропорція розподілу землі та праці, яка необхідна для відтворення землі, капіталу та людини, де *внутрішня* цінність – витрати особистої праці, які завжди пропорційні кількості праці й землі. Відхилення від природної ціни виступає як ринкова ціна, де попит варіюється пропорційно кількості праці та продуктів, представлених на ринку.

Відмічені Р. Кантільоном закономірності дозволили, західній економічній науці через школи фізіократів, англійської класичної політекономії та її послідовників дати більш ґрунтовний аналіз таких проблем, як ціна, цінність факторів виробництва, дослідити зв'язок біологічних та соціальних закономірностей тощо.

Однак остаточне виокремлення економічної науки із філософії та її формування як самостійного розділу наукового пізнання більшість учених пов'язують з виходом у світ праці **А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)**. Хоча ґрунтовне вивчення творів його попередників як, наприклад, праць фізіократів, переконує в ідентичності розуміння та формулюванні ними, особливо у **Анна Робера Жака Тюрго, барона д'Ольна (1727-1781)**, предмета економічної науки *як науки про суспільне багатство*.

У цьому аспекті особливого значення набуває проблема вибору методології дослідження та постає закономірне питання: під яким кутом зору розглядати факти, пов'язані із суспільним багатством? З точки зору його сутності, факторів зростання, розподілу, чи всіх разом? Однак незалежно від відповіді зрозуміло, що кожне з них фіксує об'єкт досліджень з різних сторін.

Починаючи з 70-х років XIX ст., перед економічною наукою гостро постали практичні проблеми, які, з точки зору напрацювань класичної школи, не давали задовільного пояснення. Звідси виникла необхідність провести глибокий економічний аналіз у рамках оцінки істинності отриманих результатів та «системи природничих об'єктивних законів». Фактично було поставлене завдання відділити закони природи від законів суспільства, а, також, уточнити загальні аспекти побудови економічної теорії. Вони і привернули, на той час, увагу представників Лозаннської школи до філософії науки. У результаті ними були відокремлені закони природи від законів суспільства, а, в рамках останніх, створений каркас дослідження економічної теорії та визначено її місце в системі економічних наук, які **Леоном Марі Еспрі Вальрасом (1834-1910)** були поділені на три складові – **чисту, прикладну та соціальну економіку**.

Центральним пунктом **чистої економічної теорії як позитивної теорії ринкового господарства**, стала модель економічної рівноваги, де цінність як теорія «мінової цінності та обміну» досліджувалася через суб'єктивні закони обміну, що розглядалися в гіпотетичних умовах абсолютної конкуренції. Так само, як реальна дійсність лише приблизно підтверджує теоретичні припущення фізики й логічні докази поведінки ідеального газу, стосовно економічної теорії практичний досвід господарювання дає лише можливість досить широкого прикладного використання сформульованих моделей. Фундатор Лозаннської школи економіки зазначав, що концепція цінності та обміну не охоплює сферу дослідження *всієї* економічної теорії. Однак саме вона є предметом *чистої економіки*, яка передує *прикладній та соціальній складовій у системі економічних наук*.

Другою складовою загальної системи суспільних наук є **прикладна економічна теорія** або *нормативна теорія розподілу*. За своєю суттю вона перебуває у межах аналізу з'ясування закономірностей оптимального споживання та необхідних для цього функціональних співвідношень структурних частин багатства. Тому у загальному сенсі прикладні дослідження повинні були стимулювати пошук найефективніших способів примноження суспільного багатства.

Третьою складовою загальної системи суспільних наук стала **соціальна економічна теорія як прикладна** або *теорія політики*, що має на меті забезпечити справедливе привласнення багатства.

Аналізуючи теорії цінності попередників, **Л. М. Е. Вальрас** визначав три її види. Перший – вказував на походження цінності *в праці*» (англійська класична політекономія А. Сміта і Д. Рікардо), другий – на походження цінності з *корисності* (французька школа Ж. Б. Сея), третій – *в рідкості*. Виходячи з цього, по різному вирішувалась проблема мірила цінності, а значить і формування пропорцій між виробництвом та споживанням як головної проблеми будь-якого суспільства.

Якщо перший підхід – походження цінності *в праці*, був надто вузький то другий – цінності з *корисності занадто широкий*, а тому **Л. М. Е. Вальрас** вважав їх не зовсім точними. Тому наголошував на цінності як породження тільки рідкості.

Саме використання рідкості у концепції маржиналізму дозволило вийти на проблеми практики господарювання. Однак її вирішення гальмувалось недостатньою розробкою питань, пов'язаних з поведінкою споживача, тобто сторони попиту, без яких практична складова дослідження була неможлива.

Саме її розробкою і зайнялась маржинальна концепція економічної науки на початку 70-х років XIX ст. Маржиналізм першої хвилі отримав назву *теорії граничної корисності*. Хоча точніше її було б назвати концепцією. Що стосується терміна – *корисність*, то він не досить точно характеризує суть справи. Так, йдеться не про саму корисність як таку, а про важливість певної порції благ у тому чи іншому їх наборі для споживання, що **кількісно** визначається *інтенсивністю споживання та відповідним набором*

запасу даного блага.

Що стосується аспекту розподілу, то він маржиналістами був прив'язаний до певних факторів виробництва, які, з точки зору їх ефективності використання і оптимального розподілу, повинні були визначати частку, яку міг би отримати кожен із власників даного фактора. Ця ідея була вперше сформульована **Жаном Батистом Сеєм (1767-1832)** в його знаменитій *теорії трьох факторів виробництва*. Правда, для її пояснення вчений взяв за основу формування цінності не рідкість, а корисність.

З часом, починаючи з праць **Вільфредо Парето (1848-1923)**, розпочався відхід від концепції цінності як суб'єктивної оцінки блага індивідом до функціональної залежності в оцінці благ індивідом, яким відкрився другий етап маржинальної революції. З ХХ ст. маржиналізм як окремий напрямок економічної науки зникає, але залишає послідовникам свій методологічний інструментарій для становлення та розвитку наступних напрямків економічної науки у вигляді неокласики та неолібералізму, а потім, з періоду Великої депресії, широко використовується і у кейнсіанстві.

Таким чином, маржиналізм як напрямок науки вперше безпосередню увагу звернув на практичну сторону економічної теорії. Цим, по-перше, була відпрацьована сторона попиту; по-друге, створена економічна теорія поведінки споживача, і, по-третє, – закладена методологія дослідження на основі граничних величин, якою активно користуються і досі. Однак, слабкість маржинального підходу щодо сторони пропозиції, потребувала доповнення її аналізом теорії витрат виробництва, історичним аспектом та іншими напрацюваннями з арсеналу не тільки економіки.

Тому абстрагування від специфіки функціонування господарських систем в історичному аспекті спонукало появу німецької історичної школи як нового соціального розділу економічної науки. Він почався з визначення господарства як частини соціального життя суспільства, а людини як соціокультурної істоти, що орієнтована на суспільні цінності. Цю ідею започаткував фундатор німецької історичної школи **Даніель Фрідріх Ліст (1798-1846)**, а продовжили вже представники *старої школи* в особі **Вільгельма Георга Фрідріха Рошера (1817-1894)**, **Бруно Гільдебранда (1812-1878)**, **Карла Густава Адольфа Кніса (1821-1898)**, яку підхопили вчені *нової* генерації – **Густав Фрідріх фон Шмоллер (1838-1917)**, **Людвіг Йозеф (Луїо) Брентано (1844-1931)** та інші.

Виходячи з цього, широкого починають застосовуватися у економічній практиці напрацювання і не економічних наук, як наприклад, соціології, психології, політології тощо, що, з часом, отримали чимале використання у творчості **А. Маршалла** до яких додалися, як зазначалось раніше, в аналізі відносин попиту та пропозиції, напрацювання різних шкіл. Так, сторона попиту доповнилась напрацюваннями маржиналістської концепції, а сторона пропозиції, крім теорії витрат виробництва, була доповнена четвертим фактором виробництва – організацією, завдяки чому ідеї німецької історичної школи отримали нове звучання.

Завдяки використанню методу І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля такий підхід

уточнив деякі аспекти дослідження економічних процесів. Так, напрацювання філософа І. Канта дозволили А. Маршаллу показати залежність економічних процесів не тільки від об'єктивного ходу їх розвитку, як у марксизмі, але і *від волі індивідів*, що стало конкретизацією загальних положень німецької класичної філософії, використаних до аналізу економіки. Завдяки цьому, та впровадженню в предмет аналізу відносин попиту та пропозиції, предмет політекономії розширив свої межі значно посиливши практичну складову економіки, чим об'єктивні закони розвитку ринку доповнились аналізом поведінки окремих індивідів. Звідси предмет Економіки як науки отримав своє остаточне уточнення.

Крім того, **Альфред Маршалл (1842-1924)** звернув увагу на необхідність при дослідженні взаємодії попиту і пропозиції, поєднання у теорії ціни дії принципів *граничної корисності* і *витрат виробництва*, чим показав свою набагато більшу ефективність ніж підхід розроблений пізніше на основі однофазної моделі цінності, побудованої на принципі граничної продуктивності представленої моделлю **Джона Бейтса Кларка (1847-1938)**.

Поява економічної науки або **економіки** не означає, як вважає частина науковців, зникнення Політичної економії як самостійної науки. На це, до речі, вказує і розділ відомої праці **А. Маршалла «Принципи економічної науки» (1890)**, де він пише **економіка** або **політична економія**, чим, власне, фіксується рівнозначність цих термінів, різниця між якими проявляється тільки у разі посилення практичного аспекту проблеми для більш ґрунтового аналізу сторони економічної поведінки окремої людини.

Розгляд західної економічної літератури вказує на те, що завдання, яке ставили перед собою неокласики, полягало в упорядкуванні знань стосовно всієї сукупності взаємопов'язаних елементів економічної системи суспільства напрацьованих їх попередниками для посилення практичної сторони теорії. Особливо це було притаманно **А. Сміту**, який використовуючи в нових умовах аналітичний метод дослідження, крок за кроком конкретизував та уточнював нові аспекти дійсності як *теоретичного*, так і *практичного* плану.

Проведений вище аналіз проблем економічної науки дозволяє уточнити **методологію економічного дослідження західної думки** від її зародження до розвинених форм. Таким підходом стає переважно **метод аналізу** або **аналітичний підхід**, що активно використовується в західній економічній літературі, в основі якого знаходиться рух від первинного охоплення цілого до наступного виокремлення і з'ясування сутності окремих його частин при постійному співставленні його з цілим. Вперше, таку багатогранність подібного методу показав **Р. Кантильон**. Пізніше здобутки його єдиної праці активно використовувались у творах **фізіократів (Ф. Кене)**, а потім в **англійській класичній політекономії** (особливо теорії А. Сміта) і **Томаса Роберта Мальтуса (1766-1834)**, а у подальшому – у **«Принципах економіки» А. Маршалла**. Відмічений етап економічної думки базувався на ключовому принципі аналізу **економічного лібералізму** як основи класичної теорії, який в працях А. Маршалла отримав своє уточнення. Саме там був

сформований новий розділ науки – **економіки** з її мікроекономічним підходом завдяки, перш за все, використанню напрацювань маржиналізму.

Подібний підхід плідно використовувався до початку Великої депресії 30-х років ХХ ст. Однак, після нього з остаточним підривом ринкового механізму і втратою ним функції саморегулювання економічних процесів, він потребував деякого уточнення. Все це, у свій час, змусило видатного англійського економіста, державного та політичного діяча **Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946)**, зберігаючи надбання класики, дещо по-новому поглянути на предмет дослідження економічної теорії та метод.

На відміну від *методу дедуції* використаного **К. Марксом** для аналізу капіталістичного способу виробництва в «**Капіталі**», **Дж. М. Кейнс** взяв за основу *аналітичний метод з макроекономічним акцентом* чим зберіг як превалюючу методологію західної класики. Про це красномовно свідчить зноска автора, де він підкреслює, що був вихований на її засадах. До речі сам **Дж.М. Кейнс** не відокремлював представників класичного від неокласичного етапів, називаючи їх надбання класичним.

Однак в аналізі економіки у нього домінувала проблема відтворення не індивідуального, а суспільного капіталу. Саме останнє дозволило ґрунтовно розглянути всі проблеми, що виникли в новому суспільстві. Крім того, на відміну від класичної доктрини, на засадах якої він сформувався як економіст, вчений акцентував увагу на моделі, де визначальним стало обґрунтування необхідності переходу до регульованного ринку.

Розширення сфери економічного аналізу у сторону знаходження та прийняття раціональних рішень, з часів маржинальної революції, мало наслідком розширення методологічного апарату, що, на думку Дж. М. Кейнса, перетворило економічну теорію у певний напрям мислення, відгалуження системної логіки, яке за допомогою використання своїх аксіом і максимум утворило модель економічної системи суспільства. Сутність економічної моделі полягала в системному викладенні схеми логічних міркувань, універсальність якої втрачалася у разі використання реальних значень змінних величин у моделі економічного розвитку капіталістичного господарства першої третини ХХ століття.

З появою в 1936 році «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнса ситуація змінилась. У 18 главі цього твору цілий ряд «змінних величин» у економічній системі, які століттями були складовими елементами предмета економічних досліджень, кваліфікувалися як «дані», тобто, як такі, що в цій праці практично не розглядались, на відміну від «залежних» і «незалежних» змінних величин, «...які можуть знаходитись під свідомим контролем чи управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо». [89, с. 415] Послідовники висунули гасло: «Відкинути застаріле рикардіанство». Таким чином, кардинальні зміни торкнулись не тільки предмета, але і методу економічних досліджень.

Але, як це не дивно, Дж. М. Кейнс власне, нічого кардинально не змінив у методологічному апараті західної економічної науки, яка бере свій початок з філософії Д. Юма, а потім червоною ниткою проходить через

напрацювання І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Принципові ж зміни у методі торкнулись тільки переходу економічної науки з *мікро на макро закономірності*, в яких чільне місце зайняли методи маржинального аналізу граничних величин з широким використанням функціонального аналізу та математичного апарату як його головного інструменту.

Відмічаючи спадкоємність своєї теорії з класикою, учений писав, що ставить за мету протипоставити аргументи та висновки *класичної* школи на яких він виховувався, своїм власним напрацюванням. Не відкидаючи досягнення попередників, Дж. М. Кейнс відмічає їх придатність тільки для *особливого випадку*. У разі ж його застосування до *всіх* інших станів сучасного суспільства це може мати наслідком непоправимі негативні зрушення. Звідси свою головну книгу він назвав **«Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей»**, акцентуючи увагу на слові *загальна*, тобто на такій теорії, що може бути використана *для всіх можливих випадків* у економіці.

Таким чином, ще з часів Великої депресії та остаточного підриву вартісного механізму саморегулювання, макроекономічні процеси вийшли на перший план, відтіснивши мікроекономічні закономірності, що були домінуючими в неокласичному напрямку. Останнє перевело теорію неокласики на чотири десятиліття на запасні рейки, а провідні позиції в економічній теорії посіло кейнсіанство.

Поступово воно в термінах моделей, які беруть свій початок з часів самого Дж. М. Кейнса, перетворилось на науку, яка охопила творчість його послідовників (неокейнсіанство, посткейнсіанство та нове кейнсіанство), які постійно вдосконалювали свої теорії, адаптуючи їх до напрацювань свого вчителя та нових реалій, які вносило життя. У рамках моделювання виокремилися довгострокові, відносно сталі тенденції, завдяки фіксації змінних факторів та їх коливань, що сформуvalи чітке концептуальне уявлення щодо їх впливу на залежні змінні величини.

Розгляд попереднього матеріалу дозволяє вийти на метод, що застосовується в курсі **«Генеza методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства»**. У ньому повинні отримати відображення усі методи які використовували дослідники в аналізі економічних проблем. Однак при всьому у їх різмаїтті потрібно зберігти історичну та логічну спадковість у плині часу, коли вони використовувались, тобто в історичному плані, а це дозволяє зробити тільки один варіант методу – *еволюційний*.

Проведений аналіз розвитку економічної науки від її витоків до сьогодення, дозволяє зробити цілу низку **фундаментальних висновків нормативного характеру**.

1. Виокремлення економічної теорії як форми наукового знання, що формує цілісне уявлення про відносно стійкі закономірності й істотні зв'язки в економічній системі суспільства, виходячи із філософії відбулося внаслідок чіткого розмежування тих фактів реальної економічної дійсності, які становлять предмет дослідження.

2. Генеza наукового сприйняття фактів реальної економічної

дійсності проходила під впливом стрімкого утвердження методів математичного аналізу в системі природничих наук, що насамкінець дозволила вирішити низку найважливіших, а водночас і суперечних проблем прикладного та соціального розділів економічної теорії.

3. Структура сучасної економічної науки відбиває основні етапи еволюції економічного аналізу тих реалій, які пов'язані зі суспільним багатством, від філософії моралі до мистецтва прийняття рішень і, зрештою, до сфери чистої науки.

4. Предметом економіки є поведінкові закономірності взаємодії індивідів у суспільстві з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання вироблених благ. Дисциплінарна матриця має будуватися з урахуванням класифікаційних ознак об'єктів, суб'єктів та сутнісного характеру самих відносин. Таким чином, якщо класифікація економічних суб'єктів виділяє індивіда, групу індивідів і державу, а структура економічних відносин за суб'єктами формує індивідуалістичні, групові, суспільні, міжнаціональні економічні відносини, то це означає, що структуризація предмета економічної науки за суб'єктами має здійснюватися на мікро-, макро- та міжнародному рівнях.

3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА МІСЦЕ В НІЙ КЛАСИКИ І КЕЙНСІАНСТВА

В історії економічної науки існують безліч періодизацій. Кожна з них має власну точку зору на проблему і свою цінність. Однак найбільш значущими вважаються періодизації поділу історії економічної думки в марксизмі та відомого французького політичного діяча і економіста Раймона Барра (1924-2007).

Марксизм у розвитку економічної думки виділяє такі *етапи*:

1) Знаходження економічної думки у філософії (економічні погляди стародавніх греків, каноністів, арабських мислителів, тощо). При цьому треба пам'ятати, що економічна думка починається з не тільки із фіксації, але і спроби аналізу ринку. Тому її витоком вважають праці **Арістотеля**, який вперше ретельно розробив метод дослідження, який, у подальшому, широко використовувався мислителями Середньовіччя, особливо **Аквінатором** та не втратив свого значення і в наш час. Це дозволило виділити ринковий тип господарства як хрематистику, розглянувши її основу – мінову пропорцію. Завдяки цьому методу було поглиблене питання про міру мінової цінності, гроші та їх функції, а, також зв'язок грошей з цінністю для обміну.

2) Розвиток поверхневих (вульгарних) поглядів, згідно з К. Марксом, починався з виокремлення економічної думки в самостійну царину знань. Їх особливість полягала у з'ясуванні на поверхневому рівні суто зовнішніх залежностей. Таким чином, емпіричний підхід мав основою перше, більш менш глибоке, осмислення досвіду господарювання, який характеризувався збором і початком процесу осмислення фактів дійсності та пошуком у них

загального. З часом, на основі досвіду виникають засади суто *економічної* думки, яку вперше започаткував **меркантилізм**.

3) З накопиченням емпіричного досвіду відбувається осмислення отриманого матеріалу, коли ракурс дослідження зміщується в сторону виявлення проблеми природи багатства і факторів його зростання. У свою чергу це започатковує появу *концепції багатства* яку можна віднайти у працях **В. Петті, П. Л. Буагільбера та Б. Франкліна**.

Проміжок часу між XVIII та XIX ст. проходить у вирішенні саме цієї проблеми, якою займаються **фізіократи, А. Сміт, Д. Рікардо** та ін. Першопрохідцями цього напрямку стає **школа фізіократів**, що започаткувала *економічну науку*, яка згодом отримала чіткі контури у творчості **А. Сміта**. Він завершив відпрацювання категорій як економічного інструментарію науки, чим дав першу досконалу характеристику економічних процесів XVIII ст., які були доповнені працями **Д. Рікардо та Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді**. Характерно, що згідно періодизації **К. Маркса**, таких економістів, як **Дж. Мілль, Р. Мак-Куллох, Ж. Б. Сей, В. Н. Сеніор, Ф. Бастія та Г. Ч. Кері**, на відміну від західної думки, вчений представниками класичного напрямку не вважав і відносив до поверхневого (вulgарного).

4) Після глибокого аналізу природи багатства англійською класичною політичною економією, виникає ще один варіант з'ясування законів функціонування суспільства, тобто його анатомії і фізіології, але виходячи з класового підходу. З'являються теорії праці, де основним стає розгляд дійсності, виходячи з *трудової теорії вартості*. В найбільш розвиненому вигляді він предстає у «**Капіталі**» **К. Маркса**. Економістом, який дозволив здійснити цей задум, став **Д. Рікардо**. Саме його **К. Маркс** виділяв в якості фундатора трудової теорії вартості та свого вчителя.

У західному варіанті класики економістом, який завершив цей етап, вважають **Дж. С. Мілля**. Він, взявши за основу творчість **Д. Рікардо, Т. Р. Мальтуса та Ж. Б. Сея**, підвів ризику під західною класичною політичною економією як тогочасного мейнстріму економічної науки. Звідси **К. Маркс** повинен був вирішити завдання відносно місця цього економіста. Він не відніс **Дж. С. Мілля** до класичного як і до vulgарного напрямку. Така увага для постаті цього вченого пояснюється тим, що з точки зору західної економічної думки, він вважається узагальненням науки про багатство та фактори його зростання для періоду завершення промислового перевороту. Зрозуміло, що в його періодизації такий економіст повинен був отримати належне йому місце.

Тому, виходячи з *періодизації марксизму*, чітко простежується поділ економістів на *три великі групи: класиків*, що стояли на позиціях трудової теорії вартості, хоча це не зовсім правильно; *vulgарних* – на позиціях концепції граничної корисності та, нарешті, **Дж. С. Мілля**, творчість якого знаходиться на перехресті цих двох витоків західної класики.

5) Після з'ясування законів розвитку суспільства і досягнення ним розвинутих форм, з'являється необхідність у більш тісному взаємовідносин результатів науки і практики. Це завдання отримало свою постановку

спочатку в маржиналізмі, а детальне розв'язання – з появою **економіки А. Маршалла**.

Відмічена класифікація має свої обмеження як у теоретичному, так і в практичному плані. У теорії – це тлумачення напрямів економічної думки, виходячи з походження цінності у праці, де за основу береться трудова теорія вартості як основа функціонування буржуазної системи.

На відміну від погляду про походження цінності у праці, у західному варіанті береться не трудова теорія вартості, а теорія витрат виробництва. Тому проблема цінності (вартості) виявляється безпосередньо спрямованою у русло практичної складової як ефективності господарювання.

Звідси, із завершенням промислового перевороту і досягненням капіталом розвинених форм, політична економія в західному її напрямі розширює межі практичного використання набутих знань і перетворюється в науку **економіку**.

На відміну від цього, практична складова в марксизмі має зовсім інший, специфічний аспект. Схожість між відміченими підходами полягає тільки в наявності соціальної економічної теорії. Однак, якщо в **західному варіанті економічної науки** вона зводиться до *реформування суспільства еволюційним шляхом*, то в марксизмі – через *повалення старого ладу насильницьким шляхом та побудову нового комуністичного суспільства*. *Звідси витікають магістральні розбіжності класифікації економічної науки за К. Марксом та Р. Барром*.

Вибір авторами **періодизації економічної науки за Р. Барром** має ще ряд причин. Це більш деталізований і, у той же час, узагальнений розгляд розвитку економічної науки, а, також, набагато ширший часовий простір, що дозволив продемонструвати конкретні досягнення економістів у ХХ ст., особливо після 1930 року. Тому подібна періодизація має продовження у часі і дозволяє, на відміну від першої, отримати розвиток сучасної економічної науки в *деталях* до сьогодення.

Класифікації етапів розвитку економічної науки за **Р. Барром** містить *чотири етапи*:

1. Донаукова фаза (від виникнення економічної думки до 1750 року). Його особливість полягала у розгляді ринку з точки зору окремих його сторін, де було відсутнє уявлення про економіку як цілісну систему, тобто живий організм. Його надбаннями стала творчість стародавніх греків, особливо **Арістотеля**, каноністів, **В. Петті**, **П. Л. Буагільбера**, яка завершилась роботами **Р. Кантільона**, що стали предтечею наукового етапу.

2. Народження економічної науки (1750-1870 рр.). На даному етапі суспільство вже розглядалося як органічна цілісність усі сторони якого виступають як складові цілого. Піонерами економічної науки тут стали **фізіократи**, а завершив створення чіткого категоріального апарату політичної економії як і самої науки **А. Сміт**. **Д. Рікардо**. Саме їм належить заслуга уточнення та доповнення деяких сторін виробництва. **Ж. Б. Сей**, використавши смітіанський підхід, повернув його у русло практичного використання надбань класичної доктрини з визначенням частки первинних

доходів, що отримують основні класи. Одночасно зміни в процесах господарювання потребували не тільки уточнення теоретичного осмислення дійсності, але і можливостей його використання в практичному руслі, що й було зроблено **Дж. С. Міллем**.

Окремо у цій плеяді економістів виділяється **К. Маркс (1818-1883)**, який відштовхуючись від теорії **Д. Рікардо**, як одного із провідних представників класичного напрямку, створив нове його відгалуження, яке суттєво змінило сутність як окремих проблем політичної економії, так і попередньої класики. Це легко простежити у *меті, предметі*, так і *методі* дослідження марксистської політичної економії.

Таким чином, можна відзначити, що економічна теорія К. Маркса, як закономірний етап розвитку економічної науки, була зумовлена відповідними соціальними інтересами робочого класу та вимогами часу. Вона сприяла появі трудової теорії вартості, розвитку природи циклічності та криз надвиробництва, подальшому аналізу питань суспільного відтворення, з'ясуванню джерел економічного зростання та виявленню ролі додаткової вартості як визначального чинника і основи відтворення капіталізму. Водночас вона вирізнялась ідеологічним, класовим підходом до аналізу економічних проблем, абсолютизацією суперечностей ринкової системи епохи вільної конкуренції, недооцінкою здатності капіталістичного суспільства до реформування та саморозвитку.

3. Відкриття та розробка основних теоретичних принципів (1870-1930 рр.). На цьому етапі проходить інтенсивна розробка нових методів дослідження дійсності для більш тісного її зв'язку з практикою. Напрямами цього етапу стає: **історична школа** в Німеччині, **перша хвиля маржиналізму: австрійська (віденська) школа граничної корисності, лондонська школа, лозаннська школа** з її теорією загальної рівноваги. Друга хвиля, представлена **Кембриджською школою з теорією часткової рівноваги** та **американським напрямом**, започаткованим **Дж. Б. Кларком** з його *концепцією граничної продуктивності*.

Звідси важливим етапом розвитку економічної науки в останній третині XIX ст. стало відкриття **маржинального аналізу** та започаткування **неокласичної теорії** як однієї з магістральних течій сучасної економічної думки.

Розвиток «маржинальної революції» в економічній науці був поетапним. **I етап (70-80-ті роки XIX ст.)** – започаткував суб'єктивний напрям у політичній економії та концепцію граничної корисності як основи цінності, що знайшло відображення у творах **К. Менгера (1840-1921)**, а потім **В. С. Джевонса (1835-1882)** та **Л. М. Е. Вальраса (1834-1910)**.

II етап, починаючи з 90-тих років XIX ст., був репрезентований працями **В. Парето (1848-1923)**, **А. Маршалла (1842- 1924)**, **Дж. Б. Кларка (1847-1938)**, та інших видатних економістів, і був пов'язаний зі становленням неокласичного напрямку економічної думки на основі відмови від суб'єктивно-психологічного підходу та поєднання маржиналізму з функціональним мікроекономічним аналізом.

А. Маршалл, у свою чергу, продовжуючи ідеї класичної школи сформулював принципи економічної теорії, які дали можливість перевести її з руслу чистої теорії пізнання закономірностей суспільного розвитку в напрямку практичного використання. Для цього він увів у науку про багатство (політичну економію) А. Сміта відносини попиту і пропозиції, що дозволило перевести цю науку в русло більш глибокого вирішення практичних проблем господарювання і започаткувати **мікроекономіку**.

Однак **мікроекономічний аналіз** А. Маршалла після Великої депресії 1929-1933 років, перестав відповідати умовам монополізованого виробництва. Тому виникла потреба по новому подивитись на проблеми відтворення *індивідуального капіталу* через посилення спонукальних мотивів окремого виробника, для чого необхідно було дослідити питання відтворення *сукупного капіталу*, що мало наслідком появу **макроекономіки** як частини науки **економіки**.

4. Сучасні дослідження. Розвиток політичної економії після 1930 року. Сюди Р. Барр відніс ряд напрямків на започаткованих Дж. М. Кейнсом і названих кейнсіанством, пізніше **розвинених його послідовниками**; а також **неолібералізм як новий етап класики та інституціоналізм**.

Як було вказано вище, з появою Великої депресії виникла необхідність розробки підходу, який базувався на *макроекономічності*. З одного боку, це дозволило пояснити причини появи вказаного явища, а з іншого – виявити ті спонукальні мотиви, дія на які з боку держави дозволяла б вивести капітал у русло посилення тих процесів, які б вивели його через процеси соціалізації із застою в якому він опинився.

Новаторські ідеї Дж. М. Кейнса (1883-1946) започаткували появу у 30-х роках ХХ ст. **макроекономічного аналізу та теорії ринкового державного регулювання**.

Подальша еволюція кейнсіанства після Другої світової війни була пов'язана з розвитком у 50-60-ті роки минулого століття **некейнсіанської теорії**, у першу чергу, у працях Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983), Елвіна Харві Хансена (1887-1975), Сеймура Едвіна Харріса (1897-1974), Франсуа Перру (1903-1987), Роя Форбса Харрода (1900-1978), Овсія Дейвіда Домара (1914-1997), Джона Річарда Хікса (1904-1989) та інших видатних науковців.

Кардинальні зміни у *п'ятому технологічному укладі (1970-2010 рр.)* привели до появи **посткейнсіанства**, а, з часом, і **нового кейнсіанства**, що **окреслилось у 80-х роках ХХ ст. як теорія в основній масі, представлена економістами із США, до цього виразниками монетарного посткейнсіанства**. До основних представників цих напрямків слід віднести Сіднея Вейнтрауба (1914-1983), Хаймана Філіпа Мінські (1919-1996), Роберта Вейна Клауера (1926-2011), Акселя Стіга Бенгта Лейонхуфвуда (1933), Пола Девідсона (1930), Міхала Калецькі (1899-1970), П'єро Сраффу (1898-1983), Джона Леонарда Ітуелла (1945), П'єранджело Гареньяні (1930-2011) та, відповідно, Джозефа Юджина Стігліца (1943),

Джорджа Акерлофа (1940), Ніколаса Грегорі Менк'ю (1958), Дейвіда Ромера (1958), Майкла Діна Вудфорда (1955), Ассара Ліндбека (1930), Стенлі Фішера (1943), Олив'є Жана Бланшара (1948) тощо.

Крім вище означених напрямків, є і такі, що мають локальний характер, як-то **теорії західної соціал-демократії, радянського періоду та сучасного марксизму** і, нарешті, **нетрадиційні економічні теорії** деяких країн Латинської Америки, Близького Сходу та Індії другої половини ХХ ст.

Розгляд наведеної вище класифікації становлення економічної науки та її розвитку дозволяє зрозуміти необхідність появи кожного з етапів та основних проблем, які досліджувались представниками кожного з них. При цьому у кожному із етапів були особливі напрацювання, які дозволяли сфокусувати увагу на найбільш значних їх досягненнях чим підвести своєрідний підсумок наробок видатних економістів.

Для першого з етапів таким економістом був Р. Кантільон, який підвівши підсумки вкладу попередників донаукового етапу, проклав своєрідний місток до наукового періоду. На другому – ними стали напрацювання західної наукової класики в особі Дж. С. Мілля, який обґрунтував напрацювання класичної школи. На відміну від нього К. Маркс створив на основі класики заходу вчення пролетаріату з метою переміни суспільства, яке у подальшому у значній мірі визначило траєкторію розвитку робітничого руху. На третьому етапі виділяються роботи німецької історичної школи, що прозкрили важливість врахування специфіки розвитку країн та А. Маршалла. Останній підводячи підсумок переведення економічної науки у практичне русло розглянув здобутки попередників, дав їм оцінку і показав, як і коли це може бути використано у практиці господарювання.

Сучасний етап економічної науки, на відміну від попередніх, немає одного автора або двох авторів, які б систематизував досягнення своїх попередників, що пов'язано із значними ускладненнями розвитку цих суспільств і тому фундаментальні напрацювання тут вилились не в один, а ряд напрямів як-то: кейнсіанство, неолібералізм та інституціоналізм. Причому в них Дж. М. Кейнс як представник західної течії економічної думки першим найбільш повно розкрив причини негараздів, пов'язаних з великою депресією, а потім виписав своєрідний рецепт керівництвам держав, як урятувати капіталістичну систему шляхом еволюційних змін.

Таким чином, згадані західні економісти-класики, А. Маршалл, їх своєрідний продовжувач – К. Маркс, а також Дж. М. Кейнс, які внесли найбільший вклад у розвиток економічної думки, потребують більш ґрунтового розгляду.

4. ЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ЕКОНОМІСТІВ-ТЕОРЕТИКІВ

Виходячи із вище зазначеного, можна сказати, що опанування даної дисципліни дає можливість майбутнім викладачам економічної теорії поглибити теоретичні й практичні знання, набуті при вивченні політичної

економії, мікро- макроекономіки, історії економіки та економічних учень, користуватися економічними поняттями, категоріями, бачити зв'язки між економічними явищами та розуміти закономірності їх розвитку, появи тієї чи іншої економічної політики та характер і причини її наслідків. Тому це дає змогу більш ефективно використовувати набуті знання для подальшої навчальної та наукової діяльності, вирішення практичних завдань, а також для застосування їх у підготовці та проведенні в майбутньому лекцій, семінарів або уроків з політичної економії, мікро-макроекономіки, історії економіки та економічних учень та інших політичних, економічних, історичних та соціальних наук.

Дуже важливим є і те, що після оволодіння даною дисципліною студенти зможуть удосконалити і практичні навички при користуванні джерелами та історіографічними напрацюваннями різних форматів, які дозволяють прогнозувати та моделювати перспективи економічного розвитку у світі, та безпосередньо в Україні.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Предмет, мета, завдання дисципліни «Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства».

Метод. Методологія. Методологія науки. Методологія економічного дослідження. Аналітичний метод. Метод дедукції. Еволюційний метод.

Періодизація історії економічної науки.

Місце та значення дисципліни «Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть мету та завдання дисципліни «Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства».
2. Дайте визначення предмета даної дисципліни.
3. У чому полягають єдність та розбіжності поняття методу та методології?
4. Дайте визначення поняття методології науки.
5. У чому полягає особливість методології економічного дослідження?
6. У чому полягає сутність та розбіжності методу аналізу та аналітичного підходу?
7. Назвіть та порівняйте етапи становлення економічної науки за К. Марксом та Р. Барром.
8. Яке місце в розвитку історії економічної науки займають теорії А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, А. Маршалла та Дж. М. Кейнса?
9. Для чого потрібне знання дисципліни «Генеза методології класичного економічного напрямку та кейнсіанства» сучасному економісту-теоретику?

ТЕМА 2. ГЕНЕЗА КЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Величезна неминуща заслуга класичної політичної економії в тому, що вона відкрила загальну залежність економічного процесу і всебічно розвинула метод мислення, властивий теоретичній економічній науці. Тим самим був зроблений крок до пізнання економічної дійсності.

Вальтер Ойкен

Великі нації ніколи не бідніють через марнотратство і нерозсудливість приватних осіб, але вони нерідко бідніють в результаті марнотратства і нерозсудливості державної влади.

Адам Сміт

1. Меркантилізм та фритредерство як предтечі класичного економічного напрямку.
2. Витоки класичного напрямку. Економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера.
3. Р. Кантільон – систематизатор напрацювань донаукового етапу розвитку класичного напрямку західної економічної думки.
4. Зародження наукового підходу дослідження економіки у західному напрямі класики. Фізіократія.
5. Англійська класична політична економія як перший досконалий витвір економічної науки. А. Сміт та Д. Рікардо:
 - 5.1. Історичні передумови розвитку англійської класичної політичної економії:
 - 5.1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX ст.;
 - 5.1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду;
 - 5.1.3. Визначення А. Смітом предмету та методу дослідження економічної науки.
 - 5.2. Загальна характеристика книги «Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776):
 - 5.2.1. Вступ у твір та його центральні проблеми;
 - 5.2.2. Обставини та наслідки зростання величини багатства нації;
 - 5.2.3. Структура п'яти книг праці.

- 5.3. Проблеми дослідження першої книги «Про начала, що дають простір збільшенню продуктивній силі праці й порядок, згідно з яким його продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»:
- 5.3.1. А. Сміт про поділ праці;
 - 5.3.2. А. Сміт про принцип, що викликає та обмежує розподіл праці;
 - 5.3.3. А. Сміт про походження, використання грошей та дві сторони цінності;
 - 5.3.4. Три принципи обміну товарів:
 - 5.3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів;
 - 5.3.4.2. Про складові частини ціни товарів;
 - 5.3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів.
 - 5.3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників;
 - 5.3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку.
- 5.4. Проблеми другої книги «Про природу, нагромадження та використання запасу».
- 5.5. Питання економічної політики у творчості А. Сміта.
- 5.6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту.
- 5.7. Передмови до книги «Начала політичної економії та оподаткування» (1817):
- 5.7.1. Постановка проблеми дослідження;
 - 5.7.2. Уточнення предмета та методу дослідження «Політичної економії»;
 - 5.7.3. Структура твору.
- 5.8. Основні проблеми вчення Д. Рікардо:
- а) мінова вартість (цінність);
 - б) земельна рента;
 - в) природна і ринкова ціна;
 - г) гроші;
 - г) заробітна плата і прибуток.
- 5.9. Історичні долі економічного вчення А. Сміта та Д. Рікардо.
6. Подальша розробка фундаментальних засад та емпіричних узагальнень вченими 20-60-х рр. ХІХ ст. закономірностей розвитку класичної політичної економії.
- 6.1. Загальна характеристика буржуазного суспільства 20-60-х рр. ХІХ ст.
 - 6.2. Дослідження нових та старих фундаментальних теоретичних проблем капіталізму послідовниками класики в умовах промислового перевороту:
 - 6.2.1. Т. Р. Мальтус – неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної школи;
 - 6.2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама;
 - 6.2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді – перший критик основ класичної буржуазної політекономії;
 - 6.2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудомом;
 - 6.2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування у працях К. Й. Родбертуса-Ягцова та соціалістів-рікардіанців;

6.3. Емпіричне узагальнення економістами надбань класики в умовах розгортання промислового перевороту:

6.3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастіа. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері;

6.3.2. Спроба подальшого поглиблення рикардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом;

6.3.3. Заснування основ «чистої політичної економії» Н. В. Сеніором.

6.4. Систематизація наробок західного варіанту класичної політекономії у працях Дж. С. Мілля.

1. МЕРКАНТИЛІЗМ ТА ФРИТРЕДЕРСТВО ЯК ПРЕДТЕЧІ КЛАСИЧНОГО ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМУ

Як відомо з курсу «Історії економіки та економічної думки», першою школою суто *економічної думки* був меркантилізм. Його поява була обумовлена розвитком *первісного нагромадження капіталу*. На фоні збільшення обсягів зовнішньої торгівлі, коли поступово відбувалась зміна форми суспільного багатства – від титулу людини, як основи станової ієрархії до грошової форми, перед суспільствами постали нові питання.

Гроші, ламаючи відносини особистої залежності, вперше окреслили перед людьми новий, суто економічний ракурс проблеми у вигляді пошуку способів більш ефективного їх використання як економічної основи процесу первісного нагромадження капіталу. Разом з цим з'явився перший, особливий вид економічної політики держав Західної Європи в основу якої ставилось питання пошуку найбільш ефективних варіантів нагромадження грошей.

Виступаючи як елемент буржуазної суспільної свідомості, меркантилізм зміг вирішити це питання тільки за умови формування нового соціального мислення, яке почалось з революції в культурі в епоху Відродження. Остання, вперше в мистецтві, акцентувала увагу на значущість окремої людини як особистості, що стало початком підґрунтя нового типу відносин у вигляді оспівування її *свободи*. У подальшому, ідеологія протестантизму доповнила цю ідею формуванням *нової етики господарських відносин*, яка пізніше проникла в економічну свідомість людей у вигляді *економічної свободи* і закріпилась як право окремої людини на приватну власність.

Виходячи із того, що *капітал* спочатку почав формуватися у сфері обігу і тільки з часом проникати у сферу виробництва, меркантилісти вибрали саме *сферу обігу* в якості *об'єкта аналізу*. Завдяки їх напрацюванням був зафіксований, представлений у ній, новий різновид багатства – *гроші*, що стало основою дослідження меркантилізму. Одночасно з цим, як було зазначено раніше, відпрацьовувались і *способи* його нагромадження.

З'ясування економічної структури суспільства у сфері обігу могло бути здійснено тільки за умови відпрацювання відповідного *методу* дослідження. Таким для меркантилістів став *емпіричний підхід*, який проявився в описі зовнішніх форм процесів господарювання сфери обігу. На пізньому етапі він

доповнився дослідженнями кількісного визначення економічних процесів.

У своєму розвитку напрямок пройшов два етапи й отримав свою конкретизацію в: *ранньому* та *пізньому* меркантилізмі. Якщо на ранньому (XV-XVI ст.) гроші розглядалися в якості *засобу нагромадження*, то вже на пізньому (XVI-XVIII ст.) – як *функція капіталу*. Саме останнє поступово змінювало і способи нагромадження, що стало магістральною відмінністю раннього меркантилізму від пізнього. Так, в основі раннього меркантилізму була покладена ідея нагромадження грошей і заборони вивозу їх за межі країни. Під неї розроблялися відповідні їй способи накопичення багатства, що отримали назву теорії *грошового балансу*. На відміну від раннього меркантилізму, пізній, виходячи із функції грошей як капіталу, вже орієнтувався на вільний їх вивіз чим започаткував політику *активного торгового балансу*.

Однак при всіх відмінностях етапів вони мали фундаментальну схожість коли у функціонуванні ринку вирішальну роль відігравала держава, яка сповідувала економічну політику *протекціонізму*. Іншими словами, ринок виступав як регульований, де економіка ставилась на службу держави для збільшення нової *форми багатства – грошей*.

З часом більш розвинута сфера обігу як основа становлення промислового капіталу, виявляла нові закономірності. Проникнення капіталу у сферу виробництва все більше орієнтує його на обмін, а з ним стає очевидним, що більший ланцюжок переробок сировини призводить до збільшення цін на готову продукцію. Відповідно і праця як нова форма зростання штучного багатства, що пов'язувалась з переробкою речовини природи, починає відігравати все більшу роль. Саме це на рівні емпіричного узагальнення і було підмічено пізнім меркантилізмом. Одночасно з проникненням капіталу у сферу виробництва виникають його нові закономірності у функціонуванні.

Звідси постає і необхідність глибокого дослідження закономірностей зв'язку процесів обігу та виробництва, на які меркантилізм натрапив, але всебічно не досліджував. Починається активна критика старої доктрини. Вона велась як прибічниками самого меркантилізму (пізній меркантилізм критикує ранній), так і представниками інших течій економічної думки яка зростала по мірі розширення товарного обігу, що робився все більш саморегульованим, а з ним ставало анахронізмом регулювання цього процесу державою.

Дослідженням необхідності впровадження теперішньої економічної політики, а з нею і її підґрунтя – зв'язку ринкового виробництва та обігу зайнялися представники *фритредерства*. Вони представляли неоднорідну групу людей, в яку входили філософи (Дж. Локк, Д. Юм, Б. МанDEVІЛЬ), купці (Д. Норс, Дж. Вандерлінт), так і відомі політичні діячі.

Саме тепер аналіз *сфери обігу* доповнений її зв'язком зі *сферою виробництва* все більше ставав *об'єктом* прискіпливого дослідження та початком руху до становлення *класичної політичної економії* у вигляді двох її різновидів, побудованих на джерелах у походженні цінності – з *праці та рідкості* (теорія витрат виробництва та трудова теорія вартості тільки з

праці), а з іншої – **концепції граничної корисності**, один із різновидів якої пояснював походження **цінності** з **корисності**, а інший – з **рідкості**. Парадоксально, але тільки після 1914 року, коли як окремий напрям остання концепція зникла, вона нарешті отримала своє найменування – **маржиналізму**.

Зв'язок сфери обігу зі сферою виробництва одними з перших підмітили меркантилісти, але почали ґрунтовно деталізувати тільки представники фритредерства – купці **Д. Норс** та **Дж. Вандерлінт**. Перший довів необхідність вільної торгівлі та саморегулювання грошового обігу, а другий – у розвиток цієї ідеї привніс погляд на те, що саморегуляція ринку автоматично призводить до встановлення торгових балансів *природним шляхом*, без втручання держави, як це стверджували меркантилісти.

Фритредери, дослідивши найважливіші проблеми ринку, на їх основі розробили політику вільної торгівлі, фритредерство. Не менш значним їх здобутком стала розробка **методу**, який фритредери привнесли в дослідження, зокрема економічних питань, відомими філософами – англійцем **Джоном Локком (1632-1704)** та шотландцем **Девідом Юмом (1711-1776)**. Потім відпрацьований ними метод, разом з філософією І. Канта, отримав широке використання у творчості А. Сміта.

Джон Локк (1632-1704) започаткував новий метод дослідження – **емпіричну філософію**, яка ґрунтувалась на зовнішньому і внутрішньому досвіді, в основу якого був покладений **аналіз**. Одночасно з розробкою методу дослідження вчений зацікавився ще й економічною проблематикою. Завдяки йому людина була розглянута як економічний індивід, звільнений від феодалних пут.

Так, уперше він долідив **появу приватної власності**. Логіка філософа у вирішенні даного питання була така. *Загальна власність*, заснована на *пануванні природи*, з появою *трудових функцій* людини призводить до обміну, а з ним, до цінності і грошей. Рух останніх викликає нерівність між людьми шляхом перенесення доходу від праці однієї людини, через гроші, у кишеню іншої. Філософ був прибічником **стихійного ринку** та номіналістичної теорії грошей. У його творах можна побачити і зародки **теорії попиту та пропозиції**.

Девід Юм (1711-1776) – один із друзів-наставників А. Сміта продовжив розробку **методу дослідження**, який, судячи з книги А. Сміта «Багатство націй», отримав широке використання, особливо в центральних главах його твору. Він розрізняв логіку зовнішніх та внутрішніх фактів, виділяючи поведінку людини в досягненні мети господарської діяльності.

Крім суто філософських аспектів, Д. Юм написав низку есе, присвячених економічній проблематиці. Однією з таких, стала його розробка проблем **грошей** та **ціноутворення**. Так, він стверджував, що кількість грошей в обігу повинна визначатися виробництвом. «Гроші – масло для коліс торгівлі» – писав учений, – а тому їх кількість повинна співвідноситися з потребами виробництва. Тому, однаково шкідливий як надлишок, так і нестача грошей, що кардинально відрізняло його погляди від меркантилістів.

Д. Юм є автором *кількісної теорії грошей*. Її суть полягає у тому, що величина цін товарів визначається кількістю грошей в обігу. Крім того, він помітив лаг цін, які зростають з появою надмірної кількості грошей в обігу, але не відразу, а після певного проміжку часу. При цьому, в останню чергу підвищиться ціна праці.

2. ВИТОКИ КЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ. ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ В. ПЕТТІ ТА П. БУАГІЛЬБЕРА

Економічні погляди В. Петті

XVII ст. для Англії стало періодом розпаду меркантилізму та розвитку класичного напрямку політичної економії, що було зумовлено піднесенням ринку та становленням у легкій індустрії промислового капіталу. Останнє спричинило великий попит на вовну та льон, що відкрило процес обезземелення селянства з формуванням ринку робочої сили. Перераховані вище закономірності змінили напрями дослідження у бік з'ясування закономірностей *процесів виробництва*. Як наслідок, виникає новий рівень економічної думки – **класична політична економія**, відносно якої К. Маркс відзначав, що вона «...починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва». [123, т. 25. ч. I, с. 370]

У Англії у цьому напрямку, найбільш вагомим напрацюванням з'явилися у провідних економічних творах **Вільяма Петті (1623-1687)**, до яких належали **«Трактат про податки і збори» (1662)**, **«Слово мудрим» (1664)**, **«Політична анатомія Ірландії» (1672)**, **«Політична арифметика» (1676)**, **«Різне про гроші» (1682)** та інші.

Розвиток промислового капіталу потребував по-новому подивитись на проблему багатства. Враховуючи, що початок кар'єри В. Петті як першого економіста світу та Англії припав на період панування меркантилізму, **предметом дослідження** економічної думки у своєму знаменитому **«Трактаті про податки і збори»** він визначив як **науку про гроші**. Хоча дослідник тлумачив багатство значно ширше ніж меркантилісти, включивши до нього, крім грошей, ще й матеріальні блага, природні та людські ресурси.

Завдяки значним успіхам у природознавстві відбувалось уточнення методу дослідження і в економіці. Так, аналіз економіки Англії В. Петті розпочав використовуючи, домінуючий на той час, **емпіричний підхід** меркантилістів, доповнюючи його **аналітичним методом**, що дозволяв **фіксувати ціле** у першому наближенні. Причому для більш чіткої картини він приєднав до його характеристики кількісні показники. «...замість того, щоб використовувати лише слова у порівняльному та найвищому ступені й уможливити аргументи, – писав він, – я встав на шлях вираження своїх думок мовою чисел, мір і ваг». [175, с. 156] Треба відкинути всі особливості, що залежать від «непостійності умів, думок, бажань і пристрастей окремих людей». Доопрацювання нового методологічного підходу знайшло

продовження в його праці «Політична арифметика».

Разом зі своїм другом **Джоном Граунтом (1620-1674)** В. Петті заклав основи нової науки – **статистики**, започаткувавши її різновид – **економічну статистику**. Це дало можливість через **кількісні параметри економічних явищ** глибше проаналізувати стан ринку і, вперше, поррахувати **національне багатство Англії**, з якого, власне, і почався відлік регулярного обчислення цього найважливішого показника стану економіки будь-якої країни.

Наступним кроком дослідника стало використання **статистичного підходу у методі аналізу** його видатного співвітчизника **Френсіса Бекона (1561-1626)** шляхом розчленування цілого на частини. Виходячи, як і Ф. Бекон, з погляду на суспільство як на людський організм, В. Петті використав індуктивний підхід для аналізу проблеми багатства, його оцінки, визначення міри цінності і т. ін. для створення в практиці господарювання ефективної податкової політики, без якої тоді було неможливо здійснити поступальний рух в економіці.

Центральною проблемою, навколо якої дослідник постійно зосереджував свої наукові інтереси, були питання багатства та ціноутворення, оскільки вони давали вихід на одну із найважливіших практичних складових – визначення **величини оптимальних податків**. Це спонукало, враховуючи отримання переважної кількості благ через обмін, до з'ясування законів, що визначають величину та міру створеної цінності.

Саме при аналізі мінових відносин учений і застосував новий метод. «Якби хто-небудь добув із рудників Перу і привіз у Лондон одну унцію срібла, – писав він у своєму «Трактаті про податки і збори», – затративши на це таку ж кількість часу, за який він міг би виробити один бушель зерна, то одне було б природною ціною іншого; якщо б завдяки новим, більш багатим, рудникам йому вдалось би так же легко добути дві унції, як тепер одну, то зерно за ціною в 10 шилінгів за бушель було б таким же дешевим, як досі при ціні 5 шилінгів *caeteris paribus* (за інших рівних умов)». [175, с. 228-229] У даному уривку проглядається поставка питання про основу ціни як пропорцію обміну хліба на срібло, з якої **ним робляться висновки про те, що:**

1. Ціна визначається працею та землею. Останній аспект пізніше буде посилений його послідовниками (особливо Р. Кантильоном).

2. Величина ціни залежить від дії двох відмічених факторів, що формують пропорцію обміну.

Цікаво, що В. Петті починає свій аналіз з поняття ціни, а не цінності. Так, він виділяє **природну ціну** продуктів, яку розглядає за рівності попиту і пропозиції. Однак на цьому не зупиняється і вводить поняття **штучна ціна**, під якою розуміється особлива корисність срібла, виключно як засобу для обміну, що визначається природними властивостями цього металу. Тут намічається підхід до аналізу мінового взаємозв'язку, з точки зору корисності, ґрунтовно розробленої пізніше в концепції граничної корисності маржиналістів як одного із прикладів використання однофакторної моделі.

Крім зазначених вище двох видів цін, вводиться третя – **політична**

ціна» як результат дії на «природну ціну» психології людей, політики держав, попиту та пропозиції.

Таким чином, В. Петті виділяє *три види цін*: «*природну ціну*», як *цінність для обміну*, що є результатом дії праці та землі за умови рівності попиту та пропозиції; «*штучну ціну*», що обумовлена потребами у речі виключно для обміну, (пізніше вона стане об'єктом дослідження в маржиналізмі); «*політичну ціну*», тобто, *ціну*, за якою товар проданий (у сучасному тлумаченні – *ринкова ціна*). Для розуміння суті останнього поняття, В. Петті наголошує, що воно потребує дослідження цілого ланцюжка опосередкувань в аналізі цін від «ціни природної», до «штучної» і нарешті «політичної».

У подальшому В. Петті уточнює ціноутворюючі фактори. Так, окрім витрат на взаємодію праці із землею, на *ціну* впливають ще ряд обставин, **як-то**:

- *товари-замінники*;
- *товари-новинки*;
- *наслідування*;
- *традиції споживання*.

Усі перераховані вище фактори ціноутворення, зроблені у ті часи і викладені В. Петті, викликають захоплення науковою інтуїцією дослідника. Дивує його вміння, в умовах нерозвиненого ринку, проникати у глибину ринкових явищ, виділяти їх різні сторони, використовувати розмаїття підходів в аналізі одних і тих же фактів, які у подальшому були використані в економічній науці, як теорії витрат виробництва, концепції граничної корисності (маржиналізм) і нарешті трудової теорії вартості К. Маркса.

Як і меркантилісти, В. Петті фіксував ціну *у сфері обігу*, проте, вважав, що її *джерелом є не торгова діяльність, а праця з видобутку золота та срібла*. Цій *конкретній праці*, на його думку, протистоять *усі інші її види*, що створюють величезне розмаїття товарів, що зовні виявляється у суспільному поділі праці. Результат дії будь-якої праці отримує суспільне визнання через *обмін на золото і срібло*. У цьому закладено розуміння того, що в умовах капіталізму відбувається *обмін однієї праці на іншу*, де реальну ціну формує тільки праця по видобутку срібла, а перевірка на наявність інших видів цінності товарів відбувається через обмін праці з виготовлення срібла на її інші види.

К. Маркс знаходить тут помилку, стверджуючи, що у В. Петті абстрактна праця як основа мінової вартості виступає на поверхні явищ, як процес з видобутку золота і срібла, що утворює вартість і що у даному випадку змішується абстрактна праця як субстанція вартості (внутрішній зміст процесу) з її завершеним проявом – працею з видобутку золота і срібла.

Це було б дійсно так, якби В. Петті виходив із *трудової теорії вартості*, але у нього була зовсім інша мета – дати поштовх поясненню факторам, що визначають суспільне багатство через майбутню *теорію витрат виробництва*. Саме тут можна побачити разючу відмінність підходу до мінової цінності західної думки та марксизму. Крім того, центр

тлумачення мінової цінності К. Маркса точиться навколо вартості і того, що на неї впливає. У західній класиці навпаки – навколо *ціни* спочатку як реальної та номінальної, а потім природної та ринкової.

Далі К. Маркс стверджує, що *двоїста природа товару та праці В. Петті чітко не розрізнялася*, а мінова вартість змішуються із споживною вартістю. Однак придивимось уважно до логіки думки В. Петті. Він стверджує, що *«праця є батьком і активним принципом багатства, як земля – його матір'ю»*. [143, с. 241] Звідси добре видно, що процес створення *матеріального багатства* є дією двох факторів виробництва: праці та землі. Але і *цінність для обміну* формують ті ж самі два фактори, що і корисність речі, а не один (тільки праця), як визначає К. Маркс.

Далі вченим ставиться проблема приведення дії двох факторів до одного. «... Оцінку всіх речей – пише англієць, – слід було б привести до двох природних знаменників – до *землі* і до *праці* (курсив наш – О. А.), тобто нам слід було б говорити: цінність корабля або сюртука дорівнює вартості такої-то і такої-то кількості землі, такої-то і такої-то кількості праці, адже обидва – і корабель, і сюртук – вироблені землею і людською працею». [143, с. 224] Цим визначається *дія двох факторів*, які утворюють не тільки *речову форму багатства*, але і *цінність для обміну*. Як бачимо відмінність від марксового тлумачення цінності в обміні разюча.

К. Маркс стверджує, що у В. Петті має місце змішування факторів, що утворюють цінність для обміну. Подивимось, чи справді це так. Указавши на дію праці та землі у створенні речі, В. Петті переходить до демонстрації того, що ці ж фактори створюють і цінність для обміну. Тому цінність ним тлумачиться як дія не тільки праці, але і природи. Звідси починається пошук загального між ними. Припустимо, що ми маємо 2 акри землі огороженого пасовиська, куди випущене теля, яке за рік дасть 1 ц придатного для харчування м'яса. Таким чином, на думку дослідника 1 ц такого м'яса, що представляє близько 50 денних харчових пайків і відсоток на вартість теляти, складуть вартість, відповідну річній ренті землі.

Якщо ж у результаті річної людської праці земля принесе більше 60 харчових пайків, то цей надлишок денних харчових пайків складе зарплату людини, причому і вартість землі і заробітної плати будуть виражені в кількості денних харчових пайків. Зауважимо, що В. Петті віддає більше значення створеній цінності для обміну природі (50 харчових пайків), ніж праці (тільки 10). І це не дивно, адже капіталізм як система заснована на продуктивній силі праці, виростає з природи як продуктивної сили доринкових систем і в умовах трансформації ринку її дія ще досить значна.

«Загальною мірою цінності є середній денний прожиток дорослої людини, а не її денна праця: ця міра є настільки ж регулярна і постійна, як вартість чистого срібла ... тому я визначив цінність ірландської хижі числом денних пайків, витрачених будівельником при її спорудженні». [175, с. 123]

Про що тут йде мова? З одного боку, про продукт як результат дії праці та землі, що створюють цінність для споживання. Але є ще одна сторона цінності в обміні. З одного боку, це відношення продукту до праці. На це

пізніше зверне увагу А. Сміт, коли вкаже, що товаром є не тільки благо, але й праця, де її цінність має вигляд відносин праці до продукту. Коли капіталіст наймає робітника, то він платить заробітну плату на існування його та сім'ї, яку той як *реальну бачить у харчах*, а не грошах за неї. За А. Смітом це ще один вираз цінності, але не *витраченою* працею, а тією, що *купується*.

Потім при аналізі розподілу, за В. Петті, у ціні, з'являться первісні форми доходу: заробітна плата та рента. Про продукт як результат дії факторів праці, капіталу та землі пізніше напише А. Сміт. Заслугою В. Петті стане аналіз двох первісних форм доходу – заробітної плати та ренти.

Таким чином, за В. Петті *відносини* в продукті *не уречевлюються*. Тому у нього немає ні двоїстого характеру праці, ні двох факторів товару, ні товарного фетишизму. Звідси витікає аналіз економіки дослідника йдуть від *двох сторін цінності*, а не *двох факторів товару*, як у марксизмі.

Проблема *заробітної плати* у В. Петті тісно пов'язана з *проблемою цінності*. У заробітній платі він бачив *цінність праці* як *один із* факторів, який, на його думку, повинен регулюватися законодавчим шляхом. Фактично, *цінність праці* визначалася *цінністю засобів життя працівника та його сім'ї*, тобто зводиться до *фізіологічного мінімуму засобів існування* необхідних робітнику для життя. Набір засобів проживання для працівників, на його думку, *обумовлюється двома об'єктивними обставинами*:

- *родючістю ґрунту* (фактор природи) ;
- *розмірами потреб, обумовлених кліматом* (теж фактор природи).

Виходячи з цих умов, кількісно, заробітна плата, за В. Петті, повинна регулюватися законом, який «... повинен забезпечувати робітнику лише засоби до життя, тому що отримуючи в два рази більше він буде працювати у два рази менше, ніж міг би працювати, що для суспільства означає втрату такої ж кількості праці». [175, с. 70-71] Крім того, мала зарплата викликає криміналізацію суспільства. Справедливість зазначеного положення підтвердила історія капіталізації України та Росії, яка наочно проявилася у загостренні криміногенної ситуації у «лихих 90-х», наприкінці ХХ століття. З неодноразових виступів керівників правоохоронних органів того часу, висловлювалась думка про неможливість приборкання злочинності без поліпшення стану справ в економіці, тобто отримання робітником заробітку, що дозволяв би відтворювати йому хоча б фізіологічні потреби. На той час, навіть цього мінімуму не було. Звідси, для виживання вівся пошук поповнення фонду споживання, де крім легальних способів отримання благ на присадибних ділянках, був ще й нелегальний – крадіжки, розбої тощо.

Уже згадувалось, що на думку В. Петті, заробітна плата повинна *регулюватися законодавчим шляхом*. Однак її величина не повинна різко відхилятися від її природного (фізіологічного) рівня, тобто враховувати *об'єктивні закони її формування*. Дане положення відіграє величезну роль у трансформації ринкової системи, в основі якої лежить відтворення товару – робоча сила, яка, з одного боку, повинна не тільки відшкодовувати свої фізіологічні потреби, а й мати кошти для підвищення кваліфікації. В іншому випадку стає просто неможливим подальший науково-технічний розвиток.

Нагадаємо, що в роки розбудови української держави, частка заробітної плати у витратах виробництва коливалася від 7 до 10%, у часи колишнього Радянського Союзу доходила до 30%, коли в той же період у США складала 60%. Виходячи з цього, нормальне, навіть фізіологічне відтворення робочої сили України у ті часи було неможливе, що викликало зростання епідемій, таких небезпечних для життя захворювань, як наприклад, туберкульоз. У результаті відбулось значне скорочення її населення. Звідси, у свій час, ФІФА, однією з основних умов проведення ЄВРО-2012 у нашій країні, поставило перед оргкомітетом змагань вимогу, проведення поголовної вакцинації населення. Таким чином, низький рівень заробітної плати не дозволяв створити елементарні умови для формування товару робочої сили як ключової умови становлення промислового капіталу, а значить і капіталістичної форми господарювання.

Крім заробітної плати, що визначалася фізіологічним рівнем, тобто мінімумом засобів існування працівника, В. Петті зафіксував, ще й **поділ продукту на його складові, виходячи із його функціонального призначення як фонд відшкодування, зарплату та ренту**. «Уявімо собі, що яка-небудь людина – писав він, – своїми власними руками обробляє під зерновий хліб певну ділянку землі... Я стверджую, що коли ця людина *вирахує із отриманого нею врожаю своє насіння*, ... а також все те і те, що вона сама з'їла і що вона віддала іншим в обмін на одягу та інші предмети, необхідні для задоволення украй необхідних потреб, то *залишок хліба складе природну і істину ренту із землі за цей рік...*». [133, т. 26. ч. I, с. 359]

Звідси видно, що **додатковий продукт** бачився ним у формі **ренти**, де **процент** становив його частину. Подібне твердження у ті часи проявлялось у домінуванні в якості головного фактора виробництва землі, як наслідку переваги землеробського населення над міським.

Таким чином, В. Петті тлумачив дохід як результат безпосередньої дії землі як одного із найважливіших чинників виробництва (іншим є праця) по створенню цінності для обміну. Вперше в історії економічної думки **земельна власність** отримала реалізацію як **земельна рента**. Одночасно були виділені **два** різновиди **диференціальної ренти I: за місцем розташування і родючістю**. У абсолютній ренті, як формі земельної ренти за К. Марксом, у нього потреби не було, оскільки земля сама утворювала цінність для обміну. Цей підхід, з часом, отримав продовження у працях представника англійської класичної школи Д. Рікардо.

Враховуючи, що земля є об'єктом купівлі-продажу, В. Петті ставив питання про **ціну землі** тісно пов'язуючи її з **капіталізованою рентою** у вигляді **загальної форми доходу на відшкодування землі**. Дослідник розумів її як число річних рент, сума яких за певний період часу становить ціну цього фактора виробництва. «... Я приймаю, – писав він, – що *число річних рент, що складають природну вартість якої-небудь ділянки землі*, дорівнює звичайній ... тривалості спільного життя трьох таких осіб». [133, т. 26 ч. 1, с. 360] Це три покоління однієї родини: де дідові 50 років, батькові – 28, а синові – 7 років. Час їх спільного проживання і складе ту кількість річних рент, які і повинен

сплатити покупець землі. В одних районах це буде 18 річних рент, у інших більше, наприклад, 21 рік. Таке тлумачення ним ціни землі є помилковим з точки зору визначення її числом років життя трьох поколінь людей, хоча підхід до її визначення, за величиною рент, правильний.

Іншою проблемою вченого був аналіз грошей. *Гроші*, на його думку, *особливий товар, який відіграє роль загального еквівалента*, де *цінність* визначається працею з видобутку золота і срібла, а *мінова цінність* – зіставленням витрат праці по добуванню золота і срібла відносно витрат на виробництво товарів у інших галузях. Зазначимо, що праця тут є лише мірою цінності, а не уречевлена, тобто не є фактом товару. В. Петті визначив і ту кількість грошей, яка необхідна для звичайного процесу товарного обігу, застерігаючи від їх надлишку у разі заміни паперовими. *Кількість грошей*, необхідних для обороту, визначається кількістю товарів, що виробляються, їх цінами і швидкістю обігу.

Торкаючись *проблеми капіталу*, В. Петті поставив питання про необхідність заміщення всіх його частин, тлумачачи його, як запас для отримання вигоди. Зрозуміло, що у його відтворенні бере участь і земля як сила дії природи.

Значний внесок дослідник зробив і у *розробку принципів економічної політики Англії*, хоча вперше це питання поставили ще меркантилісти. Він вважав за необхідне задати країні новий вектор економічного розвитку, коли *зростання багатства відбуватиметься за умови проведення державою економічної політики*, відповідно до відкритих економічних законів. Виходячи з цього, розгорнуті *найважливіші аспекти економічної політики Англії ним вбачались у виконанні таких принципів*:

1. *Буржуазна власність – основа могутності економіки країні, а тому її необхідно всебічно захищати.*
2. *Усім членам суспільства потрібно працювати над удосконаленням уміння та ефективності праці з метою підвищення її продуктивності.*
3. *Помірна праця рятує суспільство від поневірянь.*
4. *Небезпечна надмірна розкіш однієї частини суспільства і зубожіння інших.* На його думку, критичною величиною такого співвідношення є 1:10. В сучасній Україні це співвідношення значно вище.
5. *Зростання багатства нації знаходиться у сфері матеріального виробництва, а тому потрібно враховувати кількість людей у невиробничій сфері, яку може прогнати виробничі її частини.* Стосовно сучасної України все рухається у зворотному напрямі коли в результаті проведення реформ, частина невиробничої сфери, державний апарат має постійну тенденцію до зростання.

Економічні погляди П. Буагільбера

Франція в другій половині XVII століття, на відміну від Англії, епохи Людовика XIV, представляла феодально-абсолютистську монархію, де

доринкові зв'язки в значній мірі були законсервовані, а тому на відміну від Англії, обуржуазнювання дворянства не відбувалося. Звідси поява більш гострих протиріч між торговельно-промисловою буржуазією та верхівкою дворянства і духівництва.

Процеси капіталізації Франції відбувалися переважно в аграрній сфері, через виділення господарств куркулів і сільську кустарну промисловість, яка тяжіла до міста. У містах домінували ремісничі цехи і королівські мануфактури, які піддавались жорсткій, дріб'язковій регламентації з боку уряду, що спеціалізувались на виробництві предметів розкоші, виробництво яких активно насаджувалось меркантилістською політикою тодішнього генерального контролера фінансів Франції **Жана Батиста Кольбера (1619-1683)**. Наслідки цієї політики в державі спочатку мали позитивні результати, але з часом поступальний економічний розвиток призупинився. Звідси процеси капіталізації у Франції отримали більш болісний характер

Прошаркова структура Франції того часу була представлена трьома станами: дворянством, духівництвом і, так званим, третім станом. При цьому вся повнота влади в країні була зосереджена в руках перших двох станів. Третій стан, у вигляді великої і дрібної буржуазії, що зароджувалась, а, також, ремісників, селянства та інших соціальних груп населення, продовжуючи створювати левову частку багатств нації, і несучи основний тягар по виплаті багаточисельних величезних податків, продовжував залишався практично позбавленим усіх як особистих, так і майнових прав.

Складаючи переважну частину населення країни, він, із-за тодішньої нерациональної державної економічної політики, все більше буднішав. У підтвердження цього видатний військовий інженер свого часу та відомий фахівець у галузях статистики, оподаткування, демографії, сільського господарства та інших сфер науки, почесний член Французької академії наук, маршал **Себаст'єн ле Претр де Вобан (1633-1707)** під кінець свого життя писав, що: 1/10 частина населення живе вкрай бідно; 5/10 на межі зубожіння; 3/10 у скрутному становищі; 1/10 живе добре, з яких декілька тисяч – розкішно.

Економіка Франції тієї епохи у загальних рисах мала наступний вигляд:

1. Країна була розрізана митними кордонами на провінції, при перетині яких стягувалося мито.

2. У містах зберігалися цехи з привілеями, коли при виготовленні будь-якого нового товару платилося мито при жорсткій регламентації виробничої діяльності.

3. У 1685 році Людовик XIV відмінив Нантський едикт, що допускав віротерпимість. Це призвело до масової еміграції гугенотів (протестантів) до Англії та інших країн. Враховуючи їх ремісницьку та купецьку діяльність, з ними відбувався відтік капіталів і, як наслідок, нація все більше зубожіла, збагачуючи економіки інших країн.

Зазначене вище визначало специфічність розвитку французького відгалуження класичної політичної економії, як її західного напрямку у дослідженні суті багатства, законів його формування, зростання, а також

факторів виробництва. Так на відміну від Англії цей напрям, перш за все, пішов шляхом протистояння меркантилізму і більшої уваги, ніж у свого сусіда, аналізу дії в утворенні цінності для обміну такого чинника як земля.

У подібній постановці питання виділився представник першого французького варіанта класики П. Буагільбер творчість якого добре ілюструє як спільні риси західної класики, так і особливу специфічність її французького варіанту. Тому розглянемо загальні риси та специфіку французької класики саме з творчості цього автора.

Початок французького відгалуження класики поклала проблема уточнення *предмета дослідження* як майбутньої науки про багатство. Інтуїтивно рухаючись до неї, по мірі заглиблення у нагальні проблеми економіки країни, поступово вимальовувались питання дослідження *фактора землі* та усвідомлення її ролі у створенні *цінності* не тільки *для споживання*, але і *обміну*

Тому для П. Буагільбера, як, до речі, і В. Петті, корінною проблемою аналізу стає питання про *природу багатства суспільства, його походження та обставин, що його визначають*, яке закарбувалось у назві його головного твору «**Міркування про природу багатства, грошей і податків**» (1707). Конкретика ж у дослідженні багатства будувалась на знанні тієї соціально-економічної специфіки, в якій функціонував тодішній ринок Франції, дія якого ним постійно відслідковувалась у спостереженні за життям простих селян, розмірковуваннями над творами художньої літератури та справами з якими він постійно стикався, працюючи на посаді судді в Нормандії, у місті Руан. На той час це була одна з найрозвиненіших провінцій країни. Звідси геніальні ідеї вченого, як колись писав К. Маркс про творчість В. Петті, виникали по мірі його заглиблення в дійсність, що було характерно для початкового етапу становлення капіталізму, який рухався від фіксації зовнішніх форм до відкриття їх внутрішньої суті.

Одночасно виходячи із поставленого питання, відпрацьовувався і майбутній *аналітичний метод*, що отримав широке застосування в наступних різновидах класики та її шкіл. Специфіка його полягала у схопленні *цілого*, а потім дослідженні окремих частин на їх відповідність до цілого з метою отримання більш чіткого уявлення про закономірності дії ринку.

При цьому нерозвиненість останнього постійно привносила в аналіз певну ознаку невизначеності у вигляді нечіткої економічної термінології до якої додалася, ще й нестача фундаментальних напрацювань філософії того часу як методу аналізу, що використовував дослідник. Звідси закони ринку, на які він постійно натикався і фіксував, не могли отримати чіткого прояву, а тому здавались геніальними прозріннями великого руанця.

Щось подібне було і в творчості В. Петті. Однак враховуючи більш розвинений стан економіки Англії, її обриси проступили більш чітко. До розмитості ж текстів французького автора додався ще одна деталь – важкий, на відміну від В. Петті, стиль написання. Це виглядає досить дивним, враховуючи те, що свою діяльність він починав як літератор, написавши

декілька художніх творів.

І все ж, основні ідеї дослідника, що витікали із безпосереднього спостереження за суспільним багатством дозволили йому підмітити ті деталі, які вислизнули із поля зору не тільки його сучасників, але і нащадків. Тому при всій розмитості картини економічної дійсності наріжний камінь наукових підходів руанця можна сформулювати як дослідження проблеми *багатства* країни навколо яких автор і розгорнув свої міркування.

Більш розгорнуто це вилилось, у першу чергу, у питанні з'ясування загальних аспектів *сутності багатства*, по-друге, у дослідженні *законів, якими воно забезпечується*, де головним стала вперше поставлена ним *проблема рівноваги*. І, нарешті, по-третє – виявлення *умов за яких багатство може зростати*.

Відносно першого пункту – загальної характеристики багатства, то його великий руанець звів до матеріальних благ, які, перш за все, утворюються завдяки факторам праці на землі. Звідси могутність Франції ним вбачалась у заможному сільському населенні, яке виробляє блага як для себе, так і для інших галузей, в основному, в якості сировини. Одночасно автор наголосив на тому, що «ніяким чином неможна бути багатим, і государю більше ніж іншим, інакше як через *суспільне багатство* (курсив наш – О. А.)».

За виробництвом багатства, опосередкованого ринком, П. Буагільбер підмітив збільшення кількості професій, які із розвитком економіки посилюють зв'язок між ними через обмін продуктів на продукти викликаючи постійне розширення ринкових ланцюжків. «Багатство, – писав дослідник, – є лише постійне спілкування людини з людиною, ремесла з ремеслом, місцевості з місцевістю і навіть королівства з королівством. Усі підтримують день і ніч це багатство виключно в ім'я власних інтересів і створюють тим самим ... загальне благо». [118, с. 118] Власне цим був виявлений закон, який пізніше сформулює Ж. Б. Сей як «закон ринків», а А. Сміт як дію приватного інтересу на благо суспільного де праця окремої людини «на себе» у кінцевому підсумку примножує багатство всіх. Цікаво, що тут, закони ринку розглядалися як закони природи, де тільки природа може дати «наказ» (вислів П. Л. Буагільбера), як індивіду найкращим чином діяти.

Звідси, по-перше, була зафіксована *об'єктивність економічних законів*, по-друге, *їх дія як законів природи* (потім поглиблене фізіократами), і по-третє, показана специфіка встановлення головної суспільної пропорції або рівноваги (між виробництвом та споживанням), де *праця окремої людини на себе одночасно має наслідком зростання благополуччя всіх*.

Дослідження питань національної економіки, а з нею і багатства стимулювало подальші постановки автором питань, які отримали розвиток у працях наступних економістів в області як теорії, так і економічної політики.

Із наведеного вище витікали контури наступної постановки, які були зафіксовані П. Буагільбером як *проблема рівноваги*.

Неважко побачити, що у нього рівновага це наріжний камінь аналізу багатства, зафіксований у трьох її аспектах як *проблема ціни, цінності (вартості) та грошей*. П. Буагільбер чудово розумів, що все більшу частину

багатства люди отримують завдяки ринку, а тому інтуїтивно поставив питання про закони його функціонування, як проблему ціноутворення та розподілу благ.

Виходячи з дії цінового сигналу руанець, як і В. Петті, виділив два види цін: *ринкову ціну* (ціна за якою товар продано) і *істину* або *пропорційну ціну* (термін П. Буагільбера), яка визначалася як витратами праці, так і землі. Цим П. Буагільбер протиставив істинній цінності (вартості) в обміні *ціну ринкову*.

Таким чином, наявність рівноваги у вигляді «пропорційних цін», де з одного боку, має місце постійна купівля та продаж, а з іншого – компенсація індивідуальних витрат виробництва через отримання відповідного доходу, на думку вченого, забезпечує оптимальний розподіл ресурсів. Правда, за умови невтручання у ці процеси держави, тобто наявності на ринку вільної конкуренції, що забезпечує розподіл праці між галузями виробництва.

Одночасно *стан* ефективності дії ринку через *ціновий сигнал* постійно фіксує ступінь наявного багатства країни шляхом *установлення господарських пропорцій серед різних видів суспільної діяльності*.

Цим об'єктивно встановлюється **робочий час** на виготовлення різних видів товарів, що сприяє забезпеченню оптимального відтворення факторів виробництва. «Потрібно, – писав він, – щоб усі речі були в постійній рівновазі і зберігали ціну пропорції у співвідношеннях між собою щодо витрат, які необхідні для їх відтворення...». [118, с. 117]

Для цього держава та її правителі повинні дотримуватись *законів природи*, які діють як *економічні закони*, що потребує постійної підтримки паритету купівель та продаж через рівновагу між ними. Пізніше на основі цієї ідеї з'явиться *теорія загальної ринкової рівноваги* Л. М. Е. Вальраса.

З аналізом П. Буагільбером економіки безпосередньо пов'язане і питання *пошуку параметрів ринкового інституційного середовища*. Вчений, продовжуючи формування нового принципу економічної політики, наполягав на забезпеченні дотримання правителями дії природи через установлення державою законодавчо юридичних норм господарювання та відслідковування їх виконання.

Підводячи підсумки, можна сказати, що П. Буагільбер, перший в історії економічної думки, зафіксував, ще далекі для того суспільства, в якому він жив, параметри дії закону витрат виробництва (не плутати із законом вартості у К. Маркса, який він йому приписав) як стихійний регулятор товарного виробництва, що у той час знаходився у зародковому стані. Однак дія ринку, навіть в умовах нерозвиненого суспільства, виявилася достатньою для розуміння тієї шкоди, яку спричиняє політика державного управління цінами, що вела до постійного порушення стану економічної рівноваги.

У подальшому західні класики уточнили поняття *цінності в обміні*, звівши її до *купівельної сили речі*, що постала як центральна проблема з'ясування принципів обміну. Це зробить А. Сміт, на основі якого виникне питання про закони формування первинних *доходів основних класів* (зарплати, прибутку та ренти) як факторів виробництва у вигляді: праці, капіталу та землі, що беруть участь у формуванні цін.

У дослідженні цінності для обміну П. Буагільбер натякнув на значення у її формуванні чинника корисності, що визначався у той час ще у значній мірі дією сил природи (землі), а не праці, закони якої для нього були схожі на божественні настанови. Остання ідея отримає вид магістральної у побудові теорії фізіократів.

У тому ж ракурсі рівноваги великий руанець тлумачить *проблему грошей*. Дослідник вважав, що головним у суспільному виробництві (фактично товарному) є матеріальне багатство, де грошовий матеріал через механізм вільних ринкових цін доводить до свідомості людей суспільні пропорції розвитку, визначаючи дохід і одночасне відшкодування виробникові реальних витрат виробництва.

У дослідженні *цінності для споживання* визначний руанець звернув увагу на значення грошей для розширення можливостей задоволення розмаїття потреб. Звідси, на його думку, *гроші, є велике зло поза обміном, різко критикуючи їх функцію як засобу накопичення скарбів, вважаючи позитивними їх функції тільки як засобу обігу та платежу*. «Гроші повинні перебувати в безперервному русі – стверджував він, а це можливо до тих пір, поки вони мають рухливість; як тільки вони стають нерухомими – все загинуло». Отже, головним у товарному виробництві, на його думку, є грошовий матеріал в якості досягнення розмаїття потреб.

Крім цього, П. Л. де Буагільбер звернув увагу, ще на один аспект використання грошей *як дуже ефективного інструменту досягнення мультиплікаційного ефекту*. Інвестування їх у сільське господарство дає можливість, кінець кінцем, стимулювати й інші сфери економіки, як, наприклад, ремісництво, будівництво тощо, і цим збільшуючи масштаби торгівлі, приводити до швидкого зростання багатства суспільства у цілому. Цим положенням він випередив ідею Р. Ф. Кана та Дж. М. Кейнса майже на 200 років.

По-перше, підмітивши у дії законів ринку вмонтований в нього стимулятор зростання споживання населення, дослідник рекомендував звертати увагу на податки з доходів багатих верств населення. Для цього потрібно поліпшити способи оподаткування майна та доходів за принципом загального та пропорційного податку. Що стосується податків на доходи, то їх потрібно збільшити на багатих. Тоді бідні стануть більш забезпеченими і підвищать попит на товари власного споживання. Це збільшить і споживання багатих через зростання загального попиту, а з ним і на товари розкоші, що у цілому збагатить виробників, купців та великих землевласників. Що стосується доходів на майно, то принципи *загального та пропорційного податку* як друге положення було відоме давно. Однак перше – випередило час на багато-багато років.

Крім того, *по-друге*, рекомендувалось розчистити дорогу інвестуванню виробництва, зорієнтованому на обмін через скасування існуючого на той час, при перетині кордонів між провінціями, мита.

Досліджуючи розкидані по всій книзі подібні висловлювання П. Буагільбера щодо окремих фактів дійсності і висновків відносно них, треба

пам'ятати, що вони багато у чому стали наслідком тодішнього катастрофічного стану економіки Франції того часу, яка знаходилась на початковій стадії становлення промислового капіталу, і потребувала негайних змін, а з іншого – неординарних підходів їх здійснення, що й вилились у геніальні прозріння їх автора, окремі положення якого набагато випередили свій час.

Магістральною виявились відкрита автором дія закону цін як закону дії природи у вигляді витрат виробництва, в яких пильне око дослідника помітило спосіб забезпечення економічної рівноваги. Звідси, за дією закону витрат виробництва інтуїтивно відкрилась проблема, яка дозволила йому зробити декілька вагомих рекомендацій відносно економічних реформ тодішньої Франції.

Виходячи з відкритого ним механізму саморегулювання економіки з метою підтримання механізму пропорційного розвитку суспільства, державному апарату рекомендувалось, як було зазначено вище, визначити принципи господарювання і через юридичні норми відслідковувати їх виконання. Параметри ж, в яких повинно діяти ринкове середовище та закони самого ринку зводились ним до *реалізації певної економічної політики* в основі якої були покладені дві ідеї: *невтручання держави у роботу ринку* та *встановлення нової системи оподаткування*. Звідси витікала деталізація заходів як це можна легко зробити і пропонувалось:

По-перше, звільнити внутрішню торгівлю від обмежень, для розширення внутрішнього ринку і поглиблення розподілу праці, а з ним і товарообігу шляхом «очищення шляхів» від митних застав.

По-друге, ввести вільний ринок зерна. Не встановлювати на нього максимальних цін, що повинно було б через досягнення пропорційних цін забезпечити можливість сільським товаровиробникам покривати кошти виробництва та отримувати дохід, а з ним забезпечувати стан економічної рівноваги.

По-третє, використовувати гроші, як «поручителя обміну», тобто *засобу обігу* для забезпечення безперебійного платіжного обороту, не допускаючи отримання грішми безпосередньої влади над людьми, яку він вбачав у їх функції накопичення скарбів.

По-четверте, враховуючи важливість повного відшкодування витрат на виробництво аграрної та ремісничої продукції, П. Буагільбер вважав за необхідне провести *податкову реформу*, для чого *замінити регресивний податок пропорційним*, чим розширити можливості збільшення товарності дрібного виробника.

3. Р. КАНТІЛЬОН – СИСТЕМАТИЗАТОР НАПРАЦЮВАНЬ ДОНАУКОВОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ ЗАХІДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Західна економічна думка як чітко сформована теорія, бере свій початок з праць англійської класичної політичної економії. Серед

представників цього напрямку визначне місце, як відомо, посідає економічна теорія А. Сміта. На базі досягнень попереднього етапу розвитку економічної думки ним були розроблені категорії політичної економії, які, разом з поглибленням методу дослідження його попередників, отримали подальший розвиток у працях послідовників чим завершили формування класики в працях одного з найбільш визначних економістів ХІХ ст. Дж. С. Мілля. Систематизувавши напрацювання економістів цього періоду, він створив щось на зразок політичної економії для ХІХ ст., одночасно вказавши на обмеженість як методу дослідження попередників, так і тлумачення ними окремих проблем. Саме з працями Дж. С. Мілля завершився перший етап класики, який з появою маржиналізму отримав нові риси, як неокласичний напрям, що перетворився завдяки його прославленому учню – англійському економісту А. Маршаллу в нову науку – **економіку**.

Поряд з цим, одним із відгалужень класичного підходу, стала теорія К. Маркса, яка була прищеплена на гілці англійської класичної політичної економії. Тому, К. Маркса, як і Дж. С. Мілля можна вважати прибічниками одного і того ж напрямку, однак, із суттєвими відмінностями, як у визначенні мети, предмета, методів підходу до аналізу капіталістичної дійсності, так і отриманих здобутків, з їх використаннями на практиці.

Виходячи з цього, виникає необхідність з'ясувати витoki відмічених розбіжностей, щоб краще зрозуміти як напрацювання самого марксизму, так і органічного продовження західної класики в працях А. Маршалла. На перший погляд здається, що марксизм, як і маршалліанство, виходячи з одного витoku, повинні мати схожі результати дослідження. Насправді, це не так. Схожість частини висхідних пунктів економічного аналізу з англійською класичною політичною економією не є гарантією схожості в отриманих результатах. Тому, вирішення відміченого парадоксу треба шукати у витоках самої англійської класичної політичної економії, закладених працями ірландця **Р. Кантільона** та школи **фізіократів**.

Почнемо з аналізу творчості першого. Як відомо, найбільший вклад у розвиток економічної теорії, як початку переходу від донаукового етапу розвитку економічної думки в науковий етап, належить **Річарду Кантільону (біля 1680(?)-1734)**, що знайшло своє відображення в його єдиній науковій праці «**Нарис про природу торгівлі взагалі**» («Essai sur la nature du commerce en général»), яка побачила світ тільки через 20 років, у 1755 році, після його смерті на французькій мові у Лондоні.

Предметом дослідження книги є з'ясування сутності, виникнення та фактори, які продукують багатство. Для дослідження предмета вчений використовував **аналітичний метод**, активно доповнюючи його **історичним**, коли кожне тлумачення явища та його сутність відносно, тобто правильне тільки до певного проміжку часу та місця.

Головна проблема твору полягала у з'ясуванні поняття **багатства, його джерел та розподілу**, де ключовими проблемами дослідження стали:

- розмежування **натурального, обмінного та грошового господарства**;
- розмежування та демонстрація **внутрішньої цінності благ і ринкової ціни**;

– структуризація суспільства на **класи та проблеми відтворення**.

Що стосується першого аспекту, то він стосується процесу становлення економіки. На першому етапі досліджується натуральне господарство. На другому – його перехід через *бартерний* обмін в економіку, яка, з часом, на третьому етапі, змінюється грошовим обміном. І, нарешті, на четвертому, до нього підключається фактор зовнішнього ринку, який переводить *замкнуту* модель господарювання у *відкриту*.

Центральним питанням книги великого ірландського дослідника стала **проблема багатства, з'ясування факторів зростання та законів його розподілу**. Утворення джерел багатства, визначають дві його основні складові: праця та земля, що нагадує трактування цього питання В. Петті. Однак на відміну від останнього, не праця, а земля є мірилом багатства, що відрізняє ідеї Р. Кантільона не тільки від В. Петті, але і переважної частини економістів класичної політичної економії. В такому тлумаченні чітко виокремлюється і початок суттєвої відмінності іншого плану, а саме між західною економічною думкою та марксизмом, де єдиним джерелом багатства, що створює вартість, є виключно праця.

Подібне трактування, К. Марксом аграрних питань у подальшому дослідженні капіталістичного способу виробництва, призвело його до появи таких понять, як, наприклад, «удавана соціальна вартість», що стало наслідком абстрагування від основного капіталу – землі.

На відміну від К. Маркса, Р. Кантільон виділяв **дві основні категорії – зовнішню ціну та внутрішню цінність**. У тлумаченні останнього автора, зведення всіх товарів до єдиної міри цінності робить монета. Причому, вона може виступати загальною мірою цінності (вартості) тільки за умови її кореспондування, реально і внутрішньо, з ціною землі та праці у всьому тому, що представлено на ринку.

«Земля є джерелом, або матерією, із якої збільшуються багатства; праця людини надає їм форму, а багатство власне є ніщо інше, як продукти, необхідні для харчування, обміну та розваг» [87, с. 269]. Таким чином, земля дає матеріал, а праця – змінює його первісну форму, формуючи корисну цінність.

Дослідження праці людей на землі дозволило Р. Кантільону показати **особливості та форми розподілу праці**, які потім отримали продовження у роботі А. Р. Ж. Тюрго «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766). Крім того, у ході дослідження цієї проблеми, були закладені витоки **теорії народонаселення**, яка визначалась станом землі, її місцем розташування, з появою на відповідних територіях поселень від сіл, селищ та міст, із з'ясуванням причин їх зростання, стабілізації або занепаду, а, також, визначення кількості землеробів, ремісників та інших працівників у державі, пропорційно їх кількості, яку потребує держава. У подальшому ця проблема отримала свій розвиток у творчості Т. Р. Мальтуса.

Інший фактор, праця, що впливає як на дохід так і витрати людей, що її використовують, досліджується вже після з'ясування впливу землі як основного джерела багатства. Розглядаючи особливості праці робітників

різних професій, Р. Кантільон відмічав, що оплата праці землероба або чорнороба, людиною, яка їх наймає «буде, природно, коштувати дорожче, пропорційно часу, витраченому на освіту, ризику, який супроводжує підвищення кваліфікації». [87, с. 271] Праця як фактор виробництва, на думку дослідника, отримує дохід у формі заробітної плати. Різниця в оплаті праці пов'язана: з витратами часу на її виконання; витратами працівника, у залежності від ступеню труднощі в оволодінні відповідним фахом і ризиком у її оволодінні, а також, здібностями, які пов'язані з виконанням своїх професійних обов'язків та відповідальністю. Відмічені напрацювання стали основою для теорії заробітної плати А. Сміта, де відповідно, враховувалась її важкість та якість (кваліфікація), що повинні компенсувати спочатку, фізіологічні витрати працівника, а з його розвитком – ще й соціальні витрати. У X розділі «Багатства народів» були уточнені обставини, що пов'язані з різними способами використання праці та капіталу, що відхиляють величину заробітної плати від її природного рівня. При цьому були враховані низка обставин, які були відзначені вище Р. Кантільоном.

Взаємодія органічного (землі) з неорганічним (працею) вимірюється через єдину міру – *ціну виробництва*. Звідси, мірою витрат стає ціна, яка дається за благо, яка може обрізати або, навпаки, збільшити до *внутрішню цінність*.

Дослідження ціни дозволило Р. Кантільону вийти на розуміння її як форми фіксації наявних пропорцій і замислитися над тим, як конкретно відбувається ця зміна, хоча на це вперше звернув увагу П. Л. де Буагільбер. Фактично він указав на закон пропорційності, який проявляється через рух ціни і для якого потрібно тільки дати свободу ринковому організму. Цим досягалось, з одного боку, формування пропорційних цін, що компенсували витрати виробництва, а з іншого, отримання відповідного доходу для подальшого розвитку господарства товаровиробника.

Виходячи з творчості Р. Кантільона, відбулося суттєве *уточнення проблеми ціни та цінності*. Цінність розглядалась як *відносна величина*, а не *абсолютна* (марксизм), де вона є одним із факторів товару, який в посібниках по політичній економії помилково називається властивістю. У зв'язку з цим, К. Маркс назвав її *вартістю*, на відміну від попереднього етапу економічної науки, де вона назвалась *цінністю*. Цим указувалося на працю як головний фактор виробництва, а з іншого підходу – на трудову теорію вартості як основу розгляду всіх фактів дійсності.

На відміну від подібного підходу цінність для обміну предстає у Р. Кантільона не уречевленою в товарі, а виключно відносною величиною, як безпосередні зв'язки між людьми, що виникають при обміні речей. При цьому праця виконує роль мірила багатства. У подальшому, у західній думці виокремилися два її аспекти. *По-перше*, праця окремого індивіда, *по-друге*, праця інших людей. На жаль, отримавши чіткі термінологічні розмежування, вони не стали предметом прискіпливого аналізу, що призвело до плутанини у визначенні певних аспектів у західній думці, а в радянські і пострадянські часи до появи категорій, які автори цих праць не використовували взагалі.

У західній думці, в її трактуванні, головне ж полягало в тому що, відносини буржуазного суспільства фіксувалися винятково як обмін однієї праці на іншу, що є основою системи відносин даного суспільства. Що стосується такої сторони цінності, як цінність до споживання, то вона фіксує результат взаємодії праці з природою, яка дозволяє пристосувати останню до особистого споживання людини. З іншої сторони, цінності для обміну, кількість товарів або послуг, які дає праця, визначаються не як *витрати на виробництво товарів*, (теорія К. Маркса), а як *сила покупки* (А. Сміт). Тому, у західних економічних теоріях відсутній аналіз відносин між людьми як уречевлених у товари, а з ними відсутнє явище товарного фетишизму.

Виходячи з вищенаведеного, вимальовуються висхідні відмінності в тлумаченні теорії цінності (вартості) між західною класичною економічною думкою та марксизмом. Перш за все, цінність визначається як відносини між людьми, як *сила покупки*, а не *праця уречевлена в товарі* за К. Марксом. Звідси, по-друге, цінність (вартість) у західній літературі тлумачиться, як *відносне поняття*, а в марксистській – *абсолютне* (уречевлена праця). По-третє, визначальними факторами багатства в західній теорії є праця і земля, у марксизмі – тільки праця. Тому, земля як основний капітал береться згідно К. Маркса опосередковано не як пряма дія по створенню цінності (західна економічна думка), а як результат прикладання тільки праці. І, нарешті, по-четверте, відносини обміну між людьми, в західній літературі, виступають як обмін праці на працю, а в марксизмі – як уречевлена суспільно-необхідна праця по виробництву товарів.

Розглядаючи *теорію розподілу* дослідника, слід констатувати, що визначальними факторами виробництва у нього були праця та земля як безпосередні учасники створення багатства, де кожен з цих відтворювався шляхом компенсації витрат. Наприклад, на землю, що постійно потребує компенсації на витрати з її збереження та окультурення (прокладення доріг, розвиток іригаційних систем тощо), а з іншого, вона повинна приносити чистий дохід у вигляді земельної ренти. Тому сукупно все, що створюється як корисна дія землі та праці, у західній економічній науці виступає як *орендна плата*. Більш того, саме її, а не працю, ірландець вважав мірилом багатства яке розподіляється зовсім за іншими законами, ніж у виробництві.

Капітал як ще один фактор виробництва теж повинен отримувати компенсацію за авансування його в засоби виробництва, а, також, додаткові витрати на покращення процесу виробництва, якщо таке має місце (оновлення машин та вдосконалення існуючих технологій тощо). Результатом цього стає збільшення величини *валового прибутку*, який за мінусом відмічених вище витрат, отримує форму *чистого прибутку*.

Крім цього, А. Маршалл виділяв ще один (четвертий) дуже важливий фактор виробництва – *організацію*, яку він розглядав не тільки як винятково підприємницький хист, але і в широкому розумінні, як організацію в країні охорони здоров'я, виробничого навчання тощо, що активно впливає на результати дії всіх відмічених вище факторів виробництва.

Іншими словами, сторона пропозиції визначається можливостями

компенсації витрат виробництва. Тому, в основі ціни пропозиції, власне, і лежать витрати виробництва, а тому теорію цінності називають **теорією витрат виробництва**, на відміну від марксистської **трудової теорії вартості**, де термін «вартість» акцентує увагу на її зв'язок *тільки з працею*. Крім компенсації витрат виробництва, кожен із факторів повинен отримати дохід, який є винагородою за понесені витрати на кожен із них. Наприклад, підвищення кваліфікації найманого працівника повинно через ринок компенсувати витрати на отримання ним освіти і дати надбавку до заробітної плати за більш кваліфіковану працю. Капітал теж може отримати подібний дохід за придбання та використання більш досконалих засобів виробництва у вигляді приросту чистого прибутку, що вираховується, як різниця між валовим доходом за мінусом амортизації, витрат на сировину тощо, де буде врахована, як правило, більша вартість нових знарядь праці. Це стосується як винагороди за збереження якісних характеристик землі на її облагородження, так і витрат праці на іригацію, споруди, канали тощо. Тому, тут також розрізняють валовий (орендну плату) та чистий дохід (ренту).

Завдяки Р. Кантільону, вперше в економічній науці, був запропонований поділ суспільства на три основні класи: **земельних власників, найманих робітників та підприємців**. Причому, два перших класи розрізнялись за типом доходів як *фіксованих*. На відміну від них, підприємці отримували *нефіксовані* доходи, пов'язані з *невизначеністю* результатів їх діяльності, у вигляді особливого роду діяльності як **підприємництво**. Клас підприємців, на його думку, з'являється в період переходу від натурального господарства до бартерного, який змінює в останньому наглядачів.

Новим аспектом в економічному аналізі дослідника, як було сказано вище, стала постановка проблеми підприємництва як особливого роду діяльності людей в умовах ринкового середовища. Він визначав підприємця як того, хто «дає *відповідну* ціну у місці та часі покупки з тим, щоб потім перепродати за *невизначеною* ціною». У подальшому ця проблема, починаючи з другої половини XVIII ст., стала відправним пунктом розробки та уточнення цілою плеядою видатних економістів.

Трьом класам суспільства відповідають три види доходів або, так звана, **«теорія трьох рент»**. Суть її полягає в тому, що фермер як перший у витоках джерел всіх доходів, є першим її платником (рент). Першу – він сплачує земельному власнику, другу, відповідно, – міським підприємцям за їх товари та послуги, а третя – становить його особистий дохід. У подальшому, цей підхід став загальноприйнятим в описі економічної системи багатьох напрямів економічної думки.

Розробка класової структури суспільства поставила перед ірландцем проблему *з'ясування процесу заміщення спожитих матеріальних благ та доходів* основних класів суспільства. І він її розробив. Однак, папери з розрахунками були втрачені під час пожежі в лондонській оселі їх автора з чорновими варіантами першої спроби в історії економічної думки дослідження **процесу суспільного відтворення**.

Крім того, за одною із версій, знайшли і обгоріле тіло самого автора.

Інші вважають, що пожежа була інсценована самим Р. Кантільоном для того, щоб уникнути переслідування позивачів до суду, які з його вини втратили значні кошти помістивши їх в один із його банків. З часом папери спливали у Суринамі, а капітан одного судна стверджував, що бачив людину із скринєю, який після прибуття в порт Суринаму безслідно зник. Тільки через 20 років робота Р. Кантільона була нарешті опублікована, а проблема суспільного відтворення знайшла свою деталізацію в «Економічній таблиці» Ф. Кене.

У рукопису, Р. Кантільон поставив питання *грошового обігу*, врахувавши параметри маси та швидкості обігу грошей, кредиту, відсотка та його основи, а також наслідків підвищення та зниження відсоткових ставок, зовнішньої торгівлі та банківської справи. Цікавим є його дослідження впливу грошової маси на розвиток суспільства та циклічність. Так, якщо гроші використовуються для безпосереднього споживання, то це певний час веде до стимулювання зростання багатства, але потім призводить до його падіння (Іспанія та Португалія). В іншому випадку, коли гроші використовуються для інвестування у виробництво, відбувається стрімке економічне зростання країни (Нідерланди та Англія). Пізніше це питання отримало розвиток у працях К. Маркса.

Виходячи з такого тлумачення, остаточно розсіюються багаторічні ілюзії в історико-економічній науці стосовно наявності у Р. Кантільона меркантилістських поглядів, тому що гроші з боку меркантилізму, про що вже було сказано – це мета і сутність багатства, а у відміченого автора – лише засіб для його збільшення, тобто їх фактичне використання в якості капіталу.

Таким чином, історично творчість Р. Кантільона стала проміжною ланкою між **донауковим етапом** розвитку економічної думки, наприклад, меркантилізмом та **науковим етапом**, представленим теоріями фізіократів, А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтуса.

4. ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВОГО ПІДХОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ У ЗАХІДНОМУ НАПРЯМІ КЛАСИКИ. ФІЗІОКРАТІЯ

У другій половині XVIII століття у Франції з'явилася школа, що отримала назву **фізіократії**, яку А. Сміт назвав, виходячи зі шляхів отримання багатства «сільськогосподарською системою». Вона стала реакцією на кризу меркантилістської політики Ж. Б. Кольбера (1619-1683). Розвиток ринкових відносин, транспорту, а з ним і капіталізації виробництва поставив перед теорією фактично неусвідомлене питання про пошук галузі, яка б сприяла появі промислового капіталу через масове виробництво товарів на продаж, потребувала б мінімальні витрати на її підняття та забезпечувала б її конкурентоздатність на зовнішніх ринках.

Таким вимогам, на той час, відповідав тільки один сектор французької економіки – сільське господарство. На відміну від нього, хоча промисловість на той час і базувалась на більш високому рівні розвитку продуктивних сил – мануфактурному виробництві, вона не могла стати основою розвитку промислового капіталу, так як в основному орієнтувалась не на масове, а

індивідуальне виробництво. На противагу йому виробництво в аграрному секторі, не зважаючи на його менш низький рівень розвитку продуктивних сил у вигляді простої кооперації, дозволяв розвинути масове виробництво на продаж і тому реально став головною галуззю економічного відродження та подальшого розвитку країни на ринкових засадах.

Звідси, у дослідженні економічної проблематики саме на аграрний сектор і звернули увагу фізіократи. *Предмет науки* вони визначили, з одного боку, як *науку про створення багатства*, а, з іншого, *про закони його розподілу*. Правда, так чітко предмет дослідження в класичній економічній науці був вперше визначений не зразу, а тільки у 1766 році А. Р. Ж. Тюрго в його геніальному творі «Роздуми про створення і розподіл багатства», який систематизував основні напрацювання фізіократичної доктрини.

Установлення об'єкта дослідження та визначення предмета, мали іншою стороною *відпрацювання інструментарію* науки, який постійно трансформувався через призму такої його соціальної форми руху матерії, як ринок. З одного боку, запропонований метод дозволяв зберегти досліджуваний об'єкт у його цілісності через перевірку всіх його структурних елементів відповідно до цілого. А з іншого – дозволив, проведення аналізу з віднаходження та дослідження нових сторін цілого з постійною конкретизацією багатогранного уявлення про ту частину структурного елемента, що піддавався аналізу і входив до його складу. Таким чином, отриманий результат кожен раз перевірявся на достовірність, виходячи з перевірки його практикою. Саме в цьому проявився *аналітичний підхід* у дослідженні фізіократами економічних явищ, що продовжив розробку цього методу, започаткованого творчістю ще Р. Кантільона та доповненого дедуктивним методом самого А. Р. Ж. Тюрго.

Отримані теоретичні розробки цієї школи будувалися виходячи з зазначеного вище предмета та методу дослідження, який дозволяв розглянути найбільш важливі проблеми економіки Франції того періоду. Серед них такі, як дослідження цінності (вартості), ціни та грошей; концепції капіталу; вчення про чистий продукт; відтворення сукупного капіталу та економічну політику.

Центральним питанням, яке постійно уточнювалось, стала *проблема ціни, цінності та грошей*. Спочатку, воно була визначена як така, що визначається через обмін. Це поставило проблему ціни, в якій відбувалася фіксація кількісних пропорцій обміну, що мали внутрішньою характеристикою цінність. Однак не як абсолютний вираз у марксизмі, а відносний, де цінність фіксувала ту ж пропорцію, але з боку внутрішньої форми. Іншими словами, ціна визначала цінність, а не навпаки, як у теорії вартості К. Маркса. Це, у свою чергу, викликало питання про те, чим визначається ринкова ціна про що Ф. Кене писав так. «...Головними причинами, що утворюють *ринкову ціну* виробів є їх *рідкість* або *достаток* і більш-менш сильна *конкуренція* продавців та покупців». [243, с. 343]

Одночасно зазначимо, що, *по-перше*, у домарксовому періоді, в економічній літературі замість терміну «*вартість*» використовувався термін

«цінність». По-друге, у слов'янських мовах між ними відсутня чітка різниця. По-третє, на початкових етапах становлення промислового капіталу, пропорції обміну, значною мірою, визначаються не витратами на виробництво товару, а його корисністю і тому грані між цінністю для споживання і цінністю для обміну виявились досить розмиті, так як праця, повною мірою, ще не стала основним джерелом багатства.

Фізіократичний підхід у творчості Ф. Кене тому і будувався на зазначеному вище положенні про основу ціни, що визначалась рідкістю та силою конкуренції. А. Р. Ж. Тюрго його уточнив, зазначивши, що пропорція обміну визначається важливістю значення речі для споживання, що в маржинальному підході означала одну із сторін *величини цінності*, як *інтенсивність споживання*, до якої додалась ще й *рідкість речі*.

Стосовно ролі та значення *грошей*, фізіократи визначили їх головну функцію як засіб обігу, що характерно для нерозвинених ринкових систем, як посередництво в обміні, а тому таку функцію, як накопичення скарбів, вони засуджували з причини руйнування грішми господарської системи.

Фізіократи вперше проаналізували *промисловий капітал* (у фізіократів – аванси), дослідивши його у *сільському господарстві*. Крім того, вони, теж уперше, чітко розрізнили капітал як умову функціонування виробництва (*авансований капітал*) та капітал, спожитий (*витрати виробництва*). Виходячи з цього, з боку практики були підмічені важливі відмінності у відшкодуванні авансованого капіталу, що визначили різницю між *основним капіталом* (у фізіократів – *першочергові аванси*), що відшкодовуються частинами (протягом декількох циклів обігу капіталу) та його другою частиною, яка, відповідно, відшкодовувалася за один цикл обігу – *оборотний капітал* (у термінології фізіократів – *щорічні аванси*).

Ключовою проблемою фізіократів стало вчення про *чистий продукт*, завдяки якому вперше глибоко були поставлені та досліджені три ключові проблеми: *продуктивної та непродуктивної праці; розподілу доходів; місця та ролі різних класів суспільства в економічному житті*.

Концепція продуктивної та непродуктивної праці стала наслідком концепції цінності, що базувалася на продуктивній праці тільки в сільському господарстві, де створювався чистий продукт. Виходячи з цього, будувались питання розподілу доходів між основними класами суспільства та визначалось їх місце та роль в економіці.

Заключною теоретичною проблемою, як вершини наукової творчості фізіократів, стало *відтворення суспільного капіталу* в праці Ф. Кене «*Економічна таблиця*» (1758), яку започаткував ще Р. Кантільон.

Теоретичні напрацювання фізіократів вилились у побудову *економічної політики*, яка була обґрунтована Ф. Кене, а реалізована в економічних реформах 1774-1776 рр. А. Р. Ж. Тюрго під час його перебування на посаді Генерального контролера фінансів при дворі Людовика XVI. Стрижневі положення цих реформ – це *6 едиктів*. У *першому* з них, натуральні дорожні повинності замінялися грошовим збором, у *другому* – заборонялися збори з хлібної торгівлі, у *третьому* –

ліквідовувалися всі інші податки з торговців. Але особливо потужним ударом по феодалній системі стала *відміна ремісничих цехів та гільдій*. Останні *два едикти скасовували збори на сало*, ввезене до Франції і з *м'ясної торгівлі*. Відмінялося також і *регулювання цін на один із стратегічних товарів країни – зерно*.

Відмічені заходи мали за мету сприяти розвитку економіки держави. Однак, у ході їх здійснення, влада від дворян та короля поступово і непомітно переходила до нового класу – буржуазії, і з цим панівні верстви, посилюючи опір радикальним змінам, змиритися не могли. Дане положення красномовно демонструє той факт, що навіть блискучі економічні проекти завжди можуть розбитися на державному рівні, якщо це буде суперечити інтересам людей, що перебуватимуть при владі.

5. АНГЛІЙСЬКА КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ЯК ПЕРШИЙ ДОСКОНАЛИЙ ВИТВІР ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ. А. СМІТ ТА Д. РІКАРДО

5.1. Історичні передумови розвитку англійської класичної політичної економії

5.1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX ст.

Великобританія XVIII століття була країною, в якій бурхливо розвивалось мануфактурне виробництво. З 60-х років XVIII ст. до другого десятиліття XIX ст. розпочався процес *промислового перевороту* і країна з першої третини XIX століття перетворилася на «фабрику світу». Буржуазія зайняла панівні позиції у торгівлі, сільському господарстві та промисловості, але при цьому ще зберігалися залишки феодалізму. Звідси, *основний конфлікт у суспільстві проходив між класом буржуазії та лендлордами*.

Для епохи, в якій жив А. Сміт, основною продуктивною силою капіталу було мануфактурне виробництво, яке в кінці XVIII ст. стимулювало початок промислового перевороту, що проявився у небачених досі багаточисельних наукових відкриттях нових засобів виробництва. Починаючи з 90-х років, вони почали масово впроваджуватись, перш за все, у промисловості, витісняючи ручну працю, що мало наслідком появу в містах фабрик.

Але для нового рівня розвитку мануфактури, був необхідний більший об'єм торгівлі як умови піднесення ринку. Тому на початку століття, у 1707 році, відбулось укладання Акту про унію Англії з Шотландією, завдяки чому були зняті митні бар'єри у торгівлі між цими країнами. Відтоді шотландські купці змогли безмитно торгувати не тільки в самій Англії, але і в її колоніях. Унія суттєво розширила межі як внутрішнього, так і зовнішнього ринку обох країн, що стимулювало розвиток капіталізму, так як просте товарне виробництво, як умови появи нового суспільства, завжди визначається розмірами ринків.

Одночасно **знання законів капіталізму ставало ключем до розвитку виробництва та досягнення повного панування буржуазії в країні**. Ринок стимулював **розвиток знань**. Навколо Глазго, де утворився великий промисловий центр, виник університет, який став одним із найбільших у країні центрів знань. Активно розвиваються природознавчі та суспільні науки. Видатними вченими зазначеного часу стають хімік та фізик Д. Блек (1728-1799), інженер-механік Дж. Ватт (1736-1819), близький друг та наставник А. Сміта філософ Д. Юм (1711-1776). У суспільстві панував дух вільнодумства. Однак унія коштувала Шотландії національної незалежності, з чим не могло погодитися населення її гірських районів. Воно постійно піднімало заколоти проти англійців. Через півстоліття, рівнинна Шотландія, де активно розвивалися капіталістичні відносини, перетворилася у процвітаючий регіон, а на іншій – гірській території, зберігалися глибокі пережитки феодального ладу та злидні.

Епоха, в яку жив Д. Рікардо, стала періодом піку **промислового перевороту**. **Мануфактури** змінювались **фабриками**. Швидкими темпами поширювалася наймана праця. Робочий день становив 12-13 годин, постійно посилювалася експлуатація, що у період з 1811-1812 рр. призвело до виникнення руху луддитів (першого протесного виступу пролетаріату), які погіршення свого становища бачили в машинах і тому свій гнів направляли на їх псування та знищення.

Розвиток капіталізму гальмували, так звані, **хлібні закони**, що забороняли імпорт дешевого хліба. У зв'язку з цим, ціни на вітчизняний хліб, який становив основний продукт харчування пролетаріату, зростали, і капіталісти для компенсації витрат на відтворення, перш за все, фізіологічних потреб робітників, змушені були платити більш високу зарплату. З іншого боку, частину коштів забирали земельні власники, штучно підтримуючи високу орендну плату за користування землею, яку сплачували капіталісти-орендарі, зайняті в аграрній сфері. Таким чином, **основний конфлікт класів між промисловою буржуазією і землевласниками зберігався**, де **капітал** виявився затиснутим у лещата, **з одного боку – робітниками, з іншого – лендлордами**. Протидією хлібним законам стає рух Брайтона-Кобдена, що утворили Лігу щодо їх скасування. Виходячи із вище зазначеного, **з'ясування проблеми розподілу продукту землі між трьома класами суспільства – робітниками, капіталістами і землевласниками виходив у ранг домінуючих**. Саме вони і стали головними проблемами навколо яких постійно велись гострі суперечки.

5.1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду

Великий шотландський економіст **Адам Сміт** народився у 1723 році на березі Північного моря, у містечку Керколді (точна дата його народження невідома). 5 червня того ж року мати охрестила малюк, а через два місяці після народження сина помер батько хлопчика. До 14 років А. Сміт жив у рідному містечку, навчаючись у місцевій школі.

Після її закінчення він вступив до університету у місті Глазго, де навчався з 1737 до 1740 р., спочатку у класі логіки, а потім – моральної філософії. У 17 років юнак уже мав славу вченого, але дещо дивакуватої людини. Так, іноді серед галасливої компанії він міг несподівано почати міркувати вголос. З 1740 до 1746 р. майбутній великий вчений як найкращий студент вчиться на стипендію від університету міста Глазго у Оксфорді. Цей період життя він згадувати не любив. Заняття зі студентами часто проводили асистенти замість професорів, а шотландців ні ті, ні інші не любили. Юнак нерідко хворів і єдиними його друзями стали книги. У 1746 році, не закінчивши університет, майбутній геній повертається до рідного Керколді.

З 1748 по 1751 рік він читає лекції з англійської літератури у Единбурзі, а потім риторики, з мистецтва написання листів і пізніше з предмета «досягнення багатства», де вперше детально викладає економічну філософію «очевидної і простої системи природної свободи». У своїх лекціях шотланець проводив ідею протиставлення економічного лібералізму централізованому устрою держави. Близько 1750 року А. Сміт знайомиться з Д. Юмом, який відіграв важливу роль у період виникнення так званого Шотландського просвітництва.

У 1751 році А. Сміт очолює кафедру логіки, а з 1752 року – кафедру моральної філософії, тобто у сучасному розумінні цього слова, суспільних наук. У Глазго вчений прожив 13 років, протягом 2-3 місяців на рік мешкав у Единбурзі. В університеті, у цей час, вчилися вихідці з Росії, двоє з яких – це І. А. Третьяков (1735-1776) та С. Ю. Десницький (1740-1789), стали його улюбленими учнями. Досить часто вони бували у нього в гостях. Там же вчився син княгині К. Р. Дашкової (1743-1810), близької подруги Катерини II, видатного державного діяча тих часів, яка періодично приїжджала провідати свого сина і перевірити стан справ студентів із Росії, в яку А. Сміт був безнадійно закоханий.

У 1759 році побачила світ його перша робота **«Теорія моральних почуттів»**, присвячена проблемам етики нових відносин, розглянутих через призму економічної проблематики. Наприкінці 1763 року він отримав пропозицію від впливового політичного діяча тих часів Ч. Тауншенда, за рекомендацією Д. Юма, стати вихователем для свого молодого пасинка Генрі Скотта, герцога Баклю (1746-1812). А. Сміт погоджується на цю дуже привабливу пропозицію та подає у відставку з посади професора і вже у якості вихователя молодого аристократа від'їжджає до Європи.

У 1763-66 роках А. Сміт зі своїм учнем живе у Франції. Посада гувернера суттєво поліпшила матеріальне становище вченого, так як він повинен був отримувати не тільки платню, але й велику за тими часами пенсію. Саме ця обставина надалі дозволила йому безтурботно працювати над головним твором свого життя. До поїздки у Париж, з грудня 1765 по жовтень 1766 року, вчений і його учень півтора року жили в Тулузі, і декілька місяців – у Женеві. Тут А. Сміт відвідав Вольтера в його женеvському маєтку. Зустріч з ним справила на нього незабутнє враження.

У 1766 році декілька вечорів великий вчений проводить на антресолях

Версальського палацу в оточенні К. А. Гельвеція, Ф. Кене, А. Р. Ж. Тюрго, Ж. Л. Д'Аламбера, П. А. Гольбаха та інших видатних мислителів свого часу. На засіданнях секти Ф. Кене, як згадував дехто з учасників тих подій, А. Сміт поводив себе тихо і не вступав у дискусії фізіократів. Причина цього розкрилася пізніше і була досить проста – погане володіння розмовною французькою. Однак, як показав час, ідеї фізіократів А. Сміт засвоїв досить глибоко. Вчений і письменник абат Морель згадував, що він багато разів спілкувався з А. Р. Ж. Тюрго, розповідаючи останньому про задум створення грандіозної економічної праці і справив на нього велике враження.

Після повернення в Шотландію, до викладацької діяльності А. Сміт вже не повернувся. Усамітнівшись у Керколді, він продовжує писати розпочату ще в континентальній Європі свою велику працю, яка зробить епохальний переворот в економічній науці. У 1773 році А. Сміт їде до Лондона показати, як він вважав, готовий рукопис книги своєму другу Д. Юму. Робота забирала багато сил та нервової напруги, у зв'язку з чим А. Сміт відчував себе дуже погано. Автор майбутнього «Багатства націй» звертається до Д. Юма з проханням завершити твір, якщо він помре. Проте доля розпорядилася інакше. У 1776 році від невиліковної хвороби повільно вмирає Д. Юм. Будучи смертельно хворим, філософ пише свою «Автобіографію», в якій дуже чітко простежується образ вільнодумця. Передмову до неї написав А. Сміт. Вихід роботи викликав розлюченість церковників, у результаті чого розгорівся гучний на ті часи скандал. Він збігся з виходом 9 березня того ж 1776 року «Багатства націй» самого А. Сміта. Книга дуже швидко отримала популярність та стала світовим бестселером, а людина, яка була не знайома з цим твором, не вважалась інтелектуалом. Один з її перших перекладів іноземною мовою було здійснено і в Російській Імперії у 1802-1806 рр.

Завдяки турботам того ж герцога Баклю, у 1778 році А. Сміт отримав посаду митного комісара Шотландії з окладом 600 фунтів на рік. Цей подарунок герцога мав для науки небажані наслідки, так як А. Сміт з головою поринув у нову роботу. Тому його мрія написати більш масштабний твір, на жаль, так і не здійснилася. Вчений не зник перекладати справи на інших і тому левову частину часу віддавав службі.

Ще за життя А. Сміт став одним з найвідоміших людей у Європі, а його рекомендації в економічній політиці Великобританії, стають незаперечними. Наймолодший прем'єр-міністр в історії країни – **Вільям Пітт-молодший (1759-1806)** активно використовує їх у своїй діяльності, постійно спілкуючись із А. Смітом.

Чотири останні роки життя вчений тяжко хворів. Саме хвороба завадила зустрічі двох великих людей Шотландії – А. Сміта і видатного поета цієї нації – Р. Бернса (1759-1796), творчість якого перший обожнював, як і все, що було пов'язано із Шотландією. У лютому 1790 року А. Сміт наказує знищити всі свої рукописи та листування, а 17 липня того ж року помирає в Единбурзі від тривалої хвороби кишківника. Його поховали на тому ж самому цвинтарі, недалеко від того місця, де вже покоївся прах його друга та наставника Д. Юма.

5.1.3. Визначення А. Смітом предмета та методу дослідження економічної науки

Головною заслугою вченого *став перехід від несистематизованих та розрізнених наявних економічних знань до їх глибокої систематизації*. Проаналізувавши наукову спадщину сучасників та попередників, автор доповнив її відсутніми ланками, створивши конструкцію наукового відображення дійсності, яка вперше *вивела економічну науку на якісно новий рівень, набувши вигляду цілісного фундаментального сприйняття економічних процесів*.

Головною книгою А. Сміта, яка визначила розвиток світової економічної науки на століття вперед, стало його «Багатство націй». В основу книги була покладена оновлена **політична економія**. *Предмет її дослідження* був зафіксований в повній назві твору – «Дослідження про природу і причини багатства націй». *Першим його питанням* стала проблема **фіксації головного об'єкта дослідження – багатства суспільства (нації)**. В період до А. Сміта, з посиленням процесів обміну, з цією проблемою стикнулись **меркантилісти**, які першими поставили це питання та вбачали його сутність у *грошах*. З появою **класичного напрямку**, це питання було уточнено в працях В. Петті та П. Буагільбера, до якого перший, *крім грошей*, відніс ще й *природні* багатства, речі створені працею, навиком людей тощо. **Фізіократи** віднесли до багатства *предмети природи*, які завдяки людській праці можуть змінювати форму. А. Сміт пішов далі, *поглибивши* питання сутності або *природи багатства* як основи буржуазного ладу та **факторів** (за термінологією А. Сміта – причин багатства), що впливають на його створення.

Багато у чому це стало можливим завдяки **розширенню та поглибленню інструментарію дослідження**. Філософські напрацювання Дж. Локка і Д. Юма отримали доповнення у відповідних місцях книги А. Сміта **власними методологічними знахідками**, що дозволили значно розширити горизонти науки. Вчений, як і його попередники, виходив із **об'єктивних законів розвитку суспільства**, які базувалися на **принципах «природного порядку» і внутрішньої гармонії індивідів відповідно до законів моралі**.

Шотландець виокремив **дві сторони економічної теорії: позитивну і нормативну і** через **абстрактно-логічний та причино-наслідковий (каузальний) підходи** показав її **дві сторони**. Одна із яких фіксувалася **через їх зовнішню форму (екзотеричний підхід)**, а інша – **внутрішній зміст економічних процесів (езотеричний підхід)**.

Головним методом дослідження автора, як і в західній економічній класиці взагалі, став **аналітичний метод**, що будувався на з'ясуванні загального погляду на існуючу дійсність, а потім доповнювався поетапним аналізом різних її частин, які постійно уточнювались результатами, отриманими раніше кожен раз співставляючись із цілим.

Про метод А. Сміта К. Маркс писав так: «Сам Сміт з великою наївністю

рухається у постійному протиріччі. З одного боку, він простежує внутрішній зв'язок економічних категорій, або приховану структуру буржуазної економічної системи. З іншого боку, він ставить поряд з цим зв'язок, який даний видимим чином у явищах конкуренції і як він, стало бути, представляється чужому до науки спостерігачеві, а рівно і людині, яка захоплена процесом буржуазного виробництва і практично зацікавлена у ньому». [133, т. 26. ч. II, с. 177] «...Обидва ці способи розуміння у А. Сміта не тільки преспокійно уживаються один біля іншого, але і переплітаються один з одним і постійно один одному суперечать». [133, т. 26. ч. II, с. 177] Далі К. Маркс вказує, що сам автор ставить перед собою два завдання: «показати внутрішню фізіологію буржуазного суспільства», а також те як «життєві форми» капіталізму постають зовнішньо.

Якщо виходити із методології західної економічної класики, а не марксизму, то протиріч тут нема. По-перше, А. Сміт досліджує кожне явище, використовуючи не дедуктивного підхід, як це робить К. Маркс, а аналітичний, де кожна частина об'єкта постійно співвідноситься до цілого на предмет відповідності. У методі К. Маркса все виглядає по іншому. Підтвердження правильності економічних частин відносно цілому відбувається як рух від абстрактного до конкретного, що на кожному кроці наближається до багатогранної цілісної конкретної дійсності. Саме цим доводиться правильність отриманого наукового результату.

По-друге, А. Сміт використовує, і, досить ефективно, індукцію, яка вимагає підведення під кожен економічну категорію конкретних явищ для перевірки діяльності розсудку у відповідності до досліджуваної дійсності. І, по-третє, А. Сміта цікавить практична сторона питання, тобто, як зробити безпосередню господарську діяльність людини більш ефективною, а не виявити закони зміни одного суспільства іншим, як у К. Маркса.

З часом ця сторона питання у західній економічній класиці отримає продовження з розширенням предмета політичної економії завдяки введенню в обіг відносин попиту та пропозиції, наслідком чого стане поява нової науки – **економіки**.

У К. Маркса практична складова отримає зовсім інший вигляд – дослідження змін у суспільстві та визначення напрямків побудови нового комуністичного устрою, що відобразиться у науковому соціалізмі.

В основі дослідження західної класики покладена *анперцепція*, назва якої походить від латинських термінів – *ad* та *perceptio* – сприймання, що означає залежність сприймання від попереднього досвіду особистості. В анперцепції проявляється загальний закон, за яким зовнішні предмети і явища визначають зміст психічної діяльності, діючи через внутрішні суб'єктивні умови, що склалися в ході попереднього розвитку індивіда в результаті його взаємодії з середовищем. Звідси сприйняття залежить *не тільки від об'єкта, але й від суб'єкта*, від наявних у нього потреб і інтересів.

Заглиблюючись в аналіз економіки А. Сміт деталізує свій метод, конкретизуючи *концепцію «економічної людини»*, як *сукупності егоїстів, що прагнуть до накопичення багатства і мінімізації витрат*. При цьому,

приватний інтерес індивіда найкраще досягається через «невидиму руку ринку», визначаючи економічну політику яка повинна будуватися на принципі «laissez faire», тобто невтручання держави у справи виробництва.

Обґрунтування *ideї – економічного лібералізму* стало магістральною складовою, що знайшла своє продовження у західному класичному напрямі.

5.2. Загальна характеристика книги «Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)

5.2.1. Вступ у твір та його центральні проблеми

Головним економічним твором А. Сміта є **«Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)** (доволі часто у науковій літературі використовується її скорочена назва – **«Багатство націй»**). Він, як ніхто інший з економістів до та і після нього, міг блискуче ставити проблеми, що дало початок цілої низки їх постановок, причому не тільки в класичному напрямку, але і тих, що з'явилися пізніше, як-то інституціоналізм, кейнсіанство, тощо. Книга значно розширила економічні питання через використання соціально-етичних аспектів, поставлених її автором ще в його першій філософській праці **«Теорія моральних почуттів» (1759)**.

У Вступі до плану твору **«Дослідження про природу і причини багатства націй»** А. Сміт поглибив дослідження законів поведінки людини та ряд питань, які визначались її моральним станом і через аналіз багатства націй були органічно вмонтовані в систему об'єктивних економічних законів.

Виходячи з цього, розглядався і ряд інших фундаментальних проблем. Наприклад, з'ясування того, що воно собою являє і чим визначаються фактори його зростання, які отримали ґрунтовну характеристику у першій та другій книзі. По-друге, проблема багатств деталізується через розгляд розвитку продуктивних сил у часі та вплив на нього економічної політики і фінансів суспільств від феодального до буржуазного типу.

5.2.2. Обставини та наслідки зростання величини багатства нації

Дослідженню передуює, як було сказано вище, *вступ у план твору*. Автор зазначає, що *річна праця кожного народу являє собою первісний фонд, який доставляє йому всі необхідні для життя продукти, які можна або використовувати для своїх потреб або обміняти на інші продукти. Співвідношення цих продуктів з чисельністю населення показує багатство або бідність народів.*

Другим аспектом є з'ясування умов зростання зазначеного багатства (по А. Сміту його причин), які визначаються двома умовами:

1. Мистецтвом, умінням і кмітливістю з яким застосовується праця.

2. Співвідношенням між тими, хто зайнятий корисною працею і тими, хто нею не зайнятий.

Причому, *перша умова є визначальною*. Від неї залежить процвітання народів. Так бідні країни, як правило, на думку А. Сміта, залучають до праці практично всіх жителів на території, де вони проживають, але навіть знатний люд, при цьому, живе досить скромно. У заможних країнах, навпаки, є багато людей незайнятих продуктивною працею взагалі, а суспільство процвітає.

5.2.3. Структура п'яти книг праці

«Багатство націй» А. Сміта складається із 5 книг. *Перші дві присвячені проблемам політичної економії. У першій книзі «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»* А. Сміт звертає увагу на слова *природним чином*, що вказує на об'єктивність дії законів у відносинах між людьми. Тим самим у об'єкт аналізу потрапляють виробничі відносини, що стали предметом дослідження в марксистській політичній економії. *Ця книга досліджує причини, що збільшують продуктивність праці та приводять у дію перший фактор виробництва, який має наслідком зростання багатства, а також, закони розподілу продукту між різними класами суспільства.*

Друга книга «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» має за мету з'ясування другого фактора зростання багатства. Зазначений поділ людей на зайнятих продуктивною і непродуктивною працею відбувається несвідомо і визначається законами нагромадження капіталу, які А. Сміт і з'ясовує в цьому розділі. *У ньому детально розглядаються природа капіталу, способи його нагромадження, а також зміни в кількостях праці, що приводяться ним до дії, залежно від різних способів його застосування.* Таким чином, *перші дві книги фіксують природу багатства і фактори його зростання.*

Третя книга вченого «Про розвиток добробуту у різних народів» присвячена обставинам, які стимулювали у одних народів розвиток одних галузей виробництва, наприклад, промисловості, а у інших – інші, наприклад, сільського господарства. Це предмет нової науки – економічної історії, яка дає можливість розглянути багатство різних народів з іншого боку, а саме – розвитку продуктивних сил у часі.

У четвертій книзі «Про системи політичної економії» з'ясовується сутність та особливості двох напрямків економічної думки – меркантилізму та фізіократії, що домінували на той час. По суті справи, у цьому розділі закладені підвалини історії економічної думки. Погляди вчених зазначених напрямів завжди отримували практичну реалізацію через економічну політику держав, а тому мали наслідком або зростання багатства або його падіння.

І нарешті, п'ята книга «Про прибутки правителя або держави», досліджує фінансові системи двох типів – феодальну і ту, що є системою фінансів буржуазного ладу. Перша з них, будується на принципах максимального задоволення панівних верств суспільства і її головне

завдання полягає в знаходженні джерел доходу для потреб представників феодальної держави (ведення війн, паразитичного споживання і т. ін.). Звідси, у бюджеті головним є наповнення будь-якими шляхами дохідної його частини. У буржуазному суспільстві, навпаки – необхідність нагромадження капіталу, як орієнтир для фінансової система. Тобто у бюджеті головною стає видаткова частина, при правильному визначенні якої, автоматично зростає і її дохідна частина.

У п'ятій книзі, враховуючи вагомість фінансів для зростання багатства буржуазного суспільства А. Сміт, формулює чотири золоті правила фінансової системи, пояснюючи чому їх важливо виконувати.

Як слідує з наведеного аналізу 5 книг, вони, показують різні аспекти однієї проблеми – багатства, деталізуючи його спочатку через два фактори зростання, а потім і всебічного розкриття обставин, які на нього впливають. Подібний підхід, що зафіксований у назві роботи, в економічній літературі зустрічається вкрай рідко.

5.3. Проблеми дослідження першої книги «Про начала, що дають простір збільшенню продуктивній силі праці й порядок, згідно з яким його продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»

5.3.1. А. Сміт про поділ праці

Характеристика першої книги «Багатства народів» відкривається главою про поділ праці.

«Найбільший прогрес у розвитку продуктивної сили праці і значна частка мистецтва, вміння та кмітливості, з яким вона спрямовується і долучається, – писав А. Сміт, – є, мабуть, наслідком **поділу праці** (курсив наш – О. А.)». [209, т. 1, с. 9]

Вихідним пунктом аналізу у Сміт є дослідження суспільного розподілу праці на прикладі мануфактури з виготовлення шпильок. Цей приклад використовувався у якості ілюстрації закономірностей дії розподілу праці, що веде до зростання її продуктивності. Причому, наведена ілюстрація є найбільш простим поясненням дії суспільного розподілу праці, але аж ніяк ні плутаниною між суспільним і галузевим її розподілом, як стверджують деякі економісти.

Автор зазначає, що ефективність праці в мануфактурний період більша у промисловості, ніж у землеробстві, у силу специфіки галузі, яка не допускає глибокого суспільного її розподілу. Звідси країни, в яких отримала розвиток промисловість, завжди мають значні переваги в економічному розвитку у порівнянні з тими, де привалює сільськогосподарське виробництво.

Причини суттєвого зростання кількості робіт при наявності значної частки ручної праці, якщо існує її глибокий поділ, буде у разі відрізнятись у порівнянні з іншими галузями, де праця буде менш розподілена. Зростання продуктивної сили праці у разі її розподілу з використанням тільки сили людини в умовах мануфактури, може зростати, **насамперед, за рахунок:**

1. **Збільшення вправності кожного окремого робітника, який виконує окрему операцію.**
2. **Економії часу при переході від однієї операції до іншої.**
3. **Винаходу машин у мануфактурному виробництві за рахунок спрощення операцій.**

Усе це має наслідком **значну економію часу**, а також **різке підвищення продуктивної сили праці** у ряді випадків у десятки разів. Винахід машин робить виконання робіт більш якісним і призводить до безперервного процесу їх удосконалення. Спочатку самим робітником (див. приклад з хлопчиком, який вдосконалив парову машину), а потім, стає справою особливої групи людей – інженерів та конструкторів. Поступово поділ праці проникає і в науку, виділяючи особливі професії, наприклад, фізики, хіміки, біологи і т. ін. Спеціалізація, проникаючи у науку, дозволяє досягти вченим значних результатів в окремих галузях знань.

Однак, зазначений прогрес має свою плату. У зв'язку з цим, А. Сміт відзначає, **у першу чергу, фізичне каліцтво працівника**, пов'язане з його одноманітними рухами на одній технологічній операції в процесі виробництва (наприклад, розвиток однієї руки більший, ніж іншої). **Іншим негативним наслідком є професійний ідіотизм**, пов'язаний з виконанням простих одноманітних операцій, які отупляють працівника, закриваючи умови для його творчого та професійного розвитку.

В якості боротьби проти негативних наслідків суспільного розподілу праці, А. Сміт рекомендував уряду Великої Британії запроваджувати початкову освіту населення в країні для ознайомлення його з початковими званнями з основних дисциплін.

5.3.2. А. Сміт про принцип, що викликає та обмежує розподіл праці

У **II главі** книги А. Сміт досліджує принципи, що сприяють поділу праці, яку він бачив **у природній схильності людей до міни, обміну**. Цим нахилом володіє тільки людина і не має жодна інша жива істота. Цікаво, що у ХХ столітті ця гіпотеза була доведена біологами.

Вчений вважав, що людина швидше досягне своєї мети, якщо звернеться до егоїзму іншої людини, тобто враховуватиме її особисті інтереси. На думку А. Сміта, річ можна отримати **трьома способами**:

- а) розчулити іншу людину;**
- б) відібрати вподобану річ;**
- в) отримати її шляхом обміну.**

Найбільш вигідний спосіб отримання речей є останній – через обмін. Бо у першому випадку не кожному людину можна розчулити, а у другому – систематичне відбирання вподобаних речей у іншої людини колись кінчається і не викликає у потерпілого бажання щось зробити в більшій кількості навіть для себе, не кажучи про когось. Це дуже добре зрозуміли у Стародавньому Римі, здійснюючи систематичні набіги на варварів. Тільки після того, як римляни встановили чіткі межі Імперії і почали вести

систематичний обмін з варварами, у останніх виникла зацікавленість виробляти надлишок.

Таким чином, виходячи з вище зазначеного, А. Сміт констатує, що **обмін вигідний усім** з ряду причин. **По-перше**, за його допомогою можна отримання за менш потрібні речі більш потрібні, чим розширити своє споживання. **По-друге**, внаслідок економії праці окремого виробника за допомогою відмови від виробництва всіх необхідних йому та його сім'ї продуктів і зосередженні зусиль на виробництві тільки їх частини, але в значно більшій кількості, ніж необхідно виробникові – дозволяє через обмін отримувати більшу кількість продуктів, ніж ту, яку ми мали б, якщо виробляли б усе самі для себе.

З цього випливалала ідея А. Сміта про **абсолютні переваги**, яка пізніше отримала розвиток у **принципах порівняльних витрат** Д. Рікардо, на яких будується вся сучасна світова торгівля. Людина на відміну від тварин постійно потребує підтримки інших людей, але отримати її можливо тільки за умови показу вигідності такої прихильності. Тому, «ми звертаємося не до їх гуманності, а до їх егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, а про їх вигоди» – писав науковець. Звідси обмін є засобом отримання іншого продукту за допомогою дотримання виробником, в першу чергу, не власних інтересів, а інтересів споживача.

Спеціалізація веде до **поглиблення поділу праці та розвитку її продуктивних сил**. Поділ праці розвиває здібності людей, які в незрілому віці і до 8 років мало розрізняються у людей різних націй. Якщо ж вони є, то виникає можливість використання їх у загальних цілях. Так, навички з виробництва вина, що зумовлені багато у чому природними обставинами, дозволяють через обмін отримати інші продукти, наприклад, пшеницю, яку краще, і з меншими витратами, вироблять інші люди, що мають кращі природні умови або більші схильності до цього роду занять. Таку вигоду як схильності до обміну по причині її відсутності у тваринному світі, використовує лише людини.

У **III-й главі** книги «Поділ праці обмежується розмірами ринку» автор показує, що можливості обміну, як розміри ринку, визначають глибину розподілу праці. Масштаби ж ринку, залежать від двох обставин – щільності населення, що проживає на даній території та стану засобів сполучення (їх дешевизни або навпаки).

Розміри ринку впливають на глибину поділу праці та перспективи розвитку капіталізму. На цю обставину наприкінці XIX століття, у своїй книзі «**Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості**» (1899), звернув увагу В. І. Ленін. Він довів наявність капіталізму в Росії через дослідження стану внутрішнього ринку як головної умови появи буржуазного суспільства, що красномовно підкреслив у другій частині назви цієї книги – «**Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості**». [109]

Звідси, на сьогодні, **розвиток саме внутрішнього ринку**, а не **світового** або **транзитного** є першочерговим завданням сучасної України.

5.3.3. А. Сміт про походження, використання грошей та дві сторони цінності

Питання «Про походження і використання грошей» є предметом дослідження *IV глави I книги* А. Сміта. Він пише, що при встановленні розподілу праці все більшу частину своїх потреб люди задовольняють продуктами, отриманими через обмін, тобто надлишками своєї праці. Суспільство перетворюється у *торговий союз*, а його дієве функціонування стає можливим за умови придбання через обмін товару, який дозволяв би отримати на нього всі інші. У різних частинах світу цю роль виконували різні предмети. Так, наприклад, у Стародавній Греції це була худоба, в Абіссинії – сіль, на берегах Індії – раковини особливого виду, у Вірджинії – тютюн і т. ін. Труднощі обміну обмежували переваги, які він надавав. Щоб їх уникнути, люди стали тримати у себе товар, який інші не відмовилися б взяти як еквівалент за свою річ.

Зрештою, у силу беззаперечних доводів народи визнали, що найкращим засобом обміну є метали, і, перш за все, срібло та золото. Однак використання злитків металів або їх піску викликало певні незручності, пов'язані із зважуванням та визначенням проби, які були пізніше усунені з початком масового карбування монет. «Таким чином, – писав А. Сміт, – у всіх цивілізованих народів гроші стали загальним знаряддям торгівлі, при посередництві якого продаються і купуються всякого роду товари або ж обмінюються один на інший». [209, т. 1, с. 28]

У другій книзі твору А. Сміт, визначив та охарактеризував *дві функції грошей – засобу обігу*, образно називаючи їх «великим колесом обігу, знаряддям обміну і торгівлі» та *міри цінності*. Поява обміну, а з ним і грошей мала наслідком їх масове розповсюдження серед усіх народів.

Далі А. Сміт приступає «... до з'ясування *правил*, які люди *природно спостерігають* в обміні товарів один на інший або на гроші. Ці правила визначають відносну або мінову цінність товару». [209, т. 1, с. 28]

«Треба зазначити, – писав вчений, – що слово *цінність* (курсив та переклад наш – О. А.) має два різних значення: іноді воно означає *корисність* якого-небудь предмета, а іноді *владу покупки* інших предметів, яку володіння цим предметом передає». [209, т. 1, с. 28]

Тут важливо звернути увагу на два аспекти. По-перше, А. Сміт розрізняє дві сторони слова *цінність* (а не два фактори товару за К. Марксом) – «*цінність у споживанні*» і «*цінність в обміні*». «*Цінність у споживанні*» є відношенням людини до об'єкта, а «*цінність в обміні*», відповідно – характеристикою суб'єкта який володіє об'єктом і вступає у відношення між людьми з приводу зміни форми власності на річ. Звідси починаються магістральні розбіжності між західним та марксистським класичними напрямками.

Різницю двоїстості цінності А. Сміт розвиває через пояснення її на прикладі парадоксу води і діамантів. Так, вода має значну цінність у споживанні і невелику в обміні, а діамант – навпаки.

Враховуючи, що переважну більшість речей люди отримують опосередковано, через обмін, важливим стає *з'ясування основних принципів, які визначають мінову цінність, що дозволяють показати:*

1. Яке дійсне мірило мінової цінності або у чому полягає справжня ціна товарів (V розділ).

2. З яких частин складається дійсна ціна товару (VI глава).

3. Які обставини підвищують іноді деякі або всі частини ціни товару над природним або звичайним рівнем, а іноді і знижують нижче цього рівня; або, які причини іноді перешкоджають точному співпадінню ринкової ціни, тобто, фактичної ціни товарів з їх природною ціною (VII глава).

У наступних *V-VII главах* А. Сміт деталізує зазначені три принципи, за якими людина обмінює товар на товар або на гроші. В третьому принципі він ще раз деталізує ще й *обставини* (особливо у 10 главі першої книги твору) в яких ці принципи діють. Принципи або початки в ринковому суспільстві визначають *стратегію подальшої поведінки людини*. Тому дослідженню зазначеної проблеми вчений приділяє підвищену увагу, наголошуючи, на надзвичайно абстрактному її рівні і просить читача вибачити за складність пояснення суті справи.

Звернемо увагу на ще одну проблему – використання термінів *«вартість»* та *«цінність»*, яка існує в *слов'янських мовах*. Нагадаємо, що в них у дореволюційній економічній літературі термін *«вартість»* не використовувався і потрапив у вжиток лише після виходу в світ *«Капіталу»* К. Маркса. У західній класиці до А. Сміта краще, як більш органічним, є використання терміну *«цінність»*. Це дозволяє наблизитись до первинної термінології А. Сміта та зняти з нього марксистське нашарування, що продовжує зберігатись із радянських часів.

Крім цього в радянських перекладах А. Сміта на російську додалися ще й невпорядкованість економічних термінів. Так, наприклад, англійський термін *«the real price»* краще було б перекласти як *«реальна ціна»*, а не *«дійсна»*. Це стає зрозумілим, коли з'являється термін *«заробітна плата»*, яка має дві *форми*: реальної та номінальної. Однак першу форму чомусь переклали не як *дійсна заробітна плата*, а *«реальна»*. Звідси для вдумливого читача виникає питання – чим тоді *реальна* ціна відрізняється від *дійсної*? Нажаль, перелік подібних неточностей та відвертих ляпів перекладу геніального твору можна продовжити.

5.3.4. Три принципи обміну товарів

5.3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів

Глава V присвячена проблемам *реальної* (переклад та курсив наш – О. А.) і *номінальної цін товарів*, або ціни, яка виражена у праці або в грошах. Ця глава є ключовою для розуміння не тільки в тлумаченні цінності і двох наступних принципів обміну, а й усього наступного матеріалу, де

А. Сміт досліджує поведінку людини у ринковому середовищі.

Оскільки більшу частину благ, після того, як установився суспільний розподіл праці, особа отримує від праці інших людей, то вона буде багата або бідна в залежності від тієї кількості праці, **якою вона може розпоряджатися** або **купити**. Тому **цінність** всякого товару яким вона володіє і хоче використати не на особисте споживання, а обміняти на інші предмети, буде дорівнювати кількості праці, **яку вона може купити або отримати в своє розпорядження**. Звідси, **праця є реальне мірило мінової цінності** всіх товарів.

З точки зору **покупця, реальна ціна** будь-якого предмета, **тобто те, скільки кожен предмет дійсно коштує тому, хто його хоче придбати, є праця і зусилля, які потрібні для придбання цього предмета**. Те, що дійсно цінно людині, яка його придбала і хоче поміняти на якийсь інший предмет буде **складатися з праці та зусиль, від яких вона може себе позбавити і перекласти на інших**. Іншими словами, мінова цінність предмета, завжди дорівнює розміру тієї влади, яку він дає її власникові. Поки предмет не проданий, він надає тільки можливість розпоряджатися працею інших людей, але не безпосередню владу над ними. Те, що купується на гроші або отримується в обмін на інші продукти, отримується працею у тій же мірі, як і предмети, придбані нашою власною працею. Справді, гроші і товари зберігають нам працю, що була початковою ціною, початковою покупною сумою, сплаченою за всі предмети, які є у суспільстві.

Відповідно до різних ознак праці на ринку при її купівлі до уваги беруться дві обставини: а) ступінь витрачених зусиль (важкість праці) та б) необхідне мистецтво. Праця є найточнішою мірою цінності. Однак люди краще розуміють прояв цінності товару не через працю, а який-небудь товар, так як перше уявлення – абстрактне, а друге – відчутний предмет.

«Можна сказати, що у всі часи і у всіх місцях, – писав А. Сміт, – однакова кількість праці мала завжди однакову цінність для робітників. При звичайному стані свого здоров'я, сил і здібностей, при звичайному ступені мистецтва і спритності, він (робітник) повинен пожертвувати тією ж самою часткою свого дозвілля, своєї свободи та спокою. Ціна, яку він сплачує, завжди залишається незмінною, якою б не була кількість товарів, яке він отримує в обмін за свою працю... Таким чином, одна лише праця, цінність якої ніколи не змінюється, є єдиним і дійсним мірилом ... цінності всіх товарів. **Саме праця становить їх дійсну ціну, а гроші становлять лише їх номінальну ціну**». [209, т. 1, с. 32-33]

«...праця, подібно товарам, має дійсну і номінальну ціну, – вважав великий шотландець, – ... **реальна ціна складається з кількості предметів необхідності та зручності, які даються за неї, а номінальна ціна складається з кількості грошей**. Робочий буває багатий чи бідний... залежно від реальної, а не номінальної ціни його праці». [209, т. 1, с. 33] Ця відмінність нам відома з курсу марксистської політичної економії, як проблема **реальної і номінальної заробітної плати**.

Різниця між номінальною і реальною ціною товару має не тільки

величезне теоретичне, але й практичне значення. Особливо це відчутно у рентах які встановлювали у грошовому еквіваленті. За час угоди ціна золота могла впасти і грошові ренти знецінитись. Тому номінальну ціну для запобігання фальсифікації і знецінення грошей у часі стали прив'язувати до товарів *середньорічна* ціна яких, як наприклад, зерно не сильно коливалась.

5.3.4.2. Про складові частини ціни товарів

У *VI главі* А. Сміт розглядає другий принцип обміну – *складові частини ціни товару*. Він зазначає, що у первісному або малорозвиненому суспільстві, що передувало нагромадженню капіталів та передачі землі у приватну власність, співвідношення між кількістю праці, необхідною для придбання різних предметів, було єдиною підставою для обміну їх один на одного. При цьому, важкість або складність праці відіб'ється на пропорції обміну. Тому продукт, з огляду на більші витрати праці або набуття більшої вправності у роботі, які потребують більшого часу на навчання відповідному фаху, будуть мати і більшу цінність.

У нерозвинених суспільствах де фіксувалась важкість та складність праці, продукт праці повністю належав працівнику, який сам через обмін присвоював більш високу створену ним цінність. У розвиненому суспільстві більша важкість та мистецтво і спритність робітника включалися до зарплати як надбавка, що виплачував йому вже роботодавець.

З переходом засобів виробництва у приватну власність, певна група осіб починає використовувати працьовитих робітників для отримання винагороди від них у вигляді прибутку. Працівник до предмета праці додає нову цінність і тепер вона вже ділиться на *дві частини: зарплату* робітника *та прибуток* капіталіста величина якого визначається розмірами авансованого капіталу.

З перетворенням землі у приватну власність з'являється дохід у вигляді *ренти*, що присвоюється її власником, який *визначається різницею між цінністю продукту за мінусом зарплати і прибутку*.

Оскільки *зарплата, прибуток та рента являються трьома початковими джерелами всякого доходу, рівно як і всякої мінової цінності, то всякий інший дохід, у кінцевому підсумку отримується із одного або іншого із цих джерел. Кожна людина буде отримувати дохід або із праці, або капіталу, або землі, а тому первинними формами доходу будуть, відповідно, зарплата, прибуток та рента*.

На перший погляд здається, що у цінності товару, за А. Смітом відсутня цінність спожитих засобів виробництва. У науковій літературі це отримало назву так званої «*догми Сміта*». Однак таке тлумачення не відповідає дійсності по трьом причинам. По-перше, зазначена цінність врахована у вигляді доходів, але на більш ранньому періоді часу. По-друге, вона фіксується у вигляді різниці між валовим і чистим доходом, як наприклад, у прибутку. І по-третє, якщо ці звинувачення прийняти, то тоді яким чином у II книзі «Багатства націй» при аналізі проблем відтворення суспільного

капіталу А. Сміт розрізнив поняття *валового* і *чистого доходу*.

Звідси заслугою Д. Рікардо (виходячи з точки зору К. Маркса) можна вважати тільки те, що він у виробництві продукту виділив цю частину цінності як її *окрему складову*. *Поділу капіталу* на *постійний* та *змінний* з точки зору процесу капіталістичного виробництва у Д. Рікардо, як і в західній класиці, не було, так як з'ясуванням експлуататорської природи капіталізму, на відміну від К. Маркса, вони не займались. Інша справа аналіз процесів господарювання. Тут капітал вже ділився на основний та оборотний. Однак, не з точки зору *способу перенесення вартості*, а *способу в якій ці різновиди капіталу доставляють своїм власникам дохід*. Ці терміни, на нашу думку, краще було б, перекласти як *стаціонарний* та *поточний* капітали, що надало б їм у тлумаченні більш точну характеристику.

У кінці глави А. Сміт звертає увагу на те, що різні фактори виробництва, як правило, знаходяться у власності різних людей. Тому, природно, виникає проблема компліментарності благ. Одні з них можуть кількісно коливатись та навіть на час зникати і з'являтися знову у залежності від цін на ринку, які визначають можливості їх відтворення.

5.3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів

Аналіз *природної* і *ринкової ціни* товарів дається А. Смітом у *VII главі*. У кожному суспільстві або кожній місцевості існує звичайна чи *середня норма* як заробітної плати, так і прибутку для різних застосувань праці і капіталу. Ця норма регулюється залежно, по-перше, від загальних *умов суспільства* (багатства або бідності, застою чи занепаду) і, по-друге, від особливої *природи застосування праці та капіталу*. Ці умови, за наявності *вільної конкуренції*, будуть давати певні *середні* норми зарплати, прибутку та ренти. Тому, якщо *товари продаються за цінами, які включають у себе середні норми зарплати, прибутку і ренти*, то говорять, що вони продаються за *природними цінами*.

Продаються ж товари за *ринковими цінами*, що в силу ряду причин відхиляються від природних цін. Причина подібного відхилення і становить предмет дослідження третього принципу обміну, що визначається відносинами попиту та пропозиції. В залежності від відхилення ринкової ціни товару від природної внутрішня цінність товару буде вища або нижча, а попит варіюватиметься *пропорційно* кількості праці та кількості товарів. У першому випадку спрацюватиме *еластичність по доходах*, а у другому – *по товарах*, що стане предметом ґрунтовного аналізу економічної думки у майбутньому.

Саме тому, *VII глава* являє висхідні пункти ескізу майбутнього економікс, що виростає з предмету політичної економії. У цьому неважко переконатись при розгляді наступних питань. Так, А. Сміт наголошує на тому, що фактична ціна визначається кількістю товару на ринку та попитом на нього. Причому враховується *дійсний попит*, тобто реальна спроможність купівлі товару. В залежності від кількості його на ринку буде визначатися і

рівень конкуренції між споживачами і продавцями та ринкова ціна. Якщо попит на товар вищий ніж його кількість при однаковій величині багатства та схильності до марнотратства, покупці будуть готові заплатити за нього більше ніж його природна ціна, відшкодовуючи частини доходів у природній ціні з надлишком. У випадку перевиробництва товарів рівень або бажання найшвидше їх збути (тривалого або нетривалого зберігання) визначає ступінь конкуренції між виробниками і ціну, що буде нижча природної і тому не всі складові доходів, що входять у ціну товару, будуть компенсовані. При рівності кількості товарів для споживання ринкова і природна ціна практично співпадуть. Звідси природна ціна буде складати вісь навколо якої буде коливатись ринкова ціна.

З іншої сторони, на ціну впливає сторона пропозиції. Наприклад, продавці, знаючи про відсутність інформації у покупців про обсяги товару, можуть певний час завищувати на нього ціни. Теж саме буде при володінні частиною товаровиробників секретами виробництва до моменту їх загального розповсюдження, або наявності дії природної монополії, і, нарешті, при впливі на функціонування ринку держави. Всі зазначені обставини будуть безпосередньо позначатися на рівні конкурентного середовища, а з ним і на коливанні цін.

Ринкова ціна товару, на думку вченого, завжди коливається навколо природної ціни, маючи характер *часових* або *постійних* відхилень.

Природна ціна змінюється в залежності від природної норми *складових частин первинних доходів* (зарплати, прибутку, ренти); *загальних умов* та *стану суспільства*. Тому важливо уточнити обставини, що впливають на *природну ціну* зазначених вище частин *доходу*.

Природна *ціна заробітної плати* та *прибутку* у різних сферах застосування праці завжди перебуває у відповідній пропорції як співвідношення грошової заробітної плати з грошовим прибутком. *Прибуток* як особлива форма доходу визначається тими ж обставинами, що підвищення або зниження заробітної плати, а вона – від стану багатства суспільства, який відносно заробітної плати і прибутку буде значно відрізнятись. Ця пропорція залежить від: природи різних промислів і різних законів та загальної політики, що існують у суспільстві. Так, у залежності від характеру праці та обставин її здійснення буде по різному виглядати природна ціна, а з нею – і ціна ринкова.

І, нарешті, остання форма доходу – *земельна рента*, яка в залежності від існуючих умов в аграрній сфері теж буде підвищуватись або понижуватись як дійсна ціна різних продуктів, що виробляється землею.

5.3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників

Продукт праці, що становить природну винагороду за труд працівника є *заробітна плата*. У первісному стані суспільства продукт праці повністю належав трудівнику. З появою ж приватної власності на засоби виробництва і

землю він, як правило, ділиться між робочим, капіталістом та земельним власником. Розмір звичайної зарплати установлюють угодою між обома сторонами де господарі можуть, шляхом домовленості між собою, знижувати зарплату, але не нижче певного рівня. Розмір зарплати багато у чому залежить від стану розвитку країн (економіка бурхливо розвивається, стабільна, знаходиться у стані застою або регресу) та *темнів зростання* національного багатства. Причому темпи заростання, важливіші від абсолютної величини багатства. Так, наприклад, у Північній Америці розмір зарплати буде найвищим у світі. У Великій Британії нижчим ніж у Північній Америці, хоча національне багатство останньої менше її метрополії. Це пов'язано з тим, що темпи зростання багатства американців вищі британських, а з ними – і попит на робочу силу, що й сприяє підвищенню її рівня. У Китаї, навпаки, абсолютне багатство і темпи його зростання відставатимуть від попередніх країн. В Індії, економіка якої знаходиться у стані регресу, зарплата, зрозуміло, буде найнижчою.

А. Сміт, на відміну від **В. Петті**, *був прихильником високої зарплати з двох причин:*

а) моральної, так як люди, які виробляють блага повинні мати задовільні умови існування;

б) науково - технічної.

Висока заробітна плата стимулює прогрес, викликаючи у капіталістів бажання знизити витрати за рахунок нововведень. Ціна праці визначається двома моментами: попитом на працю і цінами на предмети необхідності та життєві зручності.

У Х розділі А. Сміт вказує на два види нерівностей, що мають місце в ринковій системі. Одні із них пов'язані із нерівностями у характері самих занять, а інші – у втручанні держави у ринковий процес.

Сукупність вигод та невигод різних застосувань праці та капіталу мають тенденцію до зрівноваження. Спочатку А. Сміт показує п'ять головних умов, що *компенсують малий заробіток одних занять і врівноважують більший заробіток в інших . Ними є:*

1. Приємність або неприємність самих занять. Наприклад, професія рибалки або ката.

2. Легкість та дешевизна або складність і дорожнеча навчання професіям.

3. Постійність або непостійність занять.

4. Більша чи менша довіра, що надається особам, які займаються ними.

5. Ймовірність або неймовірність успіхів в опануванні цими заняттями.

Відмічене вище є підґрунтям коливань співвідношень заробітної плати та прибутку при різних застосуваннях праці і капіталу та тенденції до їх рівноваги. Інша обставина, яка теж буде визначати зазначені коливання пов'язана з політикою втручання держави в ринковий механізм і разом з першою теж визначатиме нерівність суми вигод та невигод у використанні

праці та капіталу в різних сферах економіки. Однак на відміну від першої, вона буде постійно порушувати механізм встановлення ринкової рівноваги.

5.3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку

Вчений підкреслює важливість наявності вільного ринку для встановлення оптимальних пропорцій між зазначеними первісними формами доходів. Однак, з причини постійного впливу держави на ринок ні в одній економічно розвиненій країні ця умова не дотримується. Звідси будь-яке втручання в економічне життя суспільства порушує природний хід конкуренції і приносить шкоду, яка має *три негативні наслідки*:

1. Обмеження конкуренції в деяких промислах меншим числом людей, ніж тими, які б до них би звернулись без такого втручання призводить до нерівності в загальній сумі вигод і невигод різних застосувань праці і капіталу. Такий стан, як правило, має наслідком зниження якості предметів, що виробляються на таких виробництвах, гальмування зростання професіоналізму людей тощо.

2. Посилення конкуренції в деяких професіях, порівняно з природними умовами, що збільшує суперництво між працівниками і має наслідком іншу нерівність у загальній сумі вигод і невигод різних застосувань праці і капіталу. та падіння їх доходів. Типовим прикладом цього може бути стан справ з надлишком дипломованих економістів та юристів в Україні, що викликає втрату коштів тих хто навчався за власний кошт та постійну необхідність у їх перенавчанні та збитки держави.

3. Обмеження вільного переходу праці та капіталу від одного промислу та місця до іншого, що є наслідком перших двох негативних явищ. Вони є проявом докапіталістичних пережитків у вигляді цехових законів або законів про осілість, що збереглася в Україні у вигляді інституту прописки, для подолання яких необхідно активно розвивати ринок житла, що дозволило б прискорити міграцію робочої сили в ті регіони країни, де існує у ній реальна потреба.

На думку дослідника, все вище викладене гальмує вільний перелив капіталу і робочої сили, а значить конкуренцію, знижуючи ефективність виробництва. Тому, лише *«невидима рука провидіння» без усякого втручання держави через коливання цін може найкращим чином відрегулювати оптимальні пропорції суспільного виробництва.*

5.4. Проблеми другої книги «Про природу, нагромадження та використання запасу»

Друга книга А. Сміта присвячена проблемі, яка дозволяє з'ясувати другий чинник зростання багатства, що визначається співвідношенням між людьми, зайнятими у сфері матеріального виробництва, та незайнятими у ній. Її коріння знаходяться у законах нагромадження капіталу. Звідси досліджуються питання появи капіталу, його сутності

та двох видів з точки зору обігу. У подальшому, А. Сміт розглядає *гроші*, як особливий запас благ суспільства та витрати на підтримання національного капіталу, що дає змогу перейти до проблем *суспільного відтворення та продуктивної і непродуктивної праці*. В завершенні книги аналізується *капітал*, що надається *у якості позики* під відсоток та різні *способи його розміщення*.

Аналіз капіталу А. Сміт починає із з'ясування історії його виникнення. У дикому стані суспільства, де існував природний розподіл праці між чоловіками та жінками, обмін надлишків був рідким явищем. Кожна людина сама виготовляла все необхідне для свого життя. Ситуація змінилась із установленням суспільного розподілу праці, коли особа, яка до цього могла задовольняти дуже невелику частину своїх потреб, отримала змогу і почала виробляти надлишки на продаж.

З розвитком поділу праці виникає надлишок, який перевищує запаси для власного споживання людини, які можна перетворити на сировину, матеріали, знаряддя праці для найму робітників для виготовлення продукції на продаж. Таким чином, запас розпадається на дві частини, одна з яких іде на особисте споживання власника, а інша – на заняття людей, які вироблятимуть блага на продаж.

Остання частина, від якої *її власник очікує отримати дохід*, А. Сміт назвав *капіталом*. Як видно з визначення капіталу, це тлумачення суттєво різниться від його визначення К. Марксом. Це є наслідком ряду причин, що є кардинальною межею між магістральним класичним напрямком і його марксистським відгалуженням.

По-перше, зазначена відмінність була наслідком ще нерозвиненості капіталістичних відносин у період мануфактурної стадії розвитку капіталізму, де сторона споживної вартості отримувала більше значення, ніж це буде в стадії машинного виробництва.

По-друге, у подальшому аналізі основного і оборотного капіталу фіксувався різний підхід до факторів створення багатства та мінової цінності. Так, з точки зору західної класики, це розмежування *капіталу*, що в радянській науковій літературі отримав назву *основного* та *оборотного*.

Відповідно до його руху, А. Сміт розрізнив *два види. Поточний*, який чомусь назвали оборотним та *фіксований* (основний – назвали основним). До речі такі ж поняття використовував і К. Маркс. *Оборотний капітал – це такий капітал, який постійно виходить від власника в одній формі, а повертається до нього в іншій, і тільки шляхом такого обороту може приносити йому якийсь прибуток*. Звідси стає очевидним, що *поділ капіталу* у А. Сміта є тільки *один* – на *поточний* та *фіксований*, на відміну від К. Маркса, який, крім цього, вводить ще й поділ на *постійний* та *змінний*, що стає конститутивним в його теорії.

Крім того, якщо А Сміт розрізняє зазначені капітали з боку *способів отримання доходів*, коли одні частини покидають його (*поточний капітал*), а інші залишаються без руху (*фіксований капітал*), то К. Маркс виділяє їх за *принципом перенесення вартості на готовий продукт*.

Іншою відмінністю є з'ясування *структури фіксованого та поточного капіталів*.

До першої форми капіталу як *фіксованого капіталу* вчений відніс: корисні машини і знаряддя праці, що полегшують і зменшують працю; дохідні будівлі як приміщення під крамниці, майстерні, будинки на фермі тощо; поліпшення земель, як-то з вигодою витрачено на розчищення, осушення, огороження, окультурення тощо і, нарешті, набуті і корисні здібності всіх мешканців або членів суспільства. За А. Смітом, *цей капітал називається основним (фіксованим) і приносить дохід або прибуток без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обороту*. Останній із даного виду капіталу, як *здібності*, А. Сміт відніс саме до основного капіталу, на відміну від К. Маркса – де він оборотний, а значить схожий на засіб, який дозволяє суттєво впливати на стан суспільства, збільшуючи його багатство.

Другою формою капіталу є *поточний капітал, що*, за словами А. Сміта, *приносить прибуток тільки в процесі обігу або міняючи господарів*. До нього належать запаси всіх жителів будь-якого суспільства, що складаються із грошей, за посередництвом яких обертаються і розподіляються інші *три частини обігового капіталу*.

Перша – це запаси продовольства, від продажу яких розраховують отримати прибуток. *Друга частина*, матеріали цілком сирі, або більш-менш оброблені, що призначені для виготовлення одягу, взуття, предметів домашнього вжитку і т. ін. І, нарешті, *третьа частина* – це вироби, що вже виготовлені й закінчені, але ще перебувають у руках торговця або фабриканта і не продані чи не розподілені споживачам.

Розглядаючи *проблеми накопичення капіталу*, А. Сміт зосереджує свою увагу на процесі залучення у виробництво додаткової праці.

При *відтворенні суспільного капіталу вчений виділяє валовий і чистий продукт*. За змістом, *валовий продукт* у А. Сміта наближається до поняття *сукупного суспільного продукту (ССП)*. *Чистий же продукт* схожий з *національним доходом*.

На думку Є. М. Майбурда, проблема суспільного відтворення в праці А. Сміта, отримала якісно новий розвиток у плані демонстрації ним двох важливих процесів – *простого* (рух продуктів і доходів здійснюється без збереження та накопичення капіталу, коли всі доходи споживаються протягом року) та *розширеного відтворення* (коли в нього включається прибуток, рента – накопичення – фонд накопичення). [118, с. 173-176]

Цими положеннями знаній історик-економіст засвідчує величезний вклад А. Сміта у розвиток теорії відтворення з виходом на його розширений вид, чого не було у фізіократів, а також, вказує на парадоксальний факт того, що це визначне досягнення економічної науки виявилось малопомітним.

Важливим аспектом другої книги автора є *вчення про продуктивну і непродуктивну працю та доходи держави*.

Продуктивною працею є праця, що створює продукт. Повною мірою різниця між працею продуктивною і непродуктивною фіксується А. Смітом

через її результати. У *першому випадку праця створює річ*, у *другому – мова йде скоріше про послуги*. Однак в умовах ринкової системи цього не досить. Тому такою працею повинна бути праця, що утворює вартість. Однак, якщо головною умовою виробництва є наявність капіталу, то праця буде продуктивною, тільки тоді, коли вона збільшує капітал. У той же час, праця куплена за рахунок особистих доходів капіталіста (наприклад, найм домашнього слуги або ж послуги кравця або перукаря) *не є продуктивною*.

Стосовно *держави* А. Сміт зазначає, що вона є *непродуктивним органом* і витрати на неї виправдовуються у тій мірі, в якій вони відповідають інтересам суспільства. Доходи держави повинні формуватися на основі податків. Величина податку має бути мінімальною, а спосіб його сплати зручний для платника. Така ідея «дешевої держави» була схвально сприйнята іншими теоретиками класичної політекономії.

5.5. Питання економічної політики у творчості А. Сміта

У науковій спадщині А. Сміта червоною ниткою проходить ряд ідей, які він намагався впровадити у життя, і не без успіху, через наймолодшого прем'єр-міністра Великобританії Вільяма Пітта (молодшого) (1759-1806).

Ключові контури економічної політики А. Сміта умовно можна звести до таких основних пунктів:

1. Забезпечення політичної свободи є головною умовою нормального функціонування ринку.

2. Відміна всіх перешкод, що обмежують мобільність робочої сили (закон про учнівство, осілість, тощо).

3. Негативне ставлення до існуючих великих феодалських землеволодінь та повна свобода торгівлі землею за прямим призначенням з метою підвищення її ефективності та більш раціонального використання. Тим самим, він активно виступав за розвиток цивілізованого ринку землі та проти земельних спекуляцій нею, що важливо для українського сьогодення.

4. Установлення мінімальних податків на прибуток і зарплату, які повинні бути диференційовані і зручні для сплати кожному. Акцизи слід використовувати тільки для поповнення бюджету, але не як спосіб впливу на економіку.

5. Відміна регламентації урядом діяльності промисловості та внутрішньої торгівлі.

6. Здешевлення утримання державного апарату.

7. Дотримання стосовно держави принципу ролі «нічного сторожа», що повинна захищати власність від злодіїв та соціалістів, що на неї зазіхають.

8. В управлінських органах найбільш перспективні службовці – це науковці, але ж ніяк не капіталісти та робітники, так як перші будуть думати про прибутки та лобювати власні бізнесові інтереси, а від інших – мало користі з причини їх низької освіченості. Це наочно демонструє українська

дійсність на прикладі функціонування Верховної Ради.

Рефреном всієї економічної політики може стати наступне положення А. Сміта: «Щоб підняти яку-небудь державу з низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту необхідні тільки три ключові умови: 1) мир, 2) помірне обкладання (слід розуміти податками), 3) прийнятний устрій суду; все інше прийде саме в силу природного ходу речей». «Невидима рука провидіння», на думку вченого, у разі, якщо прибрати штучні перепони на шляху розвитку виробництва і обміну, відрегулює це виробництво і обмін найкращим чином».

5.6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту

Епоха, в яку жив Д. Рікардо, являла собою період *піку промислового перевороту*, який призвів до появи *фабрики*. Якщо *епоха А. Сміта припала на час масових технічних відкриттів та знаменувала собою предтечу промислового перевороту у 60-90-х років XVIII ст., то епоха Д. Рікардо вмістилася в період його безпосереднього активного розгортання*, що не могло не відбитися на житті і творчості великого вченого.

Давид Рікардо народився 19 квітня 1772 року у сім'ї біржового маклера і був третьою дитиною з 17 дітей у багатодітній єврейській родині. Спочатку майбутній вчений два роки навчався у торговій школі, а з 14 років почав самостійно трудитися на біржі. У 21 рік він проти волі батьків, одружився на дочці лікаря-квакера, а тому був змушений піти з іудейської общини. Залишившись без моральної та матеріальної підтримки сім'ї, він зосереджує свою діяльність на поприщі біржового маклера та заробивши завдяки власним здібностям та неймовірної працьовитості мільйон фунтів стерлінгів, у 1797 році назавжди залишає цей рід діяльності.

Звільнившись від неї, Д. Рікардо з дитячим азартом починає займатися математикою, мінералогією та іншими науками, які він дуже любив, але не міг втілити в життя в дитинстві, через заборони батька, так як захоплення зазначеними науками виходили за межі канонів іудаїзму та біржових занять.

Докорінно життя Д. Рікардо змінилось завдяки книзі А. Сміта «Багатство націй». Після її глибокого ознайомлення з нею, він переключається на дослідження економічних проблем і пише ряд статей, присвячених грошовому обігу, які стали відповіддю на причини падіння курсу англійського фунту. Однак це була лише підготовка до написання його головного твору «**Начала політичної економії та оподаткування**», яка побачила світ у 1817 році.

У 1819 році, під впливом своїх друзів, Д. Рікардо купує посаду члена Палати Громад Парламенту Великобританії і до кінця своїх днів активно працює на цій ниві, де активно відстоює інтереси промислової буржуазії проти лендлордів. Його виступи в парламенті стають останнім словом прогресивної суспільної думки і науки того часу.

По мірі проникнення у англійську дійсність, він усе більше піддається впливу лівих поглядів. Так за його власний кошт будується школа для

робітників, у якій викладають кращі вчителі Лондону. Крім того, він активно займається благодійністю. Як парламентар Д. Рікардо стає на захист Р. Оуена від судових переслідувань, хоча і не поділяє його поглядів.

Поступово навколо вченого утворюється гурток визначних економістів того часу. До їх числа яких входили Дж. Мілль (старший), Т. Р. Мальтус і ряд інших знаних людей того часу з якими у нього склалися особливо теплі стосунки. Д. Рікардо вмів дружити і цим привертав до себе. І це при тому, що з деякими з них у нього були істотні розбіжності з питань економічної теорії, що однак не заважало щиросердній дружбі. Біль того у пошуку істини, з'ясовуючи ту чи іншу проблему, він намагався знайти аргументи не на свою користь, а опонента. Як енергійна, вольова та життєдіяльна людини, він завжди знаходився у гущі громадських, наукових та політичних подій участь в яких несподівано для всіх зупинила його смерть 12 вересня 1823 року, коли йому виповнилось трохи більше 50 років. На столі залишилися незавершений другий варіант начерків розділу «Абсолютна цінність та мінона цінність», над яким він наполегливо працював останній місяць свого життя.

5.7. Передмови до книги «Начала політичної економії та оподаткування» (1817)

5.7.1. Постановка проблеми дослідження

Як було зазначено вище, у своєму розвитку капітал Великобританії був обмеженим «хлібними законами». Крім того, умови отримання оптимальних доходів від дії різних факторів виробництва, особливо праці та землі, які б забезпечували їх ефективне функціонування постійно наражались на ряд перепон, які потребували теоретичного обґрунтування та вирішення. Звідси питання розподілу суспільного багатства виходили у розряд визначальних і потребували уточнення предмету політичної економії.

Тому *основне завдання політекономії* Д. Рікардо *побачив у встановленні законів розподілу «продукту землі» між основними класами суспільства: власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробітку, і робітниками, працею яких вона впорядковується і виступає на поверхні у вигляді доходів – «ренти», «прибутку» і «заробітної плати»*. [187, с. 399]

5.7.2. Уточнення предмета та методу дослідження політичної економії

З'ясування *законів*, які управляють розподілом багатства Д. Рікардо і визначив як *першорядне завдання політичної економії*.

Звідси виняткову роль отримало питання *теорії ренти*, без якої не можна усвідомити дію впливу зростання багатства на прибуток і заробітну плату, а також дати картину впливу податків на різні класи суспільства, особливо, коли об'єктом оподаткування служать продукти, отримані безпосередньо з поверхні землі. Не останнє місце у західній класичній

економічній думці мала відмічена вище роль землі як джерела утворення вартості.

Таким чином, головним у *предметі політичної економії* вчений побачив *з'ясування суспільних умов виробництва і розподілу, які найбільш сприятливі для зростання матеріального багатства суспільства та формування раціональної податкової політики.*

Д. Рікардо як вченого відрізняло дві риси – прагнення до досягнення об'єктивності досліджуваних процесів та колосальна самокритичність. При розгляді конкретних проблем розвитку капіталу він дотримувався ряду передумов, від яких ніколи не відступав. Перш за все, в основі мірила вартості він бачив тільки працю. По-друге, у впровадженні машин він помітив не тільки прогрес, але разом з ним і негативні побічні явища, як, наприклад, безробіття. Це важливо пам'ятати і нам в умовах трансформації ринку, що це не тільки благо, а й нові проблеми. Д. Рікардо, преш за все, бачив у розвитку капіталізму прогрес і виступав проти всього, що йому заважало, як наприклад, дія «хлібних законів».

На *метод*, яким він користувався для з'ясування економічних явищ, вплинуло його заняття природничими науками (математикою, фізикою, геологією і т. ін.). Разом з тим, метод і методологія рікардіанського аналізу не може бути зведена до якихось природно-аналітичних прийомів. Його метод передбачав, до певної міри, теоретично відобразити економіку в рамках аналітичного методу, в якому К. Маркс побачив рух від абстрактного до конкретного. Акцент був зроблений на своєрідний підхід, тобто, на з'ясування відповідності тих чи інших економічних форм певним, абстрактним, об'єктивним принципам, в основу яких було покладено визначення вартості товарів робочим часом.

Це був принципово новий етап у дослідженні буржуазного суспільства, коли всі його категорії як би «просвічувалися» даною посилкою. Її реалізація стала можлива на основі досягнення капіталом більш розвиненого стану, у зв'язку з чим, вартісна природа виступає більш рельєфно. Звідси аналіз вченого виявився глибшим, ніж у його попередників. Причому, якщо даний принцип не давав результатів, то Д. Рікардо вважав причиною невдачі не використання подібного підходу, а обмеженість своїх творчих можливостей у вирішенні поставленого завдання.

Такі принципи аналізу в рікардіанському дослідженні мали якість генеральних, тобто, найбільш загальних, найсуттєвіших характеристик. Даний метод відбивав сутність становлення капіталістичної системи, але в той же час, міг бути прийнятним для вивчення досить розвиненого її стану. Таким чином, у дослідженні англійського суспільства Д. Рікардо геніально, поглиблено і послідовно *використав метод наукової дедукції залишивши питання про причини відрази до індукції яку пізніше розкрив А. Маршалл.*

5.7.3. Структура твору

Головна робота науковця складалася із 32 глав. Основи політичної

економії були викладені в 7 розділах, 14 з них – присвячені проблемам податків, а останні 11 аналізували теорії інших видатних економістів того часу, яко-то А. Сміта, Ж. Б. Сея, Т. Р. Мальтуса та інших.

5.8. Основні проблеми вчення Д. Рікардо

а) мінова вартість (цінність)

Проблема вартості, як було зазначено раніше, займає центральне місце у творчості Д. Рікардо. Їй присвячена перша глава, що складається із 7 відділів. Вона починається полемікою відносно питання цінності (вартості) у теорії А. Сміта. Д. Рікардо слідом за А. Смітом розрізняє у слові вартість *два значення цінності – цінність у споживанні та цінність для обміну, як купівельну силу* речі відносно інших благ. На основі її аналізу, автором робиться наступний висновок.

Товари, які мають корисність, черпають свою *мінову вартість із двох джерел:*

- своєї рідкості;

- кількості праці, потрібної для їх виробництва. [187, с. 402]

Існують деякі товари, вартість яких, на думку вченого, визначається тільки їх рідкістю, і вартість абсолютно не залежить від кількості праці, необхідної для їх виробництва. Вона змінюється в залежності від зміни багатства і схильностей осіб, які бажають їх придбати. Однак такі специфічні товари, як статуї і картини великих майстрів минулого, рідкісні книги, монети, вина становлять незначну частку ринку. Більшість речей до таких не належать, оскільки вони можуть бути у разі потреби відтворені працею. Звідси, кажучи про мінову вартість і закони, що її регулюють, маються на увазі товари, кількість яких може бути збільшена людською працею.

Надалі такий підхід був заперечений, з одного боку, марксизмом, а з іншого – представниками маржиналізму.

Марксизм вважав, що в основі мінових вартостей лежить *праця, втілена в товарах, а рідкість є елементом мінової вартості*. Звідси, *рідкість впливає на мінову вартість не прямо, а за допомогою змін у кількості праці*. Так, золото є рідким і тому для його видобутку треба витратити багато праці. Виходячи з цього, воно й коштує дорого.

Маржиналісти ж розглядали все у зворотній послідовності. Так, В. С. Джевонс писав, що його дослідження привели до висновку стосовно того, *що в основі мінових цінностей лежить корисність. Вона, у свою чергу, залежить від кількості благ, котрі є наявними у індивіда, а та, відповідно, залежить від багатьох обставин, у тому числі і від кількості праці, необхідної для їх виробництва*. Так, якщо праці потрібно багато, то кількість створених благ буде меншою, а значить – гранична корисність товарів буде високою і ціна, відповідно, зросте. Таким чином, праця впливає на мінову пропорцію товарів, але не прямо, як вважав К. Маркс, а побічно, через зміну кількості вироблених благ.

Наприкінці 1890 року засновник кембриджської школи А. Маршалл видав «Принципи економічної науки», де захистив теорію вартості Д. Рікардо і на основі класичної політекономії започаткував свою систему поглядів, яка і на сьогодні покладена в основу переважної безлічі сучасних економічних теорій. Дане положення знайшло своє відображення у визначенні предмета, утвореного на базі політекономії *як науки про багатство, що розширила свої рамки за рахунок уведення в предмет дослідження відносин попиту та пропозиції, поклавши початок нової науки – економіки.*

Отже, мінова пропорція по Д. Рікардо має два джерела: рідкість і витрати праці. На відміну від А. Сміта, ним більш чітко було проведено розмежування між вартістю (важкістю або легкістю виробництва) та багатством (кількістю споживчих вартостей).

Розглядаючи *пропорцію обміну*, Д. Рікардо розумів, що в її основі *лежить не тільки праця, але і рідкість, яка визначає кількість благ через дію ще і фактора землі.* При цьому, *витрати на виробництво визначаються суспільно-необхідними, а не індивідуальними затратами праці.*

Обмін, на думку вченого, зводить складну працю до простої, тобто до її *редукції*, яка отримувала вимір у *робочому часі.* *Вартість товару або кількість іншого товару, на який він обмінюється, залежить від відносної кількості праці, необхідної для його виробництва, а не від меншої або більшої винагороди, яка сплачується за неї.*

У *вартості товару Д. Рікардо виділив не тільки живу працю, втілену у ньому, але і минулу, витрачену на знаряддя праці, будівлі, інструменти, сировину та інше, що було необхідним в умовах промислового перевороту, під час якого значно збільшувалася частка фонду відтворення у первісних доходах основних класів суспільства.*

Із рікардіанського тлумачення вартості, з появою в економічній думці марксистського поняття «*додаткова вартість*», К. Маркс почав її ґрунтовне дослідження. Так у фізіократів він побачив її в чистому продукті як дару природи. У А. Сміта у показі того, що до матеріалів робітники додають нову цінність, в якій Д. Рікардо відкрив час створення заробітної плати та прибутку. У кінцевому підсумку у марксизмі ця проблема отримала нове звучання у вигляді постановки та розкриття закону додаткової вартості зробленої на економічних надбаннях зазначених попередників.

Новизна дослідження Д. Рікардо полягала в іншому. Він, поставивши питання про нормальне відтворення у суспільстві, вийшов на необхідність визначення частки первісних доходів, що дозволяли б забезпечити оптимальне відтворення факторів виробництва, де стрижневе співвідношення вбачав у співвідношенні між зарплатою і прибутком.

Виходячи з цього, вчений встановив, що зміна величини зарплати у фонді нової вартості змінить співвідношення між нею і прибутком, але не призведе, в кінцевому рахунку, до зростання вартості товарів. Цим був виявлений антагонізм між працею і капіталом, який згодом отримав

завершення у теорії норми додаткової вартості К. Маркса, за що Д. Рікардо був несправедливо звинувачений представниками західної класики в розпалюванні класової ворожнечі.

Завершуючи розгляд проблеми вартості, слід відзначити *трактування у Д. Рікардо товару як продукту, насамперед, як результату людської праці, і тільки лише тоді, коли він масовидний і відтворюваний*. На відміну від нього, за *К. Марксом*, який вельми високо цінував наукові досягнення Д. Рікардо, *трактування умов перетворення продукту праці на товар відмінне – продукт лише тоді стає товаром, коли він масовидний і відтворюваний*. Наприклад, оригінали картин Леонардо да Вінчі, Тіціана Вечелліо або Рембрандта Гарменсона ван Рейна не товар, тому що вони не є масовидними і невідтворюваними, хоча і є результатом людської праці.

Таким чином, *ключовими науковими здобутками Д. Рікардо стосовно проблеми вартості стали: по-перше*, зведення мінової цінності корисних речей до двох джерел – рідкості та кількості праці; *по-друге*, поглиблення проблеми з точки зору процесу виробництва, що спирався на двохфакторну модель створення багатства – працю та землю; *по-третьє*, дослідження проблем вартості з боку процесу виробництва як створення відповідних умов для глибокого з'ясування законів обміну, які принципово відрізнялись від законів виробництва, де обмін здійснюється не за витратами праці, а за відшкодуванням затрат капіталу. До речі, у західній класичній політекономії дана теорія називається не *трудовою теорією вартості* (як у К. Маркса), а *теорією витрат виробництва*, на що ще у свій час указував глибокий знавець цієї проблеми Й. А. Шумпетер.

б) земельна рента

Другою, за значимістю, проблемою у теорії Д. Рікардо, яка напряду впливає з визначення ним предмета дослідження та двохфакторної моделі утворення цінності є аналіз *земельної ренти*, в дослідження якої він вніс вагомий внесок, причому не тільки як теоретик, але й практик. Нагадаємо, що західна теорія витрат виробництва робить акцент на землю як капітал. Звідси *теорія ренти пропускається через дію двох факторів виробництва: землі та праці. Тому виклад цього питання повністю вписується у русло західної економічної думки*.

Вчений ставить питання таким чином чи: «...не викличе перетворення землі (як фактора створення цінності – курсив наш – П. Н.) у власність і послідує за цим утворення *ренти* яких-небудь змін відносної вартості товарів незалежно від кількості праці необхідної для їх виробництва». [187, с. 432]

Виходячи з цього, *вирішуються питання:*

- 1. Про тісний зв'язок теорії ренти з дією праці та землі.*
- 2. Розуміння ренти як результату дії відмічених двох факторів.*

Д. Рікардо наголошує на тому, що, що на відміну від А. Сміта, треба більш чітко розрізняти те, що є на землі як *відшкодування витрат* на

збереження її *первинних і незруйновних сил ґрунту*, від витрат на збереження на ній *капіталу* у вигляді існуючих будівель, зрошувальних систем тощо. Причому закони, які управляють рухом ренти сильно відрізняються від законів, які регулюють рух прибутку, так як діють у різних напрямках. Тому вчений ставить **завдання розрізнити дію фактора праці від фактора землі**.

Якщо земель для задоволення потреб населення достатньо, ренти не виникне. Однак у разі зростання потреб у сільськогосподарській продукції більшими темпами ніж можливості існуючих наявних земель, то обов'язково виникне рента. При чому, якщо кількості найякіснішої землі буде недостатньо, то в обробку потрапляє земля гіршої якості і на попередніх ділянках, зайнятих під сільськогосподарською продукцією виникне рента. Таким чином, якщо у користуванні будуть задіяні землі ще гіршої якості, то рента з їх використанням постійно зростатиме.

У зв'язку з цим, мінова вартість товарів сільськогосподарського виробництва буде регулюватися найбільшими витратами праці на найгірших землях, а не найменшими із наявних для обробітку земель. Тобто, ціна однорідної продукції буде визначатись землею, де не платиться рента. Звідси відомий вислів Д. Рікардо: «Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента сплачується тому, що хліб дорогий». [187, с. 437]

Дивно, зазначає вчений, але причиною переваг землі, яка дає ренту є не її плодючість, а навпаки її скудність. Це нагадує стан, коли б усі капіталісти використовували все гіршу і гіршу техніку. Тоді всі б вони, окрім тих, які використовували б найгіршу техніку, отримували б ренту.

На відміну від А. Сміта, вчений вважав, що рента не входить у ціну товару, так як висока ціна хліба є не наслідком, а причиною існування ренти.

Далі Д. Рікардо відмічає, що до цього аналізувались обставини впливу на ренту природного розвитку багатства і населення, де земля має різну продуктивність. Звідси, якщо умови виробництва не потребували б додаткового прикладення капіталу до землі, це б вело до зниження ренти, а з нею попиту на хліб і навпаки. В кінцевому підсумку в обробітку знаходились би все кращі та кращі землі.

Земельні покращання, згідно з Д. Рікардо бувають **двох видів:**

- **покращення, що викликані продуктивною силою землі (раціональний сівообіг, застосування добрив тощо);**
- **покращення, що викликані вдосконаленням машин.**

І те та інше має наслідком падіння цін на сировину. Якщо додаткові інвестування в землю будуть збільшувати різницю в продукті від послідовних вкладань капіталу в землю, то рента буде мати тенденцію до зниження і навпаки. Кажучи про ренту землевласника ми розглядали її скоріш як частку продукту отриманого за допомогою даного капіталу на даній фермі, але зовсім не торкались мінової вартості. Із зростанням труднощів виробництва землевласник, по-перше, буде отримувати більш значну частку ренти і по-друге, товар яким вона йому сплачується, буде мати більш значну вартість.

Підводячи підсумки вищесказаного, слід зазначити, що Д. Рікардо у своєму дослідженні проблем ренти дуже багато зробив для пояснення **теорії**

диференціальної ренти. Причому, це практично все, що ми на сьогоднішній день знаємо про неї. Д. Рікардо чітко розрізняв *дві сторони монополії на землю: як об'єкт господарства – природну сторону (обмеженість землі, відмінність у родючості та місці розташування) і соціальну – знаходження землі у приватній власності.*

Виникнення цієї форми ренти не пов'язане з приватною власністю на землю і впливає тільки на перетворення цього виду доходу в ренту. Ринкова ціна визначається умовами виробництва в гірших умовах. Причому, у даному випадку, мова йде як про *ренту I* так і *II*. Обставина переходу англійського суспільства від обробки кращих земель до гірших, отримала у Д. Рікардо висновок про *закон спадної родючості ґрунту, в якому відбивався реальний факт падіння віддачі від подальших один за одним інвестицій капіталу.*

Вчений підтримував інтереси буржуазії, яка боролася проти діючих хлібних законів, за здешевлення продуктів харчування для робітників, що мало б наслідком, зниження величини заробітної плати, і, відповідно, збільшувало їх прибутки у сфері промислового та сільськогосподарського виробництва.

Виходячи з цього, *він робив практичний висновок – велика земельна власність суперечить природним законам розвитку капіталу.* Ця ідея не залишилася тільки на папері, а отримала свій розвиток у його парламентських промовах.

в) природна і ринкова ціна

Оцінюючи внесок Д. Рікардо у розвиток теорії вартості, слід відзначити ряд важливих моментів. *По-перше, праця є основою вартості товарів, а порівняльна кількість праці є необхідною умовою для їх виробництва, що визначає реальну кількість товарів на ринку.* Однак, це *не заперечує випадкові та тимчасові відхилення дійсної ціни або ринкової ціни товарів від їх первинної і природної ціни.*

Коливання цін є відповідним сигналом, на який реагують виробники, зіставляючи витрати на виробництво з прибутком. Якщо прибуток знижується, то капіталіст вилучає певну частину капіталу, вкладаючи його у більш прибуткові галузі. Звідси відбувається перерозподіл капіталів, що постійно діє на ринкову ціну.

У такому тлумаченні, *по-перше, розмежовано поняття вартості і ціни.* Поклавши в основу визначення *вартості працю, Д. Рікардо зміг показати, що пропорції в обміні залежать не стільки від коливання попиту та пропозиції, скільки від «природної ціни», яка наближалась до вартості товару.* Іншими словами, була поставлена проблема *суті ціноутворення.*

По-друге, з цього впливав ряд роздумів і постановок, які залишаються актуальними і в наші дні. Він був прихильником *вільної торгівлі* та вважав, що переважання вивезення товарів з країни над ввезенням, а також витікання золота, не є приводом для занепокоєння. Він був упевнений, що *вільне*

ціноутворення і вільний обіг золота буде встановлювати економічну рівновагу. Неважко побачити, що такий «вільний простір» був, за Д. Рікардо, механізмом подолання рідкості (дефіцитності) товарів.

В умовах сучасної України досить актуальним є встановлення вільного економічного простору між колишніми республіками колишнього СРСР, важливим аспектом його теорії, яка витікає з проблеми вартості, залишається *аналіз сутності грошей і грошового обігу.*

г) гроші

Вартість грошей ще в ранніх творах Д. Рікардо розглядалася як внутрішня закономірність, тобто така, яка безпосередньо залежить від витраченої на них праці. Разом з цим, *специфіка цього виду товару виражалася у тому, що він є мірою вартості всіх інших товарів.* На цій основі стверджувалося, що кількість паперових грошей має відповідати вартості товарної маси, що знаходиться в обігу. Надлишок паперових грошей повинен вилучатися банками. Проте пізніше він дещо змінив свою позицію. Тут, очевидно, зіграли роль переконання, що *вартість грошей (як і всякого товару) визначається не тією працею, що втілена в них, а працею, необхідною для їх відтворення.* Звідси робилися висновки, *що вартість грошей встановлюється в обігу і, зрозуміло, залежить від їх кількості.* Правда, при цьому стверджувалось, що *грошова маса може бути різною, а це, як ми знаємо, може призвести до інфляції.*

г) заробітна плата і прибуток

Вчення про вартість пронизує всю систему Д. Рікардо і є центральним у його *вченні про заробітну плату і прибуток.* Розглядаючи рікардіанський аналіз *заробітної плати*, слід відзначити, що він ґрунтується на працях його попередників, які розглядали працю як один із факторів виробництва. Величина заробітної плати не впливає на зміну відносної вартості товарів. Зміст заробітної плати Д. Рікардо досліджує у *вигляді ціни праці.* «Природною ціною праці, – пише дослідник, – є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості». [187, с. 449]

Таким чином, заробітна плата аналізується ним у розрізі, покладені ще В. Петті, хоча у логіці останнього з'являється дещо нове. Ціна праці зводиться до ціни життєвих засобів робітників. Він акцентує увагу на тому, що мова йде «не про кількість грошей, яку він (робітник) отримує у вигляді заробітної плати». «Тому, природна ціна праці, – пише вчений, – залежить від ціни їжі, предметів нагальної потреби і зручностей, потрібних для утримання робітника і його сім'ї». [187, с. 449] Цим підтверджувалося положення про те, що закономірності природної ціни праці відповідають закону вартості, на базі чого аналізувалося відхилення ринкової ціни праці від її природної ціни.

Не менш цікаві погляди Д. Рікардо стосовно *прибутку.* Необхідно

сказати, що Д. Рікардо сприйняв вчення про первинні доходи як заробітну плату, прибуток і ренту. Зрозуміло, що у даному випадку мова йде про розуміння А. Смітом вартості товарів. Проте, *головний акцент робиться не на з'ясуванні джерела прибутку (хоча Д. Рікардо нітрохи не сумнівається в її «трудовому» походженні), а на взаємовідносинах між величиною ціни праці і розмірами прибутку* в процесі його розподілу, в якому закон вартості не діє. У даному випадку, встановлюється закон, згідно з яким зміна заробітної плати обернено пропорційна величині прибутку. При цьому для нього головне визначити оптимальні пропорції між цими найважливішими первинними доходами.

У логіці дослідження прибутку питання вирішується простіше. Д. Рікардо аналізує прибуток у її уречевленій формі як складову частину вартості товару, яку він протиставляє іншим частинам – ціні праці та ренті. Тому, існування і створення прибутку цілком відповідає закону вартості.

Таку ж відповідність у логіці міркування можна простежити при розгляді рікардіанського аналізу середнього прибутку і ціни виробництва. Як відомо, дані категорії цілком впливають з дії закону вартості. Однак принцип «на рівновеликий капітал – рівний прибуток» реалізується через внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію та перелив капіталу. У результаті купівля-продаж здійснюється за принципом рівності ціни виробництва, що включає витрати виробництва та середній прибуток.

У рамках аналізу цих явищ можна простежити вказану вище особливість. Д. Рікардо встановив *закономірність обернено пропорційної залежності між величиною заробітної плати і розміром прибутку*. Згодом, це він використав для доказу вирівнювання норми прибутку. Високій нормі прибутку відповідає низька природна ціна праці і, навпаки, високій ціні праці відповідає низька норма прибутку. Це, образно кажучи, у суспільному масштабі. Прагнення капіталу у кожному окремому випадку перейти з однієї галузі в іншу, де норма прибутку висока, неминуче пов'язується з рівнем ціни праці, яка, у свою чергу, залежить від ціни предметів споживання. Так чи інакше, але фактором, що *урівноважує прибуток є ціна праці*.

Таким чином, *з одного боку, пояснюється механізм усереднення норми прибутку, а з іншого боку, рівень ціни праці відповідав застосуванню праці як специфічного фактора виробництва*.

5.9. Історичні долі економічного вчення А. Сміта та Д. Рікардо

Англійська класична школа політичної економії заклала міцний фундамент західного класичного напрямку, який став основою для поглиблення їх надбань послідовниками всіх течій від фундаментальних основ західної класики, практичних напрацювань, зроблених нею, а, також, найбільш значного відгалуження – марксизму. А. Сміт розробив *теорію економічного лібералізму* як основу для розуміння ринкового саморегулювання економіки (так звана «невидима рука провидіння»), де відома *теза про невтручання в неї держави* пройшло рефреном через

класичний напрям і особливо підкреслюється сучасними монетаристами в особі її метра М. Фрідмана.

Крім того, ними була створена *теорія витрат виробництва* на якій потім К. Маркс побудував **трудова теорія вартості**. Більшість актуальних проблем сучасної економіки були б не вирішені без вкладу цих учених. Сюди можна віднести, наприклад, *теорію абсолютних переваг А. Сміта* та *порівняльних переваг Д. Рікардо*, які були покладені в основу аналізу міжнародного економічного обміну, а ідея, пов'язана з *ефектом спадної віддачі*, отримала свій подальший розвиток у працях Т. Р. Мальтуса, Ж. Б. Сея, маржиналістів, А. Маршалла та інших учених-економістів.

6. ПОДАЛЬША РОЗРОБКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ЕМПІРИЧНИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ ВЧЕНИМИ 20-60-Х РР. ХІХ СТ. ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

6.1. Загальна характеристика буржуазного суспільства 20-60-х рр. ХІХ ст.

Наукова спадщина А. Сміта та Д. Рікардо відіграла визначну роль у подальшому піднесенні економічної теорії. Однак, після смерті Д. Рікардо, у розвитку капіталізму стали *простежуватися нові закономірності*, як *наслідки промислового перевороту – постійна повторюваність економічних криз надвиробництва, загострення співвідношення між можливостями ринку та забезпечення ним зростаючого населення засобами до існування* і, нарешті, як наслідок – *наростання класових протиріч*. Усе це викликало *необхідність осмислення зазначених процесів як у теоретичному, так і практичному плані* і в залежності від специфіки вирішення питань, викликало появу в економічній науці у 20-60-х роках ХІХ ст. двох течій: *теоретичної* та *практичної* із внесенням в економічну політику країн належних коректив.

Кожен із напрямків мав свою специфіку. Однак спочатку розглянемо генезу даних течій.

З початком ХІХ ст. послідовники англійських класиків виступали єдиною силою проти консервативної ідеології об'єднані ідеєю концепції лібералізму з її вірою у соціальний прогрес, зростання багатства всіх верств населення тощо. Тому до 30-х років ХІХ ст. основні прагнення лібералів співпадали з інтересами промисловців, торговців та широких верств населення, які були направлені на подолання залишків феодалізму.

Після закінчення зазначеного періоду ситуація змінилась і класові інтереси, особливо буржуазії та пролетаріату, різко розійшлись. У ліберальній доктрині відбувся розкол, а з ним з'явилося нове вчення – **соціалізм**.

Правда, було, ще одне вирішення даного питання нетрадиційним, консервативним шляхом, у подібні альтернативи класиці – **історичній школі** в Німеччині.

Певний час ліберальний напрям являло фритредерство манчестерської школи, продовжуючи виступати із принципів вільної торгівлі. Першим кроком до змін у рамках ліберальної ідеології стали реформатори, які побачили небезпечний розрив між вірою у вільну конкуренцію і поглибленням диференціації у привласненні благ незначною частиною населення. Звідси виникло потреба у втручанні держави в економічні процеси, що й дало поштовх реформаторському відгалуженню класичного лібералізму, найбільш яскравими представниками якого стали Дж. Мілль та І. Бентам – засновник «нового» лібералізму, що поєднав ідеї Д. Рікардо з новим баченням назрілих економічних проблем, поклавши початок розколу ліберальної доктрини.

Нові погляди на дійсність формувались через зазначені дві течії. Перша група економістів зосередилася на з'ясуванні глибинних закономірностей нових проблем розвитку суспільства (економічні кризи, закон народонаселення, дослідження змісту власності та реформування суспільства), продовжуючи досліджувати питання, залишені у спадок англійською класичною політекономією.

Серед праць цієї групи і почав формуватися *критичний напрям*, початки якого сягали часів англійського філософа Дж. Локка з його *полемікою навколо виникнення приватної власності*. Він вперше звернув увагу на її трудовий початок та поставив проблему, яка продовжувала дискутуватись, але так і не отримала задовільного рішення. Витоки приватної власності ним вбачались у праці, яка на його думку, є її засадою, що завдяки обміну дозволяє примножувати багатство індивіда. Однак з появою грошей, все більша частина благ починає приносити власність без праці її господарів. У першому випадку, коли реалізувалося право на приватну власність виходячи із праці товаровиробника та його таланту, це було справедливо. Чого не скажеш про другий випадок коли наявність грошей усе більше дозволяла частині населення привласнити зростаючу частину благ без праці, загострюючи несправедливість подібного розподілу. Остання постановка питання відкрила *етичну критику капіталізму*.

Друга засада *критики капіталізму* пов'язана з ім'ям ідеолога індустріалізму та нової хвилі утопічного соціалізму **Клодом Анрі де Рувруа, графом де Сен-Сімоном (1760-1825)**, який звернув увагу на вплив фактора права на спадкування. Народження невинного або ледачого власника, що при пануванні приватної власності починає реально впливати на виробництво, допускаючи привласнення частини продукту і прибутку, що припадає на його користь. Звідси приватна власність стає не тільки несправедливою, але й не функціональною, оскільки веде до некомпетентності в управлінні складним виробництвом погіршуючи результати його відтворення. Так була сформульована друга позиція критики капіталізму, що отримала назву *функціональної неспроможності капіталізму*.

Приведені два аргументи мали широкий суспільний резонанс і отримали продовження, виходячи з першого чи другого тлумачення вад

приватної власності.

Окрім теоретиків, виділилась *друга група економістів, що ставила завданням узагальнення даних теорії і практики для використання їх у вирішенні безпосередніх господарських проблем суспільства*, а також *захисту капіталізму*, намагаючись надати йому вигляд більш гуманного та справедливого ладу. У їх творах, хоча і менше ніж у першому напрямку, теж були присутні аспекти критики капіталізму.

Розглянемо спочатку економічні ідеї представників першого напрямку.

6.2. Дослідження нових та старих фундаментальних теоретичних проблем капіталізму послідовниками класики в умовах промислового перевороту

6.2.1. Т. Р. Мальтус – неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної школи

Одним з видатних економістів даного напрямку був опонент в економічній теорії Д. Рікардо – **Томас Роберт Мальтус (1766-1834)**. До його основних робіт слід віднести *«Досвід про закон народонаселення...» (1798)* (у повній назві твору близько 15 слів) та *«Принципи політичної економії, розглянуті в плані їх практичного застосування» (1820)*. Треба мати на увазі, що оцінки діяльності цього економіста, відомого передусім своїм законом про народонаселення, є й досі полярними.

Одні називали його попом, наголошуючи, що свої головні нароби він вкрав, тобто списав у інших менш відомих учених. Подейкували і про його ворожнечу з Д. Рікардо та про те, що він вважав благом для людства епідемії і війни. Інші ж стверджували протилежне. Але як би там не було, але саме Т. Р. Мальтус започаткував наукові принципи демографії які в адаптованому вигляді і донині застосовуються у різних демографічних організаціях ООН, і люди, що працюють в них, з гордістю іменують себе неомальтузіанцями, тобто новими послідовниками вченого.

Виходячи із зазначених крайніх позицій, можна було б сказати, що істина, очевидно, десь посередині. Адже буває в житті так, що крайнощі сходяться. Так. Т. Р. Мальтус виконував функції священника у коледжі, де обіймав посаду професора сучасної історії та політичної економії. Будучи знайомим з Д. Рікардо, він ніколи з ним, не ворогував а, навпаки, дружив, постійно ведучи наукові суперечки. Результатом таких дискусій, між іншим, стала розробка Д. Рікардо відкритого ще А. Р. Ж. Тюрго закону спадної родючості ґрунту. Вивчаючи такі «сходження» слід мати на увазі дійсний внесок Т. Р. Мальтуса до скарбниці світової економічної науки.

Звернемо увагу, перш за все, на його *закон народонаселення*. Варто зазначати, що його визначення пов'язане із спробою вивчити зв'язок «біо» людини і її «соціо». Подібного прецеденту наука, практично, не знає. Одна справа ринок, як взаємовідносини між людьми та їх економічна поведінка, що визначається терміном **«економіка»**. Інша справа – біологічна, медична,

тобто природна сутність людини. І якщо зараз хтось спробував би поєднати в одне учення медичне та економічне, то такого дивака навряд чи сприйняли б всерйоз як медики, так і економісти.

Сутність *закону народонаселення* була викладена вченим у роботі «Досвід про закон народонаселення». В концентрованому вигляді його можна було б звести до наступного: *«Народжуваність людей або приріст народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а виробництво предметів споживання, насамперед, їжі – в арифметичній».*

У реальному житті, на шляху дії закону є перешкоди, які, у тій чи іншій мірі, протидіють такому приросту. Звідси фіксуються, по-перше, «попереджувальні перешкоди», коли люди добровільно обмежують кількість своїх нащадків. По-друге, «руйнівні перешкоди». Сюди входять війни, епідемії, хвороби та інші лиха, які всі разом називаються словом «нещастя та біди». Такого роду перешкоди проте не можуть відмінити дію закону народонаселення. Звідси проблема ставиться у площину чинників, що пом'якшують дію закону.

Т. Р. Мальтус нітрохи не сумнівався саме в «арифметичному зростанні» продуктів харчування. Тому він наполягав на заходах щодо зниження дітонародження (пізні шлюби, ліквідації вад типу проституції і т. ін.). Не можна відмовити йому у логіці, хоча, на перший погляд, і страшної, коли він закликав до ліквідації допомоги бідним. Адже вона сприяє збільшенню попиту на продукти харчування, а отже підвищенню цін на них. Звідси цілком благополучні сім'ї можуть потрапити в розряд бідних, а до цього у бідних сім'ях підвищиться народжуваність. Звичайно, можна дискутувати з приводу мальтузіанського закону народонаселення. Антигуманно? Ні. Ніхто не може назвати антигуманним, наприклад, факт старіння і фізичної смерті людини тощо. Тому слід звернути увагу, на те, що Т. Р. Мальтус відносив свій закон до типу природних, які взагалі скасувати неможливо.

Саме життя розпорядилося так, що «соціо» («зростання засобів існування») підпорядковує «его» (інстинкт, пристрасть, «плодючість»). Причому досить часто сильні перешкоди дії цьому закону обходять стороною. Простий факт з історії медицини свідчить про те, що вже в 60-ті роки XIX століття в Європі почали широко застосовуватися контрацептивні засоби. Відомо, що Ф. Енгельсу було поставлено питання про те, чи будуть користуватися люди такими засобами в майбутньому. На що він відповів, що люди прийдешнього будуть не дурніші за нас і самі вирішать, як їм бути. Кінець XX століття показав досить жорстке регулювання народжуваності. Правда, він не стосується економічно слаборозвинених країн Азії та Африки, де народжуваність ще досить висока.

Дослідження за дітонародженням (невисоким у розвинених країнах) так званого «золотого мільярду» і високим його темпом у бідних державах на сьогоднішній день підтверджує правоту неомальтузіанців стосовно тенденції зростання населення у геометричній прогресії. Особливо якщо брати до уваги населення у 5 мільярдів слаборозвинених держав.

Нарешті, важливо відзначити, що «соціо» у XX ст. досить змінилося.

Можливості збільшення їжі, у зв'язку із застосуванням науки різко зросли і поступово виходять далеко за межі простої арифметичної прогресії. Даний закон Т. Р. Мальтуса є магістральним так як на його фундаменті, побудовані практично всі економічні висновки, розглянуті у концентрованому вигляді в його основній роботі «Принципи політекономії».

Так, Т. Р. Мальтус, розглядаючи проблему доходів основних класів, як наприклад, *заробітну плату*, сформулював так званий «залізний закон заробітної плати», який, до речі, підтримував і Д. Рікардо. *Заробітна плата становить фонд існування найманого робітника, який у зв'язку з природними умовами, що визначають приріст продуктів харчування і не залежать від власників засобів виробництва, є строго фіксованим. Звідси, боротьба робітників за її підвищення є нерозумною.*

Значною заслугою Т. Р. Мальтуса стало дослідження *проблеми ренти*. Приймаючи за основу визначення вартості товару працю, не витрачену, а придбану, він вважав її працею на виробництво товарів, звівши до вартості витрат виробництва (жива праця, уречевлена і прибуток на авансований капітал). Перехід до обробітку від кращих земель до гірших, пов'язаний із зростанням народонаселення, був причиною існування додаткового доходу власників більш родючих земель. Їх незмінне (в одних і тих же розмірах) вкладання капіталу в землі кращої якості призводило до отримання власником землі *додаткового доходу (диференціальної ренти I)*.

Крім того, додаткові кошти, пов'язані з послідовним додатковими інвестиціями орендарем в одну і ту ж ділянку, вели до зниження віддачі (проте все одно давали можливість отримання орендарем додаткового доходу), яку він назвав диференційним доходом, подібним за своєю природою до *диференційної ренти II*. Ця тенденція пояснювала інвестиції в землю, як правило, на тій же технічній основі, що приводили до падіння віддачі, яка діставалася власникам капіталу, а не землі, а значить не стимулювала їх інвестиційну діяльність.

Значним внеском у розвиток економічної думки, як показав час, що прославила ім'я автора, стала проблема *реалізації сукупного суспільного продукту*. Ним був виділений платоспроможний попит, як найважливіший чинник проблеми реалізації. В основі її знаходився спосіб розподілу ССП, а також зв'язок між попитом, споживанням і заощадженнями. Наявність тільки робітників і капіталістів, писав вчений, не дозволяє забезпечити реалізацію створеного ССП, так як заробітної плати робітника і прибутку капіталіста замало для придбання всього виробленого. Так, фонд споживання робітника обмежений «залізним законом зарплати», а капіталісти більше накопичують, чим значно обмежують розміри непродуктивного споживання.

Вирішення проблеми бачилось у непродуктивному споживанні так званих «третьох осіб». До них Т. Р. Мальтус відносив лендлордів, військових, священнослужителів та інші верстви населення. Вони підтримують попит на ССП і тим самим сприяють його реалізації, стаючи найважливішим фактором економічної рівноваги. З іншого боку, рекомендувалося значне підвищення ставок оподаткування з метою зменшення розмірів накопичення капіталів, а,

також створення громадських програм, на кшталт дорожнього будівництва з метою зниження тягара безробіття.

Через сторіччя Дж. М. Кейнс дуже високо оцінив наукові досягнення Т. Р. Мальтуса. Відзначаючи, нетрадиційні для свого часу підходи до зясування появи проблеми кризи та її вирушення Дж. М. Кейнс писав: «саме він озброїв мене антикризовими ідеями про фактори «ефективного попиту» і їх ролі у споживанні виробленого продукту проміжними верствами суспільства і іншим». Дивно, але багато ідей Т. Р. Мальтуса, а через нього Дж. М. Кейнса, отримали своє реальне втілення у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта, хоча останній, нічого не знав про цих авторів та їх напрацювання, а прийшов до них практичним шляхом.

Таким чином, можна відзначити, що перебуваючи на ідеях економічного лібералізму, Т. Р. Мальтус поглибив дослідження проблеми зростання багатства суспільства, поєднавши його динаміки з темпами зростання народонаселення.

Іншим вагомим вкладом вченого у світову скарбничку економічної думки став аналіз проблем суспільного відтворення та економічних криз, наслідком чого виявились неординарні для того часу заходи щодо боротьби з ними, які і досі не втрачають своєї актуальності.

6.2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама

Ідеї старого лібералізму, що отримали назву манчестерської школи і прокладали шлях до вільного ринку, боролись із залишками феодальних відносин, як, наприклад, хлібних законів, мали велике значення у становленні нового суспільства. Однак з наростанням негативних явищ, викликаних процесом промислового перевороту, як-то збільшенням зубожіння переважної частини населення, високого ступеня експлуатація та жалюгідних умов його життя змусило частину вчених шукати нові шляхи подолання ситуації, що слалася. Старий лібералізм почав втрачати свою привабливість і як наслідок – на ідеях ліберального реформізму з'являється «новий» лібералізм.

Одним із його провідних ідеологів стає відомий юрист та моральний філософ **Ієремія (Джеремі) Бентам (1748-1832)**. Після жорсткої критики К. Марксом, його вчення все менше згадується у науковій економічній літературі. Тим не менш його **філософія утилітаризму (філософія користі)**, за нинішніми мірками є, якщо не соціально-економічним то, принаймні, визначним соціологічним вченням. **Головним висновком вчення була необхідність пошуку у суспільних процесах корисності**, яка виступає у формі щастя. Звідси всі сфери життя, від законодавства, аж до утримання ув'язнених у тюрмах, міжнаціональні ворожнечі повинні вирішуватися з позиції користі.

Можна лише шкодувати про те, що свого часу бюрократія Російської Імперії протиборствувала розробці та прийнятті Кодексу законів, розроблених І. Бентамом. А він для того, щоб російський кодекс не був

«простим зліпком з європейських законів», спеціально приїхав до Росії і прожив у її глибинці більше 2 років для більш глибокого вивчення російської дійсності. У своєму останньому листі імператору Олександру I реформатор писав, що з «келійної канцелярської роботи комісії (з прийняття кодексу) нічого розумного не вийшло». Так, закінчилась робота над Кодексом законів Росії. Людство, крім усього зробленого ним може бути вдячним, ще й за вимогу покласти край гонці озброєнь і почати їх загальне роззброєння та дотримання у міжнародному праві ідеалу благополуччя всіх народів.

6.2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді – перший критик основ класичної буржуазної політекономії

Для початку зазначимо, що економічна теорія **Жана Шарля Леонарда Сімонда де Сімонді (1773-1842)** відкрила в економічній науці **критичний напрям класичної політичної економії**, витoki якого сягають ще часів англійського філософа Дж. Локка з його положенням про **трудова приватна власність** із якої почалась **етична критика капіталізму** як системи, а пізніше і **функціональна**, пов'язана з ім'ям видатного французького науковця К. А. де Сен-Сімона та його учнів.

Першим вченим, що поклав початок кардинальному вирішенню цих питань був франко-швейцарський економіст Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді. Він народився у франкомовній частині Швейцарії, в околицях Женеви. Його зріла частина життя припала на епоху промислового перевороту кінця XVIII – першої половини XIX століття, який розпочався у Великій Британії посиленням ролі великого виробництва і супроводжувалась масовим зубожінням та розоренням дрібних товаровиробників.

На відміну від острівної держави побут швейцарців мав специфічний уклад життя, що визначався великою часткою дрібнотоварного виробництва, розміреністю та передбаченністю життя. Коли ще юнаком наприкінці XVIII ст. майбутній історик та економіст Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді потрапив до Англії, то він на власні очі побачив катастрофічні наслідки цього процесу, перш за все, для дрібних товаровиробників. Втрата конкурентоспроможності, їх усунення з ринку великим капіталістичним виробництвом та як наслідок подальше розорення привели його до думки про недопустимість використання досвіду Англії для умов Швейцарії. Результатом побаченого стала розробка ним власної ідеї збереження існуючого способу життя в умовах збереження дрібнотоварного виробництва.

Навіть виходячи з марксистської періодизації класичної політичної економії французького напрямку, що мав витокom творчість П. Буагільбера, продовжився у працях фізіократів, а отримав завершення з появою «Нових начал політичної економії» Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді як останнього її представника, можна стверджувати, що він був неординарною особистістю.

Щоб переконатись у цьому достатньо подивитись на оцінку його творчості, починаючи від К. Маркса до Й. Шумпетера. На початку XX ст. з «легкої руки» тоді ще молодого марксиста В. І. Леніна, до нього надовго

приклеїлось клеймо економічного романтика, а з ним і утопіста. Однак чи правильно це насправді? Спробуємо розібратись.

Нагадаємо, що початковий період своєї діяльності вчений почав як пропагандист ідей класичної школи. По іншому почався другий період його творчості, що співпав з розпалом промислового перевороту на його батьківщині та ознаменувався критикою канонів класичної політекономії, названої ним «економічною ортодоксією».

Закономірно, що це змінило як *предмет*, так і *метод дослідження*. Цікаво, що *перший* у багатьох посібниках визначався по різному. Наприклад, як «*матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави*», у інших «*бережне та господарське управління національним надбанням*» тощо. До предмета потім додавали *моральні аспекти науки* та *проблеми розподілу і споживання*. Однак, якщо предмет визначати так широко то це, скоріш за все, деталізація окремих сторін дослідження, а не його визначення.

Тоді виникає питання: який же *предмет дослідження автора*? Як це не дивно, але відповідь лежить на поверхні. Вона, як і А. Сміта, у назві його головного твору «*Нові початки політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення*», що побачила світ у 1819 році.

Звернемо увагу на першу частину назви – «*Нові початки політичної економії*». Слово «нові» вказує на уточнення предмету, яку автор формулює як науку «*...Про багатство в його відношенні до народонаселення*».

Звідси, якщо мова в предметі політичної економії, йде про *відношення* багатства до народонаселення, то природно *не багатство*, а *народонаселення* є визначальним, що тягне за собою питання про людську природу, потреби та пристрасті людей, як першочергові питання, а не економічні відносини між ними. Велике значення отримує дослідження в часі країни та професій, де головними є *специфічні*, а не *загальні* закономірності.

Виходячи із *предмета методом* проголошувалося *дослідження людини в умовах історичного розвитку країни*, тобто історичний метод, що фіксував специфіку соціально-економічних умов тодішньої Швейцарії, який згодом використали спочатку представники німецької історичної школи, а в ХХ ст. і інституціоналісти. Іншими словами, мав місце шлях динамічного аналізу, що спирався на час та простір.

На противагу ортодоксальній класиці вчений заперечував слідування «закону ринків» Ж. Б. Сея, так як зниження цін товарів, на його думку, випереджає процес звільнення людей з виробництва. При цьому рівновага встановиться, але ціною величезних страждань суспільства. Тому головним є не досягнення рівноваги попиту та пропозиції, а збереження старого середовища, його інституціональної структури. Звідси вважався хорошим лише той прогрес, який є природним для дрібного товаровиробника.

Погоджуючись з думкою Т. Р. Мальтуса про зв'язок між величиною багатства та народонаселенням, він заперечував положення стосовно того, що «національний добробут залежить від стабільного та постійного попиту на працю». [206, т. 2, с. 209] Видатний швейцарець вважав, що кількість засобів існування не може бути межею, яка регулює чисельність населення. Більш

того, лише при наявності значної частки дрібних товаровиробників не має ніякої загрози для виникнення перенаселення.

Однак зміна предмета і методу дослідження класичної школи зовсім не означала відмову від серцевини класичного підходу – теорії витрат виробництва. Тому, наприклад, *рента* тлумачилася ним **як дар землі**, що нагадувала її підхід фізіократів, де земля була продуктивною силою, що утворювала цінність в обміні. Дивно, але К. Маркс вважав, що у вченого була здогадка про існування **абсолютної ренти**, яка впливала з критики швейцарцем положення про нібито передачу гірших ділянок в оренду землевласниками без сплати ренти. Однак, на нашу думку, вчений виходив з двохфакторної моделі створення цінності для обміну (праці та капіталу), де земля є капіталом, а тому, з працею бере участь у створенні надлишку – **ренти**. Звідси потреби в категорії **абсолютної ренти** у нього просто не могло бути, а дія сили природи, нагадувала підхід Д. Рікардо.

На основі теорії ренти була розроблена **теорія капіталу** як похідна від землі і розглянута переважно як засіб виробництва. **Прибуток** визначався як відрахування від продукту праці, створеного робітниками, і майже не підкреслювалася його експлуататорська природа. Дослідник указав на наявність **середньої норми прибутку** та закон її створення.

Однак найбільш значущим внеском вченого у розвиток економічної думки стала **теорія відтворення і криз**, чим уперше було розпочато її глибоке дослідження. Воно, з одного боку, виявилось продовженням теорії відтворення у працях фізіократів, а потім – і А. Сміта, де, вперше, чітко був проаналізований розширений тип суспільного відтворення, а з іншого – проведене дослідження відносно причин виникнення економічних криз. Метою капіталістичного виробництва ним оголошувалось споживання, а **основним протиріччям системи – протиріччя між виробництвом та споживанням**, де друга обставина провідна.

Причина криз ним бачилася у вузькості внутрішнього ринку і виникнення, звідси, недоспоживання широких мас трудящих, насамперед, через зменшення доходів товаровиробників, які через високі витрати виробництва не в змозі продати свій товар. Проблема ускладнювалася й тим, що капіталісти переорієнтовувалися із споживання товарів особистого споживання на накопичення капіталу. Звідси, частина ССП не могла бути реалізована без зовнішніх ринків, а тому **для їх реалізації необхідні дрібні товаровиробники або зовнішні ринки**, так як товари в даному випадку купуються на доходи.

Учений довів, що в цих умовах матеріальний добробут людей залежить від держави, а тому вона повинна взяти на себе управління народним багатством, регулюючи зростання статків людей із їх споживанням. Звідси вирішення ситуації, що склалася, ним вбачалось **втручання держави в економічне життя суспільства, яке мало допомогти дрібним товаровиробникам продати свій товар.**

Діяльність держави він звів до регулювання темпів зростання та обмеження конкуренції; досягнення повільної, але поступальної еволюції;

заохочення роздробленості виробництва; розробки соціальних програм.

У працях автора отримала розвиток політична економія як наука, що ґрунтувалася на критиці капіталізму, доводилась необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, що фундаментально пізніше буде розроблена у працях майбутнього кейнсіанства.

Економічні точки зору вченого традиційно тлумачаться як дрібнобуржуазні. Однак, саме такі умови (дрібне виробництво простих громадян) дійсно мали місце у французькій та швейцарській економіці. Новоявлений «середній клас» боявся розвитку великого, тим більш машинного виробництва, яке несло йому розорення. Економічна політика за лекалами вченого дозволила зберегти інституційні засади Швейцарської федерації і тому аж ніяк не може бути названа утопією. У подальшому проблеми відтворення і криз отримали своє продовження у дослідженнях таких економістів, як Т. Р. Мальтуса, П. Ж. Прудона, К. Маркса, а у нових умовах – у творчості Дж. М. Кейнса.

6.2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудонем

Своєрідний внесок в історію економічної думки був зроблений французьким економістом **П'єром Жозефом Прудонем (1809-1865)**.

П. Ж. Прудон певний час товаришував з К. Марксом. Тоді ж він здобув серед своїх співвітчизників славу революціонера, яку йому принесла робота **«Що таке власність?» (1840)**, а пізніше – головна його праця **«Система економічних суперечностей, або філософія злиденності» (1846)**, що стала результатом дискусії з К. Марксом. Головним в його поглядах стало відстоювання максимальної індивідуальної свободи та рівності незалежних господарюючих суб'єктів, яка, на його думку, досягалась через реформи у сфері обігу.

В останній праці **предметом вивчення політичної економії**, на думку П. Ж. Прудона визнавались проблеми соціальної сфери і, насамперед, різноманітні завдання організації обміну та споживання. При цьому, він вважав, що предметом дослідження не може бути сфера виробництва, так як у цьому випадку «мінова цінність не піддається виміру».

Метод вивчення «політичної економії» автора мав багато спільних рис з методом Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді.

Це проявлялось: по-перше, у запереченні доцільності в економіці необмеженої вільної конкуренції, щоб не вела до знищення свободи, а тільки дозволяла знайти рівновагу між попитом і пропозицією, шляхом її регулювання; **по-друге**, він пропонував у процесі аналізу господарського життя висунення на перший план не економічних показників та факторів, а категорій добра, моралі, етики та соціальної справедливості, які лежать в основі таких вищих благ у житті людства, як рівність та свобода; **по-третє**, неприйняття домінуючої ролі у політичній економії каузального методу аналізу.

При цьому, головним методом дослідження П. Ж. Прудона був метод діалектики Г. В. Ф. Гегеля. Виходячи з неї, він показав неефективне використання приватної власності, яка спиралась на її **функціональні** вади.

Її автор попросив у К. Маркса дати рецензію на свою роботу. Рецензія з'явилася практично миттєво, спочатку у листах К. Маркса, у тому числі до російського аристократа П. В. Анненкова, а потім у його фундаментальній праці **«Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона» (1847).**

Останній твір, з позиції К. Маркса показує, як не можна тлумачити реальні факти життя. По-перше, власність, а йдеться про капіталізм, не можна розуміти спрощено як зміну її форми з приватної на суспільну і навпаки, яка кардинально змінює сутність суспільної системи. По-друге, капіталістична власність – це об'єктивна, матеріальна система виробничих відносин. Звідси усунення капіталізму через експропріацію (роздай багатство бідним, відібравши у багатих за принципом Робін Гуда) насправді є не революційним, а еволюційним процесом, що відкидає суспільство назад. Характерно, що В. І. Ленін був проти повальної націоналізації (по суті справи, роздачі майна бідним) капіталістичної власності після Жовтневого перевороту. Ця точка зору нерідко висловлюється представниками інтелігенції, які вважають, що марксизм зводиться лише до ідеї – все забрати і поділити. Насправді, це положення П. Ж. Прудона, а не К.Маркса, яке і стало основним об'єктом критики прудонізму.

По-друге, К. Маркс не випадково дуже болісно сприйняв висновки П. Ж. Прудона про способи усунення капіталізму. Дискусії з П. Ж. Прудоним якраз зводилися саме до цієї проблеми. К. Маркс підкреслював, що історично регулююча роль вартісних процесів буде зніматись самим ходом розвитку капіталізму. Таке зняття означає знищення виробництва додаткової вартості, а з ним і капіталізму.

П. Ж. Прудон зрозумів це положення по-своєму, дуже примітивно. Він запропонував заходи, по суті, суб'єктивного впливу на **вартість**, яку він назвав **«конституюваною»**, тобто задалегідь визначеною. Тут треба звернути увагу на те, що вартість за К. Марксом – це матеріалізована абстрактна праця. Зазначені визначення припускають прояв вартості тільки після **реалізації** виробленого товару, коли праця в ньому вже втілена.

«Конституювання» вартості означає процес зворотній – знищення вартості, шляхом визначання її задалегідь, а не на ринку, до того як продукт буде створений. На жаль, у економічній літературі не підкреслюється, що ідея П. Ж. Прудона органічно лягла в основу сталінського планування радянської економіки, що означало встановлення рівноваги між попитом і пропозицією задалегідь, оминаючи ринкові механізми. Не треба забувати і того, що конституювана вартість отримала впровадження в СРСР через передачу приватної власності у руки держави, яку після цього стали вважати суспільною тільки тому, що її по конституції закріпили за жителями країни.

П. Ж. Прудон без революції, пропонував оригінальний метод усунення капіталізму через безкоштовний кредит. Для цього він радив заснувати у

Франції Робочий банк, який повинен був, на його думку, видавати пролетаріату безкоштовні кредити. Отримані таким чином кошти передбачалося направити на викуп у капіталістів промислових підприємств.

Однак такий варіант робітничо-селянської приватизації навряд чи був можливим так як жоден банк не зміг би давати безкоштовні кредити, тим більш, що за П. Ж. Прудонем замість грошей пропонувалось, слідом за англійським соціалістом-утопістом Р. Оуеном і соціалістами-рікардіанцями використовувати трудові талони. Вони повинні були опосередковувати конституювану вартість, отже, вказувати вартість товару безпосередньо у вигляді «працегодин» без проходження його через ринок. Слід зазначити, що досвід використання даної ідеї у, свій час, отримав широке поширення теж в Радянському Союзі, в колгоспно-радгоспній системі, де оплата праці нараховувалася в трудових і тільки згодом була замінена на грошову форму.

Ідеї прудонізму не зникли і продовжили свій розвиток і у реформах після здобуття Україною незалежності. Якщо після 1917 року усупільнення здійснювалося через зміну юридичної форми власності з приватної на суспільну, то з 1991 року відбувся зворотний процес. Рівень реального усупільнення в Україні юридично був закріплений на більш низькому рівні, ніж він був. Тому, якщо після 1917 року переведення власності з приватної на суспільну мало реальні підстави, пов'язані із запеклим опором ворогів Радянської влади, то зворотний процес у сучасній Україні вже виглядав як нерозуміння «реформаторами» суті необхідних змін. Тому останні їх дії можна було б назвати «більшовизмом навиворіт».

Ідея реформування власності, по суті за П. Ж. Прудонем, зберігається у деяких теоретичних положеннях українських економістів, які продовжують ставити в основу системи форму власності або як висхідну, або як основу всієї системи, що не міняє суті справи, так як у даному випадку нівелюються відмінності між юридичним та економічним (усією системою виробничих відносин) її змістом. Звідси, як показала українська практика реформ, одна зміна юридичної форми власності іншою нічого по суті не міняє, що підтверджують її результати – подальші провали у здійсненні українською елітою чергового проекту під одним і тим же безглуздим гаслом – «переходу до ринкової економіки».

6.2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування у працях К. Й. Родбертуса-Ягецова та соціалістів-рікардіанців

Список економістів – послідовників А. Сміта і Д. Рікардо можна продовжити. Назвемо ім'я **Карла Йоганна Родбертуса-Ягецова (1805-1875)** — німецького соціаліста одного із основоположників теорії «державного соціалізму» в основі праць якого лежало перетворення капіталістичної власності в трудову. Як прихильник суто економічних форм боротьби трудящих він сприйняв критику капіталізму Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді і наполягав на мирному співіснуванні соціалізму з німецькою монархією.

Економічна концепція німця будувалась на теорії трудової вартості із якої витікали проблеми доходів. «Вартість усіх господарських благ, – писав він, – визначається працею і тільки працею». Дослідник розрізняв мінову цінність і цінність, вважаючи мірилом останньої працю, а одиницею виміру – час. Виходячи із трудової теорії вартості вчений розрізняв трудові (заробітна плата) та нетрудові доходи (прибуток та рента). Причому суму прибутку та ренти він назвав додатковою вартістю, звинувачуючи К. Маркса у науковій «крадіжці» зробленого ним відкриття. Ф. Енгельс на це відповів, що фундамент поняття додаткової вартості був закладений ще фізіократами.

У теорії ренти дослідник близько підійшов до аналізу *абсолютної ренти*, яку дають всі ділянки землі, хоча її диференційну форму відкидав.

Основною проблемою, яку має вирішувати наука, на його думку, є справедливий розподіл суспільного продукту, в якому треба виділяти *економічну* та *соціальну сторони*. *Економічна складова* в розподілі багатства дозволяє через дію ринку привласнювати частину суспільного продукту, а *соціальна* – забирати на користь власників капіталу, що порушує *справедливий розподіл*. Розподіл багатства висвітлює питання про суспільні пропорції з яких головною, на думку автора, є пропорція між трудовими і нетрудовими доходами. При цьому частка нетрудових доходів зростає. Для подолання такого явища робився висновок про необхідність ліквідації приватної власності. Правда, не зразу, а у далекій перспективі, еволюційним шляхом для чого повинна підключитися держава.

Найбільш радикальними у розвитку ідей Д. Рікардо виявились *соціалісти-рікардіанці*. Вони представляли групу економістів, об'єднаних ідеєю придання теорії Д. Рікардо *практичної направленості* і базувалась на зазначеній вище *етичній критиці капіталізму, в основі якої лежала трудова теорія вартості*. Її представляли два напрямки. Перший – дрібнобуржуазні теоретики Томас Годскін (1787-1869) і Джон Грей (1798-1850), а другий – захисники прав та інтересів пролетаріату. Її репрезентували Вільям Томпсон (1785-1833) та Джон Френсіс Брей (1809-1895).

Т. Годскін вперше розмежував матеріальні умови виробництва та *капітал як форму власності* на них, що є умовою панування над працею. Він же в матеріальних умовах виробництва розрізняв працю *накопичену* (основний капітал) та *співіснуючу* (оборотний). Досліджуючи відтворення цих запасів як оборотний капітал, він виявив технологічні взаємозв'язки між виробничими одиницями як *безперервність і паралельність виробництва*.

Звідси був зроблений важливий висновок про те, що приватна власність усе більше стає юридичною оболонкою, за якою ховається колективне, по суті, соціалістичне виробництво, де *основний капітал* визначає технічний рівень виробництва вказуючи на його майбутнє, а оборотний на безперервність.

Особливе значення законів дії оборотного капіталу має при розробці податкової політики, так як обкладання податком цього ресурсу викликати розрив технологічних ланцюжків, а тому поповнення бюджету за його рахунок негативно позначатиметься на сучасному та майбутньому стані

економіки.

Таким чином, технологічні зв'язки у фабричному виробництві, підриваючи вартісні процеси, призводять до діалектичного зняття основ капіталізму та встановлення безпосередньо суспільного виробництва, яке все більше стає основою розвитку сучасних цивілізованих країн, особливо після подій Великої депресії. Ці положення мають чимале значення при розробці структурної політики, до якої повинна рухатись сучасна економіка України.

Серед соціалістів-рікардіанців **В. Томпсон** близько підійшов до *категорії абстрактної праці*. Так, він уперше звів усі види складної праці до суспільно необхідної як праці простої. До цього конкретну просту працю порівнювали з конкретною складною працею. Суспільно необхідний робочий час, який лежить в основі вартості досліджений ним, потім стане ключовим поняттям у теорії трудової вартості К. Маркса як і вперше введена у науковий обіг *категорія доданої вартості*.

Дж. Грей і **Дж. Брей** запропонували *проекти реформування сфери обміну шляхом реалізації ідеї робочих грошей і банків нового типу*.

Головною ж умовою появи нового суспільства, використовуючи ідеї **Дж. С. Мілля**, соціалісти-рікардіанці вбачали у кооперуванні.

Цікавими в цьому плані були думки **В. Томпсона** *про спосіб вирішення протиріччя між приматом індивідуального інтересу виробника і спільною власністю на капітал*, реалізацію якого він бачив *за допомогою*:

1. *Принципу добровільності участі у кооперації.*
2. *Відсутності примусу до праці та встановлення чітких меж її тривалості.*
3. *Забезпечення працівникові повного продукту праці за мінусом відрахувань на відновлення капіталу.*
4. *Вільного та добровільного обміну продуктами праці.*

Підводячи підсумок, слід відзначити, що даний напрямок зіграв неабияку роль у розвитку класичної школи політичної економії та сформулював ряд вагомих практичних рекомендацій. Він може бути віднесений до розробників проблем капіталізму з точки зору з'ясування найбільш суттєвих, внутрішніх його закономірностей, що стало однією із спроб демонстрації ідеології зростаючої сили робітничого класу.

6.3. Емпіричне узагальнення економістами надбань класики в умовах розгортання промислового перевороту

Однак, окрім вищезгаданого напрямку, була ще велика група економістів, яка ставила за завдання обробку *емпіричного матеріалу* для надання йому *практичної спрямованості з подальшим упровадженням у практику господарювання окремого товаровиробника*. Крім цього, їх *напрацювання ставили завданням зняття зростаючої у період промислового перевороту, у розвинених капіталістичних країнах, класової напруги у суспільстві і захист цієї системи*. У марксизмі, на жаль, їх погляди потрапили у розряд вульгарних (поверхневих) та піддавались

жорсткій критиці. Зупинимось на аналізі поглядів представників цього напрямку більш детально.

6.3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастіа. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері

Наприкінці XVIII століття у Франції вибухнула одна з найжорстокіших та найкривавіших в історії людства буржуазних революцій. Вона остаточно зруйнувала підвалини феодального ладу в країні та справила величезний вплив на соціально-економічний розвиток усієї Західної Європи. Революція мала ряд специфічних рис, які визначали умови соціально-економічного становища Франції тієї епохи.

По-перше, соціальний злам у країні порівняно з іншими (Нідерландами, Англією та США) відбувся з великим запізненням. Тому феодальні порядки, що так довго зберігались були зметені водночас, відкривши величезний простір для розвитку нового устрою. По-друге, радикалізм перетворень французької революції на першому етапі її розвитку у кінця 90-х років XVIII століття наділив широкими правами народні маси, що не відповідало об'єктивним умовам економічного розвитку того часу, а це неминуче призвело до повалення влади представників народу – яacobінців та приходу до неї великої буржуазії. І, по-третє, слід революційних виступів народних мас і міської бідноти суттєво позначився на збереженні протиріч між великою буржуазією та іншими прошарками суспільства.

Усе це не могло не відбитись на особливостях французької політичної економії. Розчищений простір для буржуазних перетворень поставив питання дати більш узагальнену стратегію ведення підприємницької діяльності на основі економічного. Звідси бере витоки ряд специфічних рис французької політекономії відмінних від класичної традиції, хоча і зі збереженням її основи. Перш за все, це вже відзначена прагматична позиція у розгляді буржуазного суспільства. По-друге, значний вплив спадщини французьких класиків (П. Бугаільбера та фізіократів), яка відобразилася в наступних концепціях школи, визначивши відмінності французького відгалуження класики від його англійського варіанта.

Яскравим виразником тенденцій розвитку французької економічної науки того часу став **Жан Батист Сей (1767-1832)**. Будучи сином багатого ліонського купця, він, швидко досяг статусу крупного підприємця. Багатий практичний досвід та свої спостереження фабриканта вчений виклав у працях **«Трактат політичної економії» (1803)**, **«Катехізіс політичної економії» (короткий виклад «Трактату») (1817)** та шеститомному **«Курсі політичної економії» (1828-1830)**, в яких отримали розвиток ідеї економічного лібералізму та критика меркантилізму. Спочатку, його нароби базувались на вченні фізіократів. А потім, познайомившись із теорією А. Сміта, перейшов на систематизування та популяризацію викладу вчення останнього.

Аналіз його доктрини отримав різні оцінки від схвальних (Д. Рікардо,

Дж. С. Мілль, І. Бентам) до розгромних (К. Маркс). Однак спочатку зазначимо, що всі його розробки будувались у руслі західної економічної доктрини, в основу якої була покладена ідея *економічного лібералізму*. Стрижневим пунктом аналізу Ж. Б. Сея стало положення про визначення основою цінності корисності. Завдяки цьому отримали життя дві генеральні теорії – трьох факторів виробництва та закону ринків, останній з яких пізніше ввійшов в економічну науку як «закон Сея».

Основні ж напрацювання французького вченого можна звести до ряду генеральних положень. *По-перше, дослідження економічних проблем розкривалися через з'ясування законів виробництва, розподілу і споживання, покладеного в основу пофазного поділу суспільного відтворення*, сприйнятого Дж. С. Міллем і пізніше піддане нищівній критиці К. Марксом. *По-друге, процес виробництва отримав розширене трактування не тільки як виробництво матеріальних благ, а і надання послуг у створенні корисностей*. Іншими словами, велике значення приділялось суб'єктивному чиннику суспільного відтворення через вплив виробника і споживача на формування ціни блага. *По-третє, цінність тлумачилася як результат взаємодії трьох факторів виробництва – праці, капіталу та землі (сил природи,) що створюють її, формуючи доходи основних класів суспільства таких, як зарплати, процента та ренти*. *По-четверте, Ж. Б. Сей сформулював закон ринків як положення, згідно з яким продукти обмінюються на продукти*. І нарешті *по-п'яте, він вирізнив підприємство як особливий талант людини*, що дозволяє оптимізувати зазначені вище три фактори виробництва. У подальшому, ця ідея знайшла свій розвиток у більш широкому трактуванні, в якості четвертого фактора виробництва (організації) А. Маршалла.

Предметом політекономії у трактуванні Ж. Б. Сея стала наука про виробництво, розподіл та споживання багатства, яка набула широкого поширення і визнання, а *методом – відкриття загальних, універсальних економічних законів, які впливають із сутності речей і керують економією людських суспільств*.

Особливим аспектом вчення став його *не історичний розгляд проблем*, прикладом чого є аналіз виробництва, розподілу і споживання, де Ж. Б. Сей повністю відволікався від тих специфічних форм, які ці процеси приймають на різних щаблях розвитку суспільного виробництва. Встановлені таким чином «закони» оголошувалися вічними, і у підсумку завжди виявлялося, що саме буржуазні відносини є єдино природними взаєминами виробництва і розподілу.

Ж. Б. Сей будував свою систему на сполученні індуктивного та дедуктивного методів дослідження, заперечуючи протиставлення теорії практиці. Характерним для його методу є суб'єктивний підхід до дослідження економічних процесів. Так, у теорії цінності Ж. Б. Сей стверджує, що виробництво створює *корисність*, а «корисність надає предметам *цінність*», яка «*є мірилом корисності*» предмета.

З визначення цінності корисністю Ж. Б. Сей виходив на тлумачення

проблеми доходів буржуазного суспільства. Будучи прихильником «теорії корисності», він будує факторне пояснення утворення цінності. Згідно з нею кожен фактор виробництва (праця, земля та капітал) створює відповідний йому вид доходу – заробітну плату, ренту та відсоток. Уся різниця між підприємцем і найманим робочим зводилася ним лише до рівня заробітної плати, де більш висока «заробітна плата» підприємців мала за свою основу більш «високі» обов'язки, коли враховувався «талант, діяльність, дух порядку і керівництво» підприємця. Тим самим, намічався відхід від системоутворюючого параметра доходів – праці. Цінність утворювали, як зазначалося вище, фактори виробництва, де праця була тільки одним з них. В економічній літературі це трактування отримало назву теорії «трьох факторів виробництва».

Виходячи з неї, був здійснений вихід на практику господарюючих суб'єктів, де ставилась проблема раціонального розподілу зазначених вище факторів виробництва. У подальшому, економічна думка уточнювала дане положення через визначення частки, яку утворює кожен з факторів виробництва на основі якої і була розроблена концепція виробничої функції. Найбільш повно цей підхід отримав своє віддзеркалення у теорії американського економіста Дж. Б. Кларка.

З іншого боку, Ж. Б. Сей відійшов від такої гострої проблеми, як експлуатація, яка випливала з іншого пояснення джерела появи цінності – праці. Тим самим було поставлено питання про згладжування класових антагонізмів у суспільстві, що потім отримало розвиток у працях Ф. Бастія і Г. Ч. Кері. Дана ідея мала продовження і у самого Ж. Б. Сея у вигляді позитивної перспективи для робітників у майбутньому. Так, наприклад, він стверджував, що із зростанням капіталів становище «нижчих класів» поліпшується і вони все більш поповнюють «наступні за ними вищі класи». Тим самим, вчений заклав основи так званої «теорії компенсації», стверджуючи, що машини лише на «перших порах» витісняють робітників, а згодом нібито викликають зростання їх зайнятості, що приносять для них «найбільшу користь», здешевлюючи виробництво продуктів. Таким чином, на його думку, виходило, що «робочий клас більш за всіх інших зацікавлений у технічному успіху виробництва» при капіталізмі, що посилювало його ідею «гармонії» інтересів праці та капіталу.

Важливою складовою частиною концепції Ж. Б. Сея була його *«теорія ринків» (теорія збуту), яка ґрунтувалася на неможливості загальних криз надвиробництва.* В її основі перебуває положення вченого, згідно з яким *«продукти обмінюються на продукти».* Протягом ста п'ятдесяти років воно стало предметом гострих дискусій. Його противники ставили за мету спростувати дану тезу, а прихильники, навпаки, знайти нові аргументи на її користь. *Головний інтерес усіх виробників полягає, за словами Ж. Б. Сея, не в отриманні мінової цінності, а в обміні одних продуктів на інші. Гроші при цьому відіграють лише роль посередника.* У кінцевому рахунку виявляється, що за продукти заплачено лише продуктами. Звідси, робився висновок, що кожен продавець є в той же час і покупцем, а у масштабі

суспільства пропозиція і попит врівноважуються, а тому перевиробництво взагалі стає неможливим. Виходячи з цієї тези, допускалася можливість лише часткового надвиробництва в окремих галузях, чим пояснювалось його недовиробництво в інших. Тому для виходу з труднощів збуту рекомендувалося всебічний розвиток виробництва в останніх.

Поліпшення відносин між містом і селом, і навіть між цілими країнами, Ж. Б. Сей вбачав в економічній політиці *фритредерства*, тобто повній свободі торгівлі, яка стихійно регулює капіталістичне виробництво. Це положення на тривалий час дозволяло непогано пояснювати закони реалізації продукції в умовах класичного капіталізму, хоча не завжди могло пояснити масове перевиробництво.

Невідповідність відкритого закону реаліям життя стала очевидною тільки в період Великої депресії 1929-1933 років і була піддана жорсткій критиці Дж. М. Кейнсом, який узяв за основу щодо забезпечення рівноважного стану в економіці сторону попиту, а не пропозиції. Власне цим і була похована на певний час ідея саморегулювання ринку з боку пропозиції. В умовах класичного капіталізму противники цього закону висунули ряд аргументів, які його заперечують. Наприклад, ігнорування специфічних капіталістичних відносин виробництва і обміну, зображення капіталістів, які виробляють лише для особистого споживання і обмінюють свій продукт на продукти інших людей, підміною капіталістичного виробництва міною торгівлею, коли продукт безпосередньо обмінюється на продукт і акти купівлі та продажу неминуче збігаються. Купівля і продаж розподіляються у часі та просторі, а тому виникає абстрактна можливість криз, хоча в умовах капіталізму вони стають реальною дійсністю.

У той час, коли Ж. Б. Сей створював свою «теорію ринків», можна було б трактувати кризи ще як випадкове явище до появи першої справжньої кризи перевиробництва, яка вибухнула у 1825 році. З тих пір ці закономірності, стали характерними для капіталізму, стали повторюватися з постійною періодичністю.

Однак, незважаючи на зазначене вище, дане положення зіграло важливу роль як в теорії, так і в практиці капіталістичної системи. Тривалий час цей принцип не могли ні спростувати, ні довести, і тільки у 1952 році двома американськими дослідниками Дж. Беккером та В. Баумолем було виявлено наявність у цьому законі, по суті, двох різних, хоча і схожих законів. Один з них стали називати *тотожністю Сея*, а інший, більш м'який – *рівністю Сея*.

У першій половині XIX століття, у зв'язку із загостренням класових протиріч, отримує подальший розвиток сформульована ще Ж. Б. Сеєм *ідея гармонізації інтересів* між різними класами суспільства і державами в творах французького економіста Ф. Бастія, яка знаходить своє продовження у працях американця Г. Ч. Кері.

У 40-50-х роках XIX ст. особливою популярністю у буржуазних колах користувалося ім'я **Фредеріка Бастія (1801-1850)**, який у 40-х роках виступив з низкою памфлетів на захист інтересів французьких виноробів

проти протекціонізму, закликаючи до вільної торгівлі та боротьби супроти соціалістичних ідей. Автор розвив положення класичної політекономії, приділяючи особливу роль *індивідуалізму* та *конкурендоздатності*, що *забезпечують головний принцип класики – саморегулювання економіки*. Він доповнив створену Ж. Б. Сеєм теорію послуг своїм положенням про те, що *послуги надають не лише люди, а й речі. А обмін – є взаємозв'язок між «рівноцінними послугами»*.

Виходячи з теорії трьох факторів виробництва того ж Ж. Б. Сея, він стверджував, що кожен із класів зацікавлений у зростанні суспільного виробництва, так як із збільшенням продуктивності праці частка прибутку як плата за послугу капіталіста, зменшуватиметься і потраплятиме у користування інших учасників виробництва, насамперед, робітників.

Дане положення було запозичене у Г. Ч. Кері, який вперше сформулював його у вигляді *«закона розподілу»*. Частка доходу земельних власників як плата за підтримання їх предками родючості землі знижується, але зростає дохід від обробки і поліпшення землі господарюючих на землі суб'єктів, який і потрапляє до них. Подібний перерозподіл доходів, на думку Ф. Бастіа, через обмін і споживання послуг неодмінно веде до гармонізації економічних інтересів та їх примирення.

Джерело *«економічних гармоній»* Ф. Бастіа шукав в обміні і в нічому не обмеженій конкуренції. Звідси бере початок його ідея вільної торгівлі, яка забезпечувала б максимальне отримання доходів кожним із зазначених факторів, а значить і доводила те, чому протиборство інтересів, на основі обміну та споживання, веде до гармонізації економічного і соціального розвитку.

Тезу «гармонії інтересів» **Генрі Чарльз Кері (1793-1871)** доповнив *ідеєю всесвітньої «гармонії націй»*. На його думку, остання найкращим чином забезпечується розподілом світового виробництва по місцевих центрах, у яких землеробство органічно поєднується з мануфактурами. Тому він засуджував Англію за її прагнення до промислової монополії та перетворення решти країн світу у її аграрно-сировинний придаток, знаходячи, що найправильнішим захистом від руйнівного впливу Англії для США була б система протекціонізму.

Таким чином, залежно від інтересів національної буржуазії, неодмінною умовою «гармонії» оголошувалися то фритредерство (Ф. Бастіа), то протекціонізм (Г. Ч. Кері). Звідси – чітко простежується різноваріантність логіки ідеї «гармонії інтересів» у буржуазному суспільстві різних країн у залежності від етапу та стану їх економічного розвитку.

У зв'язку з тим, що існування класів є об'єктивною необхідністю, зазначена теорія, допомогла згладжуванню протиріч інтересів між ними. Надалі вона дістала практичну реалізацію у Великобританії, Німеччині, Франції та ряді інших держав, історія розвитку яких показала, що капіталізм за допомогою постійного зростання продуктивних сил та масового виробництва товарів поступово модифікуючи форму зв'язку між людьми, веде їх до всебічного розвитку, одночасно гармонізуючи суспільні відносини.

6.3.2. Спроба подальшого поглиблення рикардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом

Наукова спадщина Д. Рікардо, як і будь якого визначного економіста, містила у собі ряд невирішених питань і протиріч, які поклали початок жвавій полеміці між прихильниками та супротивниками його вчення ще за його життя. Після ж смерті вченого розвиток капіталізму проявив ще ряд конкретних неузгоджень з його теорією, одна з яких була теорія витрат виробництва. Прихильники теорії Д. Рікардо спробували усунути її слабкі місця. Так вони ж звернули увагу на аспект дії на ціну такого фактора як цінність у споживанні, яку Д. Рікардо визнавав, але широко не випишував.

Один з них, **Джеймс Мілль (1773-1836)**, спочатку вчитель, а потім і учень Д. Рікардо, відомий своїми практичними розробками проблем земельної ренти (привласнення її державою, тобто, фактично, націоналізації землі), спробував пом'якшити теоретичні протиріччя свого вчителя. У своїй праці «**Елементи політичної економії**» (1821) він стверджував, що *джерелом вартості слід визнати не тільки живу працю, але і працю накопичену, матеріалізовану у засобах виробництва*. Виходячи з цього, Дж. Мілль зобразив робітника і капіталіста як співвласників у створенні продукту, де *робітник своєю працею отримував грошовий еквівалент своєї частки у виробленому продукті, а капіталіст – прибуток, джерелом якого є «робота» накопиченої праці у формі капіталу*. Подібне трактування спрощувало визначення вартості Д. Рікардо і ставило завданням зняти протилежність прибутку і заробітної плати, зафіксованої ним як відносин, які пізніше К. Маркс назве антагоністичними. Але була, ще одна задумка, яка пройшла мимо уваги марксистської економічної думки. Автор намагався розширити аспект дії штучної природи у створенні вартості, яку Д. Рікардо у своїй творчості, на що вказував А. Маршалл, на жаль, не деталізував так, як не збирався публікувати «Початки політичної економії та оподаткування».

Цікаво відмітити, що Дж. Мілль був критиком теорії функціональної неспроможності приватної власності, яку потім відстоював його син, ратуючи, як і батько, за відміну прав наслідування.

Наслідувачем і популяризатором ідей Д. Рікардо вважав себе і **Джон Рамсей Мак-Куллох (1789-1864)**. Будучи першим автором енциклопедії з історії економічної думки, він *спробував уточнити джерела утворення вартості, визначаючи їх як рід дій, або операцій, незалежно від того, чи здійснюються вони людьми, машинами, тваринами або силами природи*. Таким чином, як і Дж. Мілль, *прибуток в його тлумаченні ставав частиною вартості, яка була створена «роботою» накопиченої праці, тобто капіталу*.

Подібна систематизація і популяризація поглядів Д. Рікардо його коментаторами, а також деякі спроби посилення окремих сторін його теорії, привели до розширення підходів щодо пояснення утворення вартості не тільки дією *штучної* природи, яку підмітив ще Дж. Мілль, але і *живої*, як, наприклад, дії тварин.

6.3.3. Заснування основ «чистої політичної економії» Н. В. Сеніором

Економічні погляди **Нассау Вільяма Сеніора (1790-1864)**, в основному, викладені в його роботі **«Політична економія» (1850)**. Найбільший інтерес у його вченні представляє **теорія вартості**. Її розширене трактування було спробою, і не без успіху, показати, напрацювання теорії А. Сміта через розширення дії факторів, що утворюють цінність, як-то: попит, рівень доступності блага і витрати виробництва. Витрати виробництва включають у себе прибуток (який отримує капіталіст від відмови особистого споживання), відсоток та зарплату (утримання робітника від часу на відпочинок). Ця ідея мала витоком підхід до цінності (вартості) А. Сміта, коли він визначав його як жертву робітника своїм дозвіллям, спілкуванням з сім'єю, друзями і т. ін. Хоча утримання не утворює багатства, але дає право на привласнення прибутку та зарплати.

Вчений за допомогою ряду прикладів показав необхідність доповнення класичної політекономії окремими обставинами (впливом рідкості на вартість благ, величини капіталу на обсяги багатства і т. ін.). В економічній науці він залишився відомий своїми **двома розробками: теорією утримання** і положенням, що отримало назву **останньої години Сеніора**.

У теорії утримання єдиним джерелом вартості Н. В. Сеніора була праця та капітал, де праця розглядалася як «жертва» робітника, який свідомо відмовляється від свого дозвілля та спокою, а капітал – як «жертва» капіталіста, який «утримується» від особистого споживання. Звідси винагородою робітника і капіталіста виступають заробітна плата і прибуток.

Друге відкриття науковця було назване К. Марксом у «Капіталі» **«останньою годиною Сеніора»**, згідно з яким **при 11,5 – годинному робочому дні (такою була його тодішня тривалість у країні) за перші 10,5 години відшкодовується вартість авансованого капіталу, а в останню годину створюється прибуток. Звідси виходило, що скорочення робочого дня до 10 годин мало б своїм результатом повне зникнення прибутку.** Положення виявилось настільки науково непереконливим, що сам автор невдовзі від нього відмовився.

Разом з Т. Р. Мальтусом заслуга Н. В. Сеніора полягала у трансформації теоретичної класичної політекономії в нову теоретико-прикладну науку «**нової хвилі**», що отримала завершені форми у новій науці – **економіці**. Безперечно, напрацювання Н. В. Сеніора будувались, виходячи з теоретичних положень А. Сміта, як-то трактування вартості у дусі пожертвування робітником своїм дозвіллям, впливом на неї фактора рідкості, які у А. Сміта були поставлені, але не розроблені і затребувані практикою лише з середини XIX століття.

Таким чином, своєрідний «місток» між **англійською класичною політекономією** і **економікою** А. Маршалла був перекинутий саме Н. В. Сеніором та Т. Р. Мальтусом.

6.4. Систематизація наробок західного варіанту класичної політекономії у працях Дж. С. Мілля

Особливе місце у розвитку англійської класичної школи займає вчення **Джона Стюарта Мілля (1806-1873)**, яке з одного боку, на основі її здобутків опрацювало та узагальнило отриману спадщину стосовно капіталізму ХІХ століття, а з іншого – вивело теорію на новий рівень. Причому, використавши досягнення своїх попередників таких, як І. Бентам, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтус та Ж. Б. Сей, Дж. С. Мілля вийшов на шлях соціальних реформ. Викає питання, як це відбулося? Чому вчений, що розпочав свою діяльність як представник буржуазного світогляду, завершив перший етап класики як прихильник *соціалістичних ідей*?

Зрозуміти таку незбагненну логіку трансформації вченого можливо лише за умови демонстрації відправних пунктів його дослідження та їх еволюції. Зазначимо, що ключова складова, що об'єднувала його з класикою була ідея *еволюції* суспільства. Дж. С. Мілля, розвиваючи її, визнавав дію економічних законів, правда, перш за все, у виробництві, а, також, форму приватної власності як основу суспільного прогресу, закон народонаселення Т. Р. Мальтуса, ідеї утилітаризму І. Бентама тощо.

Далі починались розбіжності. На відміну від класиків вчений вважав, що закон народонаселення Мальтуса немає такої фатальної дії і його можна упередити, свідомо зупинивши неконтрольовану народжуваність, шляхом роз'яснення нижчим верствам населення катастрофічність її наслідків.

Вчений зазначав, що змінити економічні закони стосовно виробництва неможливо, так як вони визначаються об'єктивними обставинами як-то, типом природних законів (технологією, плодючістю землі, кількістю робітників і т. ін.). У той же час, розподіл вироблених благ відбувається суб'єктивно, тобто *персоніфікується* і визначається традиціями та способом життя суспільства. Звідси реформи, на його думку, треба зосереджувати на найбільш справедливому *розподілі суспільного багатства*, а не темпах його зростання, які треба адаптувати згідно з принципом І. Бентама (досягнення максимальної корисності для всіх верств). Це не означає, що така дія суспільства є свавільною, так як тут мова йде тільки про люфту у розподілі який неодмінно позитивно вплине на подальше зростання величини суспільного багатства.

До нових надбань вченого, які виокремлюють у класиці, додамо, ще два важливих положення. По-перше, визнаючи існуючі жорсткі форми боротьби людини за своє існування, він не вважав їх незмінними і бачив у користолюбстві не тільки ваду існуючого суспільства, але і позитивну його сторону. Саме через користолюбство і треба розвивати у людині спонукальні мотиви, навчаючи всіх кращим, цивілізованим прийомам примноження багатства. По-друге, у суспільстві потрібно запобігати небезпеці розчавлення індивідуальності окремої особи. Таким чином, у першому випадку вченим були виділені *економічні*, тобто практичні складові перетворень, а у другому – *політичні*, які він і розвинув у своїй наступній праці «Про свободу» (1859).

Цікаво, що аналізуючи вади капіталізму Дж. С. Мілль із співчуттям ставився до простого люду та позицій соціалістів-утопістів. Більш того він визнавав їх правоту, але бачив недоліки суспільства не серцем, як К. А. де Сен-Сімон та Ш. Фур'є, а розсудком. Треба пам'ятати, що з часів Великої французької революції *політичні аспекти* старих утопістів доповнилися новими – *економічною складовою*.

Не визнаючи хиби буржуазного суспільства наслідком приватної власності, він підкреслював, що навпаки, «негативи» капіталізму, відбуваються через збереження напластунів доринкових епох та зловживання приватною власністю. Саме цю ідею непогано було б взяти на озброєння нашим законодавцям.

На стадії тогочасного суспільства вчений побачив реальну, хоча і обмежену можливість його *соціалізації*, яку вважав за необхідне використати. Виходячи із поставленої мети, витікали і інші аспекти його вчення як, наприклад, визначення *предмета економічної науки*, який він бачив *не у розподілі існуючого багатства, а у зростанні нового*.

Виходячи з положень класичної школи, Дж. С. Мілль визначав *предметом політекономії* науку про «багатство, дослідження його сутності, законів виробництва та розподілу». [146, т. 1, с. 105] Саме ж *багатство* тлумачилось як «*поняття, що охоплює всі корисні або приємні речі, які володіють міноюю вартістю*». [146, т. 1, с. 338]

У його часи економічна наука поступово виходила за межі суто *теоретичних аспектів* і виступала як *нова галузь знань, де теорія виливалася в оцінку практичних дій людей, їх поведінку, як здатність оцінювати різні способи досягнення кінцевої мети*. Звідси більш чітко розмежовувалися позитивні і нормативні знання.

Надалі це положення відбилося у формуванні предмета **економікс** його геніального учня – **А. Маршалла**. Нагадаємо, що перехід політичної економії у практичне русло мав місце ще у працях В. Н. Сеніора. Основу економічної науки, за Дж. С. Міллем, складав *поділ науки на чотири розділи: виробництво, розподіл, обмін і споживання*, який пізніше отримав нищівну критику К. Маркса.

У *метод дослідження* економічної науки Дж. С. Мілль ввів *економічний позитивізм*, коли джерелом істинних знань ставали *емпіричні факти*. Тим самим, він звернув увагу на небезпеку використання суто *дедуктивного методу*, відстоюючи необхідність перевірки даних дійсності емпіричною базою. Прикладом цього може бути факт залежності частини економічних законів від конкретної ситуації, коли вони втрачали свою силу дії в залежності від часового простору.

Теоретичні обґрунтування *вартості* багато у чому будувалися на положеннях Д. Рікардо, після якого мало що можна було б додати у розробку цього питання, а з іншого боку, використовувались практичні результати теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса. Так, пропонувалося зважувати прийняття законів та юридичних актів з боку держави з урахуванням їх впливу на чисельність населення.

Саме з вищевикладеного і витікали соціалістичні ідеї Дж. С. Мілля та його *реформізм*, що і визначав *напрямки проведення соціальних реформ*. *Стисло вони можуть бути зведені до таких положень:*

1. *Знищення найманої праці* шляхом удосконалення приватної власності на основі розвитку кооперативно-виробничих асоціацій та трудової діяльності еволюційним шляхом, що автоматично знімає класовий антагонізм між капіталістами та найманими робітниками через налагодження нових відносин партнерства.

2. *Соціалізації земельної ренти* за допомогою земельного податку.

3. *Обмеження нерівності в багатстві шляхом локалізації прав наслідування, що дає «помірне забезпечення» спадкоємцям.*

Цікаво зазначити, що коли у 1848 році побачила світ його найвідоміша праця «**Принципи політичної економії з деякими її додатками до соціальної філософії**», саме у цю ж пору з'явилась і робота К. Маркса та Ф. Енгельса «**Маніфест комуністичної партії**». Але якщо перша книга пропонувала вирішення складних соціально-економічних проблем суспільства *еволюційним шляхом*, то марксизм, як специфічне відгалуження класики, навпаки, пропонував вирішувати їх *революційним шляхом*.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Меркантилізм: багатство, його джерело, «революція цін». Ранній меркантилізм: доктрина активного грошового балансу. Пізній меркантилізм: доктрина активного торговельного балансу. Металічна теорія грошей. Кількісна теорія грошей. Закон Грешема-Коперника. Економічна політика. Протекціонізм. Кольбертизм. Фритредерство. Економічний лібералізм.

Класична школа політичної економії. В. Петті: природний порядок, цінність, джерела цінності, природна, політична, штучна ціна, зарплата, ціна землі, диференційна рента, гроші та капітал, економічна та демографічна статистика.

П. Буагільбер: ринкова і «істинна» цінність, мінова цінність, джерело цінності, гроші, податки, вільна конкуренція, економічна політика Франції.

Р. Кантільон: предмет, метод та головна проблема праці «Нарис про природу торгівлі взагалі». Проблема багатства. Проблема ціни та цінності. Теорії розподілу, народонаселення та «трьох рент». Суспільне відтворення капіталу. Підприємництво.

Фізіократія. Принцип «laissez faire, laissez passer». Дедукція та синтез. Теорія витрат виробництва. Цінність (вартість), природна ціна, ринкова ціна та гроші. Концепція капіталу. Чистий продукт. Продуктивна та «безплідна» праця. Класова структура суспільства: продуктивний, безплідний класи, власники. Первинні й щорічні аванси. Розподіл доходів. Відтворення суспільного продукту. «Економічна таблиця» Ф. Кене. Методологічні передумови аналізу процесу відтворення суспільного капіталу. Теорія реалізації сукупного суспільного продукту. Максими. Економічна політика Ф. Кене.

А. Р. Ж. Тюрго (1727-1781): предмет політичної економії. Метод дедукції. Класова структура суспільства, наймана праця. Доходи: рента, заробітна плата, прибуток. Капітал. Цінність та ціна: цінність споживання, ресурси. Природна ціна, цінність значення, об'єктивна та суб'єктивна цінність. Гроші. Едикти А. Р. Ж. Тюрго.

Мануфактура. А. Сміт: предмет дослідження політичної економії. Аналітичний метод. Розподіл праці, природна схильність до обміну, «невидима рука», «економічна людина», «природний порядок». Гроші. Принципи обміну. Дві сторони цінності: цінність для споживання, цінність для обміну, «парадокс А. Сміта», три принципи обміну, дійсна і номінальна ціна, мірило цінності товарів. Праця: дійсна і номінальна ціна. Складові частини ціни товарів, первісні доходи: заробітна плата, прибуток, рента. «Догма Сміта». Природна і ринкова ціна. Нагромаджені запаси, капітал, первісне нагромадження капіталу, основний і оборотний капітали; продуктивна і непродуктивна праця, валовий і чистий доходи суспільства, фритредерство, абсолютні переваги у міжнародній торгівлі.

Промисловий переворот. Фабрика. Д. Рікардо: предмет політичної економії. Метод дедукції. Трудова теорія вартості, два джерела мінової вартості (рідкість і витрати праці), абсолютна і відносна вартість, багатство і вартість, два види монополії на землю, диференційна рента, кількісна теорія грошей, принцип відносних (порівняльних) переваг у міжнародній торгівлі. Природна і ринкова ціна. Кількісна теорія грошей. Заробітна плата. Прибуток.

Т. Р. Мальтус: Закон народонаселення. Теорія народонаселення. Закон «залізної заробітної плати». Закон «спадної родючості ґрунтів». Вчення про ренту та заробітну плату. Теорія «третьох осіб». Теорія реалізації.

«Новий» лібералізм. І. Бентам: утилітаризм. Філософія корисності.

Критичний напрям у політичній економії. Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді: Предмет і метод дослідження політекономії. Економічний романтизм. Рента. Теорія відтворення та криз.

П. Ж. Прудон: Власність. Теорія «конституційованої вартості». Робочі гроші.

К. Й. Родбертус-Ягцов: «Державний соціалізм».

Соціалісти-рікардіанці. Додаткова вартість. Ідея співіснуючої праці.

Ж. Б. Сей: Суб'єктивна концепція цінності. Корисність благ. Теорія розподілу. Теорія трьох факторів виробництва. Закон ринків. Теорія підприємництва.

Ф. Бастія: Теорія послуг. Продуктивні послуги.

Г. Ч. Кері: Концепція гармонії інтересів.

Дж. Мілль та Дж. Р. Мак-Куллох: Соціалізація землі. Джерело вартості.

Н. В. Сеніор. Теорія «останньої години». Теорія «утримання».

Дж. С. Мілль: Завершення класичної політичної економії. Предмет дослідження. Економічний позитивізм. Виробництво та закони розподілу. Теорія соціального реформізму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що меркантилісти розуміли під багатством і його джерелом?
2. Назвіть основні положення політики грошового та торгового балансу.
3. У чому схожість та відмінність раннього та пізнього меркантилізму?
4. Які досягнення меркантилістів набули подальшого розвитку у працях економістів ХХ століття?
5. Якими процесами викликане фритредерство і в чому полягає його головна відмінність від меркантилізму?
6. Охарактеризуйте меркантилізм та фритредерство як предтечі класичного напрямку політичної економії.
7. Чим викликана поява класичного напрямку економічної думки і хто його представляв?
8. У чому полягало новаторство в методі досліджень економічних явищ В. Петті у порівнянні з попередниками?
9. Що писав В. Петті про основу мінових пропорцій та основні форми доходів?
10. Що нового вніс П. Буагільбер у теорію цінності та теорію ціноутворення?
11. Як розумів П. Буагільбер сутність грошей та їхню роль у товарному обігу?
12. Що спільного та відмінного в економічних поглядах та політиці В. Петті і П. Буагільбера? Охарактеризуйте їх роль у розвитку класичного напрямку.
13. У чому полягає схожість та відмінність економічних поглядів Р. Кантільона від його попередників?
14. Назвіть передумови виникнення фізіократії та її основні положення.
15. На яких положеннях будувалась методологія дослідження економічних явищ фізіократами?
16. Які новації фізіократів у дослідженні категорій цінності, ціни і грошей? Що нового тут вніс А. Р. Ж. Тюрго. Що таке ринкова і природна ціна?
17. Визначте поняття аванси (капітал) за Ф. Кене та А. Р. Ж. Тюрго. У чому різниця? Назвіть їх різновиди.
18. Що таке «чистий продукт» і які три магістральні проблеми він дозволяє вирішити?
19. Яку доходи фізіократи аналізували? Що відносно них було з'ясовано?
20. Яку працю фізіократи вважали продуктивною, а яку ні?
21. Назвіть структуру класів та їх функцій за фізіократами. В чому полягали новації А. Р. Ж. Тюрго відносно цієї проблеми?
22. У чому сутність концепції суспільного відтворення, відображеної в «Економічній таблиці» Ф. Кене та охарактеризуйте її значення для розвитку сучасної економічної науки?
23. Якими науковими і практичними досягненнями збагатив учення фізіократів А. Р. Ж. Тюрго?
24. Назвіть практичні рекомендації фізіократів відносно зростання економіки Франції.
25. У чому полягає роль фізіократії в розвитку економічної науки?
26. У чому полягала особливість епохи А. Сміта на відміну від Д. Рікардо?

27. Як А. Сміт визначав предмет дослідження? Що таке багатство і які два фактори визначають його зростання та що є умовою їх існування?
28. Які найважливіші проблеми розглядаються в 5 книгах «Багатства націй»?
29. У чому полягала особливість методології А. Сміта?
30. Що писав А. Сміт про «невидиму руку ринку», «економічну людину», «природний порядок» і свободу? Який зв'язок між цими поняттями?
31. Який зв'язок обміну з розподілом праці та зростанням її продуктивної сили?
32. Які принципи породжують і які обмежують обмін? Я це пов'язано з егоїзмом людини?
33. Що викликає появу та використання засобів обміну?
34. Які дві сторони визначення цінності наводить А. Сміт у своєму творі? Що він під ними розумів? Чому необхідно визначити принципи обміну?
35. Що є першим принципом обміну та «дійсна» і «номінальна» ціна?
36. Сформулюйте друге правило обміну? Перерахуйте складові частини ціни товару? Що кожна з цих складових визначає? У чому полягає сутність «догми Сміта»?
37. Назвіть третій принцип обміну. Що А. Сміт розумів під «природною» і «ринковою» ціною? Який між ними зв'язок?
38. Що таке заробітна плата і які 5 головних умов компенсують малий грошовий заробіток в одних заняттях та зрівноважують більший заробіток в інших?
39. Що писав А. Сміт про наслідки втручання держави в економічні процеси?
40. Що А. Сміт говорив про причини появи капіталу, його структуру та відтворення?
41. Охарактеризуйте вчення А. Сміта про продуктивну і непродуктивну працю.
42. Як Д. Рікардо визначав головне завдання політекономії і як формулював основні проблеми свого дослідження?
43. Які два джерела мінової вартості виділив Д. Рікардо?
44. Що нового вніс Д. Рікардо в теорію земельної ренти та як він пояснював причини її зростання?
45. Чим визначаються за Д. Рікардо величини заробітної плати і прибутку? Який між ними зв'язок? Який вплив мають на розміри оподаткування?
46. Як вплинула англійська класична політична економія на еволюцію економічної думки?
47. Яких економістів можна віднести до послідовників англійської класичної політичної економії та на чому зосередились їх основні дослідження?
48. Розкрийте суть теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса та проілюструйте значення яке вона займала у його економічній теорії.
49. Назвіть антикризові ідеї Т. Р. Мальтуса які через 100 років озброїли Дж. М. Кейнса в подоланні Великої депресії 1929-33 рр. ХХ ст.
50. Що являє собою «новий лібералізм»? Хто його започаткував?

51. Назвіть основні положення теорії І. Бентама, які кардинально вплинули на наступний розвиток англійської класичної школи.
52. У чому полягає критичний напрям економічної науки, хто його започаткував і які економісти до нього належали?
53. Що таке конституційована вартість? Хто її вперше ввів у науковий обіг?
54. За що критикував К. Маркс теорію власності П. Ж. Прудона?
55. Порівняйте напрацювання Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді та П. Ж. Прудона. У чому їх схожість та відмінності?
56. У чому полягали заслуги К. Й. Родбертуса-Ягцова перед економічною наукою?
57. Назвіть основні надбання соціалістів-рікардіанців.
58. У чому суть ідеї співіснуючої праці і яке її практичне значення?
59. Як Ж. Б. Сей визначав предмет та метод економічної науки?
60. Розкрийте сутність теорії трьох факторів виробництва та теорії ринків Ж. Б. Сея.
61. У чому полягає «теорія послуг» Ж. Б. Сея і «теорія розподілу» Г. Ч. Кері і чим її доповнив Ф. Бастіа?
62. У чому сутність ідеї «закону розподілу» та всесвітньої «гармонії націй» Г. Ч. Кері?
63. Охарактеризуйте внесок у тлумачення вартості Дж. Мілля та Дж. Р. Мак-Куллоха?
64. У чому полягає зміст теорії «утримання» та «останньої години» Н. В. Сеніора?
65. Творчість яких економістів сприяла поступовій трансформації класичної політекономії в економікс?
66. Чому саме Дж. С. Мілля вважають завершувачем класичної політичної економії?
67. У чому полягає вклад Дж. С. Мілля у визначення предмета та методу економічного дослідження?
68. Як вплинуло на розвиток класики поєднання Дж. С. Міллем ідеї ринкового лібералізму з соціальним реформізмом?

ТЕМА 3. МАРКСИЗМ ЯК СВОЄРІДНЕ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВИХ НАПРАЦЮВАНЬ ЗАХІДНОЇ КЛАСИКИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА

Філософи лише по різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його

Карл Генріх Маркс

1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні витoki ортодоксального марксизму:
 - 1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму.
 - 1.2. Головні етапи життя та творчої діяльності К. Маркса та Ф. Енгельса.
 - 1.3. Ідейно - теоретичні джерела марксизму:
 - 1.3.1. Німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха;
 - 1.3.2. Англійська класична політекономія. А. Сміт та Д. Рікардо;
 - 1.3.3. Французький (К. А. Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм.
2. Основні складові ортодоксального марксизму як науки про суспільство у сучасному трактуванні:
 - 2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку.
 - 2.2. Економічна теорія:
 - 2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем;
 - 2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу» як провідної праці зрілого етапу;
 - 2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу;
 - 2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії.
 - 2.3. Теорія класової боротьби та революції.
 - 2.4. Теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії і теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого.
 - 2.5. Історія економічної думки.
3. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ ст.
4. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».
5. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве.
6. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним:
 - 6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.;
 - 6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.

7. Основні тенденції розвитку марксизму у ХХ – початку ХХІ ст.
8. Місце та значення марксизму у розвитку світової суспільної думки.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ОРТОДОКСАЛЬНОГО МАРКСИЗМУ

1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму

Марксизм як напрямок економічної думки виник не випадково й мав *соціально-економічні, ідейно-теоретичні та політичні передумови*.

Соціально-економічні передумови, у першу чергу, були пов'язані з прискоренням *промислового перевороту*, і як наслідок цього кардинальні зміни в продуктивних силах суспільства, як-то *технічного, соціально-економічного та організаційно-економічного плану*. У країнах Західної Європи цей процес розпочався з 60-х років ХVІІІ ст. на теренах Великої Британії, а потім, з часом, охопив Францію, Німеччину та ряд інших країн, отримавши своє завершення у 70-90-х рр. ХІХ ст.

У технічному плані, після десятиліть відкриттів нових технологічних процесів та побудови на їх основі принципово нових засобів виробництва як-то механічної прядки, вдосконалень парового двигуна, тощо розпочався масовидний процес їх активного впровадження у виробництво, що перетворило мануфактурне виробництво у фабричне. Це стало початком масового та системного використання машин, що створило умови для піднесення продуктивних сил суспільства, а з ними і небаченого зростання економіки.

Одним із наслідків промислового перевороту стала *руйнація залишків феодальних відносин*, яка завершилась зміною головного протиріччя між класами, її *структури*, а з іншого *соціального стану*. З процесом первісного нагромадження капіталу відбувалась руйнація дрібнотоварного укладу, і відхід у минуле звичних для більшості населення основ життя різних соціальних прошарків як-то дрібних ремісників, селян, фермерів тощо. Одночасно значно зростала кількість найманих робітників – *пролетарів*.

Велике машинне виробництво дозволило посилити рівень експлуатації найманої праці всіх верств, починаючи від дорослих чоловіків та жінок, закінчуючи малолітніми дітьми, що неминуче викликало з їх боку спротив подібному стану речей. Відбулася ціла низка подій, від руху луддитів, направлених на руйнацію машин як засобу боротьби з експлуатацією, до збройних повстань як, наприклад, Ліонських (у Франції) та Сілезьких ткачів у Німеччині до появи організованого чартистського руху у Англії.

Як результат з вищезазначеного, на політичній арені чітко виокремлювалися *два провідні класи суспільства – буржуазія і пролетаріат* у наростаючій *боротьбі яких* антагонізм між ними досяг свого апогею. Одночасно з рухом *останнього* за свої права відбувалось зростання його згуртованості та організованість.

Відмічені закономірності вели капіталізм до *піку його розвитку, що проявлялось у переході останнього до фази вільної конкуренції*. Одночасно з процесом відтворення виникло нове раніше невідоме явище – постійно повторювані *кризи надвиробництва*, які стали постійним супутником капіталізму, починаючи з 1825 року, що засвідчило досягнення ним його найвищого ступеня розвитку на адекватній йому вартісній основі.

Одночасно на *ідейно-теоретичному* та *політичному підґрунті* з'являється новий погляд на характер суспільства, а нова соціальна реальність – багаточисельний *пролетаріат* викликає до життя необхідність осмислення його місця та ролі у новому соціумі. Звідси на підвалинах наукової спадщини попередників на початку 40-х років XIX століття формується нове соціальне вчення – **марксизм**, що нарешті дає новому класу, який вступив на арену політичної боротьби, цілісну та системну ідеологію. Це вилилось у *формування на основі класового підходу нових розробок, підґрунтям якого став новий погляд на філософію, економічну теорію та соціальне вчення про суспільство* – науковий соціалізм.

1.2. Головні етапи життя та творчої діяльності К. Маркса та Ф. Енгельса

Марксизм отримав свою назву від прізвища його засновника **Карла Генріха Маркса (1818-1883)** – видатного мислителя-енциклопедиста, філософа, економіста, соціолога, політолога, громадського та політичного діяча, засновника міжнародної організації комуністів.

Свою діяльність він розпочав після закінчення трірської гімназії та університетів у містах Бонн та Берлін. Робота співробітником ліберально-радикальних «Рейнської газети», а потім – головним редактором «Нової Рейнської газети» привели його до усвідомлення того, що «...анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії». Розробка нового типу науки з класових позицій (пролетаріату) спонукала К. Маркса ретельно дослідити проблеми суспільного розвитку. З'являється ряд рукописів, в яких досліджуються проблеми відчуження праці, власності та рушійних сил розвитку суспільства. У цей період К. Маркс знайомиться зі своїм другом, а пізніше і соратником, **Фрідріхом Енгельсом (1820-1895)**, з'ясуванням відмічених вище питань для самих себе. Результатом цього, стає поява таких праць, як «**Німецька ідеологія**» (1845-1846) та «**Злиденність філософії**» (1847). Поступово починають проявлятися контури якісно нової ідеології пролетаріату, яка цілісно предстала як план майбутніх дій у відомій програмі «**Маніфест Комуністичної партії**» (1848).

Разом із Ф. Енгельсом, К. Маркс бере активну участь у буржуазних революціях 1848-1849 років на боці пролетаріату. Після їх закінчення поразкою пролетарів він піддається депортації і в кінцевому підсумку опиняється в Лондоні, де видає на основі своїх ранніх рукописів першу частину свого головного економічного твору «**Капіталу**» під назвою «**До критики політичної економії**» (1859).

Після його появи К. Маркс вирішує відмовитись від видання цієї праці

частинами і публікує **перший том «Капіталу»** у 1867 році, з підзаголовком **«Процес капіталістичного виробництва»**. Працюючи над завершенням цього фундаментального твору, він створює чорнові варіанти майбутніх другого, третього та четвертого томів цієї праці, підготовку до друку та видання яких, окрім четвертого тому завершив Ф. Енгельс. Одночасно К. Маркс брав активну участь у розробці наукових проблем та міжнародному робітничому русі. Напружена наукова, громадська діяльність та смерть близьких людей підірвала здоров'я вченого і призвела до його передчасної смерті 14 березня 1883 року у Лондоні.

Активну участь у розробці нової пролетарської ідеології разом з **К. Марксом** продовжував приймати і **Ф. Енгельс**. Його наукові інтереси виявились тісно пов'язані із пропагандою та захистом нового вчення та підприємницькою діяльністю, яка доповнилась вивченням історії, філософії, військових наук тощо. Після знайомства з К. Марксом, інтереси молодого вченого все більше почали концентрувались на економічній проблематиці, відправною точкою чого стала його праця **«Нариси до критики політичної економії» (1843-1844)**. Активна співпраця К. Маркса з лівими виданнями та участь у збройному повстанні у Південно-Західній Німеччині змусили друзів після його поразки іммігрувати до Великобританії, де Ф. Енгельс продовжив працювати у фірмі свого батька для матеріальної допомоги сім'ї приятеля.

Своє головне завдання Ф. Енгельс вбачав у допомозі К. Марксу у створенні ним його головного твору – **«Капіталу»**. Одночасно він виконував функцію популяризатора і захисника нового вчення. Крім того, будучи добре обізнаним у військовій справі, на прохання редакторів відомих громадських видань, він пише низку статей з коментарями що до військових подій того часу. Разом з тим, Ф. Енгельс брав активну участь у створенні та діяльності I, а потім і II Інтернаціоналу.

Після смерті К. Маркса основну увагу він зосередив на виданні **другого**, а потім і **третього томів «Капіталу»**. Крім того, він публікує і свої наукові твори, як **«Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884)**, **«Людвіг Фейєрбах та кінець німецької класичної філософії» (1886)** та **«Селянське питання у Франції та Німеччині» (1894)**. Одночасно велась кропітка підготовча робота по виданню **четвертого тому «Капіталу» – «Теорії додаткової вартості»**, яким завадила смерть ученого у серпні 1895 року. З часом вони були доопрацьовані й видані його відомими учнями **Едуардом Бернштейном (1850-1932)** та **Карлом Каутським (1854-1938)** – майбутніми керівниками німецької соціал-демократії, які побачили світ завдяки старанням останнього в 1905-1910 рр., створені на основі частини рукопису К. Маркса 1861-1863 рр. до «Капіталу».

1.3. Ідейно - теоретичні джерела марксизму

Висхідним пунктом марксизму як вчення про суспільний устрій стали три основні джерела, які названі В. І. Леніним **трьома складовими частинами марксизму: німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля й**

Л. А. фон Фейєрбаха, англійська класична політекономія А. Сміта й Д. Рікардо та французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є), а, також, англійський (Р. Оуєн) утопічний соціалізм.

Надбання марксистської філософії базувались на основі німецької класичної філософії, які були використані, перш за все, в якості методу дослідження як природних (*діалектичний матеріалізм*), так і суспільних явищ (*історичний матеріалізм*).

Економічний блок марксизму спирався на праці англійської школи політекономії, в якій особливу роль відіграла теорія цінності Д. Рікардо, на основі якої К. Маркс створив *трудова теорія вартості*.

І, нарешті, третя, остання складова марксизму – це *практична реалізація його ідей*, що полягала у фіксації підмічених змін у системі функціонування капіталізму, знаходження в ньому діалектичних протиріч, які об'єктивно ведуть до появи нового, комуністичного суспільства. Вона доповнилась *теорією класової боротьби та пролетарської революції*.

Таким чином, третя складова марксизму – **науковий соціалізм**, спирався на теорію матеріалістичного розуміння історії сформульовану у розділі філософії – історичному матеріалізмі, економічною складовою якої став «Капітал» та напрацювання великих соціалістів-утопістів. Правда час, все ж, показав, більшу значущість його соціологічної складової ніж економічної.

«Капітал», де обґрунтована економічно ідея появи нового **комуністичного** суспільства, спиралася на реалізацію його магістрального положення зафіксованого у його праці «Тези про Фейєрбаха». Написана ще у 1845 році, вона вийшла з друку тільки у 1888 році. У ній К. Маркс писав, що «філософи різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його». [132, с. 4] Саме це положення про необхідність змін у суспільстві і стала метою економічних розвідок вченого із якої були вибудовані обриси практичної складової марксизму – побудови нового устрою – комунізму, закладені у третій, практичній його частині – **науковому соціалізмі**.

1.3.1. Німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха

Для дослідження економічної складової як фундаментального елемента марксистського вчення, важливо, після визначення предмета науки, показати метод для опрацювання матеріалу по відображенню законів розвитку суспільства, виходячи з класового (пролетарського) підходу, а з ним здійснити перегляд напрацювань філософської думки використавши новий інструментарій до аналізу капіталістичного суспільства.

Такими напрацюваннями, як значалось раніше, стали надбання німецької класичної філософії, представлені творами Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831) та Людвіга Андреаса фон Фейєрбаха (1804-1872). Філософія обох стала продовженням філософії Іммануїла Канта

(1724-1804) та його знаного учня – Йоганна Готліба Фіхте (1762–1814). Перший виходив з того, що суще (теоретичний розум) не визначає належне (практичний розум). Він виділив область теоретичного розуму і практичного як область повинності де суще (що існує) та належне не пов'язані між собою. Однак суще має бути зіставлене з належним. Теоретичний розум визначається: сущим і необхідним, а теоретичний розум: належним і свободою. Звідси філософія І. Канта залишила «прірву» між «річчю у собі» та «річчю для себе» яку почав долати Й. Г. Фіхте на принципах *суб'єктивного ідеалізму*, а остаточно розв'язав на вже принципах *ідеалізму об'єктивного* Г. В. Ф. Гегель.

Після його смерті послідовники філософа розділились дві групи: *старих* та *нових гегельянців*. Старі робили акцент на *системі*, яка, як *абсолютний дух*, досягла свого *найвищого рівня у прусській державі*. Нові ж гегельянці вважали, що суспільство обтяжене значними соціальними та політичними протиріччями і вимагає змін. Тобто економіка у своєму розвитку, з боку взятого ними методу, виявилась для них не завершеною і потребувала змін з використанням використанням *революційного методу*. Марксизм виходив із філософії Г. В. Ф. Гегеля як її заперечення так як в його системі залишилось протиріччя між *системою* та *методом*, де *система* була *консервативна*, а метод *революційним*.

Тому за основу, як і у младогегельянців, була взята *діалектика*, ідея розвитку, на основі якої К. Маркс спробував знайти шляхи зміни суспільства. Однак для цього потрібно було віднайти іншу основу його розвитку. Такою у Г. В. Ф. Гегеля був *абсолютний дух*, що визначав *історичне, соціальне та політичне піднесення соціуму*. тому за Г. В. Ф. Гегелем треба було виходити із абсолютного духу, а він виявився недосяжним, а значить слугувати основою суспільних змін не міг.

Тому, виходячи із мети дослідження, треба було відійти від *об'єктивного ідеалізму* і перейти до іншого погляду на світ – *матеріалізму*. Для цього в реальному житті суспільства почався пошук того що б визначало розвиток історії і знаходились би у реальній дійсності, на землі, а не в абсолютному дусі. Такою основою для К. Маркса стало *матеріальне виробництво*, що предстало у вигляді *економічної, соціальної, політичної та духовної сфери* розвитку будь-якого соціуму.

Таким чином були виділені відмічені вище суспільні відносини. Під *економічними* розумілись відносини, що склались у матеріальному виробництві як *певні, необхідні та незалежні* від волі людей. *Соціальні-економічні відносини* – як зв'язки, що визначались їх обумовленістю об'єднанням людей у певні соціальні групи. Ці дві групи були виділені за *етнічною ознакою* як *рід, сім'я, народність, нація*. Інша утворила *прошарки, касту, клас*. *Політична сфера* розумілась як система відносин, що обумовлена вирішенням питання про владу. *Духовна сфера* тлумачилась як система відносин між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання інформаційних (духовних) благ.

Для дослідження економічних процесів у філософії Г. В. Ф. Гегеля К. Марксом були використані сформульовані ним закони діалектики (єдності й боротьби протилежностей; заперечення заперечення; переходу кількісних змін у якісні). Одночасно був задіяний, створений великим філософом, інструментарій як-то чітке розмежування форми та змісту, сутності та явища, випадковості та необхідності, одиничного та загального тощо.

Крім того у марксистському тлумаченні діалектика отримала нові грані, де кожен факт дійсності поставав у постійному русі та зміні, та заперечувався самим розвитком дійсності з подальшим переходом у нову якість. Таке положення К. Маркс визначав як *діалектику* за «самою суттю своєю критичною і революційною». Більш того, відмічаючи свій внесок у розвиток діалектики, він констатував, що головне в його методі є не стільки з'ясування суті буржуазного суспільства, скільки знаходження способів його зміни. Це була *перша і головна відмінність* фундаментального марксизму від гегелівського тлумачення діалектики та результатів її використання.

Другою відмінністю марксизму став спосіб її використання для з'ясування законів дійсності, де її дослідження йшло через аналіз їх появи, розвитку та зняття. У Г. В. Ф. Гегеля ж дійсність виступала як породження деміурга (творця), який через свій розвиток породжував ті чи інші форми, де *ідеальне* продукувало *матеріальне*. У К. Маркса ідеальне було нічим іншим, як дією матеріального, пересаженого у людську голову та перетворене в ній. Таку відмінність вчений охарактеризував як ситуацію, де діалектика його вчителя стоїть на голові, яку він, за його висловом, поставив на ноги.

Виходячи з останньої відмінності, К. Маркс вимушений був віднайти в філософії вченого, який би чітко та послідовно стояв на матеріалістичних позиціях, тобто виходив би з первинності матеріального над ідеальним. Саме таким філософом у Німеччині був **Л. А. фон Фейєрбах**. Однак, на відміну від філософії Г. В. Ф. Гегеля, у його трактуванні об'єктивних явищ та процесів діалектичний метод не використовувався.

Треба зауважити, що у такому підході в теорії К. Маркса був втрачений аспект дії людини на об'єктивні процеси розвитку суспільства, коли вони розглядалися як породження в основному об'єктивної дійсності. Наприклад, капіталіста як закономірності дії капіталу, найманого робітника як породження особливої форми змінного капіталу, тощо. В подальшому це призвело до неможливості всебічно пояснити ті чи інші результати дій окремих представників соціуму, а з ними втрату можливості безпосереднього виходу на проблеми господарської практики.

Виходячи з вищенаведеного, можна помітити різкий контраст між напрацюваннями К. Маркса та західної класичної економічної думки, яка взяла за основу філософію І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, у якій постійно досліджувалися як *об'єктивні* дії законів суспільства, так і відповідно, вплив *суб'єктивних* дій окремої людини, що переходили одне в одне. Це положення отримало у І. Канта вислів: «Є дві речі, які возвеличують наші душі, – зоряне небо над нами і моральні закони всередині нас», який з часом став крилатим.

Таким чином, на відміну від **західного економічного напрямку**, теорія

К. Маркса зосередилася винятково на логіці розвитку та змін суто *зовнішніх фактів* і не торкалася *внутрішнього стану процесів*, пов'язаних з дією окремої людини. Починаючи з праць А. Сміта, А. Маршалла та інших видатних економістів, на відміну від К. Маркса, який, доречі, теж належав до цього напрямку, економічна думка пішла шляхом методу, накресленого І. Кантом та Г. В. Ф. Гегелем, де останній отримав своєрідне тлумачення.

1.3.2. Англійська класична політекономія. А. Сміт та Д. Рікардо

Як відомо, економічний аспект проблеми для побудови другої складової свого вчення, К. Маркс віднайшов в **англійській класичній політичній економії А. Сміта та Д. Рікардо**. Однак перш ніж перейти до її характеристики спочатку визначимо мету її появи, *предмет, метод, структуру* тощо.

Західний напрямок політичної економії з'явився як наука панівного класу, якого цікавили, перш за все, практичні проблеми з якими вони постійно стикались у безпосередній практиці господарювання. Звідси *пошук предмету дослідження йшов через аналіз нової форми багатства спочатку меркантилістами у сфері обігу, як гроші, а потім у виробництві, з якого і появилась нова наука як з'ясування законів виробництва багатства та його зростання*.

Вперше предмет політичної економії чітко визначили фізіократи в назві твору **А. Р. Ж. Тюрго** – «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766), а найбільш повно – у назві книги «Дослідження про природу та причини багатства нації» (1776) у **А. Сміта**. Пізніше предмет дослідження **Д. Рікардо**, вслід за А. Р. Ж. Тюрго, змістив у бік визначення проблем не *факторів виробництва*, а *розподілу багатства*, використавши для цього, як і А. Р. Ж. Тюрго, *дедуктивний метод*.

Що стосується **Д. Рікардо** то тут треба зауважити, що в його творчості акцент дослідження вартості почав зміщуватися на пошук її абсолютного виразу. Цікаво, що свою останню роботу він так і назвав «**Абсолютна цінність і мінова цінність**» (1823). Треба зазначити, що він відкинув чотири варіанти вартості А. Сміта і взяв на озброєння тільки перший (визначення його витраченою працею), що було не характерно для попередньої західної класики. Саме це дозволило в подальшому К. Марксу розробити поняття абстрактної праці і побудувати трудову теорію вартості як основний закон капіталізму. Тож не дивно, що саме Д. Рікардо, а не А. Сміта К. Маркс вважав своїм вчителем.

В кінці XIX ст. **політична економія** почала рух до **економіки** який започаткували маржиналісти, а завершив А. Маршалл розширивши рамки предмету політичної економії шляхом введення до нього *відносин попиту та пропозиції*.

Це легко побачити у визначенні ним предмету **економіки** про який він писав, «...що економічна наука – це з одного боку *наука про багатство*, а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини у суспільстві, які

відноситься до розпочатих нею *зусиль* для задоволення своїх *потреб* в тих межах, в яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його загального представника, тобто грошей». [141. т. 1, с. 107]

Останнім була посилена *практична складова* науки шляхом впровадженням у науковий обіг *сили* виміру спонукальних мотивів через гроші як ціну попиту та пропозиції.

Таким чином, політична економія трансформувала свій аналіз від дослідження проблем багатства на питання раціональної поведінки людини. Звідси з'явилася **історія економічного аналізу**, яка пройшла три періоди розвитку в залежності від різного розуміння предмета економічної теорії. Спочатку як частина **філософії (моральна філософія)**, що було характерно для доринкових епох, потім – **науки про матеріальне багатство**, і нарешті **науки про раціональну поведінку людей**, коли предмет західної політичної економії легко трансформувався у **економіку**.

По іншому виглядала справа у марксистському варіанті який теж виник на теренах західного напрямку класики. Проте *мета, предмет, метод* та *структура* у нього були зовсім інші. Що стосується *мети*, то К. Маркс чітко і недвозначно сформулював її в «Тезах про Фейєрбаха» (11 теза), про що вже було сказано вище. Він писав, що «філософи різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його». [132, с. 4] Неважко побачити, що створена на базі нової **пролетарської філософії пролетарська політична економія** ставила зовсім іншу, ніж західна, мету, а саме – *змінити світ*.

Тому марксистська політична економія аж ніяк не могла бути посібником для господарюючого суб'єкта, а є прологом до пролетарської революції та побудови нового комуністичного суспільства, контури якого вчений визначив у якості практичної складової марксистської політичної економії – у **науковому соціалізмі**.

Звідси у «Капіталі» К. Маркс по-новому визначив і *предмет дослідження політичної економії* про який він писав, як про «капіталістичний спосіб виробництва та відповідні йому відносини виробництва і обміну». [124, т. 23, с. 6]

Зазначене вище не могло не відобразитися і на *методі дослідження* економічної науки. В західному варіанті він був переважно аналітичний, а в марксистському підході представ як метод *діалектичного матеріалізму* основою якого є дедукція як рух від абстрактного до конкретного що стало синтезом методу Д. Рікардо та Г. В. Ф. Гегеля.

Причому в його основі були представлені *особливості* методу (у Г. В. Ф. Гегеля у «Філософії права», а у К. Маркса в «Капіталі»), що використовувався для аналізу капіталізму як системи з боку виробничих відносин.

Метод Д. Рікардо став вершиною застосування досягнень філософії нового часу, де *усе різноманіття відносин було зведене до вартості*. Однак, він не обмежившись цим, спробував *звести загальне, просте*

зіставлення з більш складним де конкретні відносини, безпосередньо підводилися під абстрактні, правда без виведення особливого із загального. Завдяки цьому Д. Рікардо, вперше, чітко пояснив капітал із самого капіталу.

Заслуга ж К. Маркса в області методу в «Капіталі», полягала, головним чином, у тому, що він зробив *перехід від емпіричного до діалектичного розгляду предмета*, де загальне, просте, виступало як зародок економічної системи. Завдяки цьому загальне переходило в *одиничне* в результаті дійсних економічних процесів, а тому посередні ланки у К. Маркса виявились не просто логічними конструкціями, а дійсним процесом збагачення відносин у міру їх наближення до поверхні явищ.

Все це, разом взяте, визначило суттєві відмінності і в тлумаченні конкретних процесів та категорій, що відобразилось у західній та марксистській класиці. Тому всі поняття політичної економії як, наприклад, вартість (цінність), заробітна плата, прибуток тощо виявились *однойменними*, але зовсім *іншими по суті*. Крім того, у марксизмі з'явилися нові поняття як, наприклад, додаткова вартість, постійний та змінний капітал, абсолютна рента тощо, які у західному варіанті як зайві з боку мети дослідження не використовувались.

І нарешті, по-третє, найголовніше. **Марксизм – це класова теорія**, а тому відображає зміни у суспільному розвитку виходячи саме з цього. Це надзвичайно важливий, але лише один бік проблеми.

Так з'явилась суттєва різниця між *двома варіантами політичної економії – західним та марксистським*, де останій є відгалуження західної економічної думки. Кожна з цих **політичних економії** має **свою мету, предмет, метод та структуру**. Тож не дивно, що **економіка** постійно демонструє невідповідність марксистським категоріям, що були закладені ще у предметі адекватної їй західної англійської класици А. Сміта.

1.3.3. Французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм

Утопічний напрям як елемент учень про суспільний устрій бере свій початок з ідей раннього християнства. У часи середньовіччя він отримав розвиток у вигляді трьох складових: розвитку ідей раннього християнства, програм селянських повстань і, нарешті, ідей соціалістів-утопістів.

Розрізняють два етапи розвитку останнього відгалуження: **ранній та пізній утопічний соціалізм**. *Перший (ранній) етап (XV-XVI ст.)* – пов'язаний з творчістю **Т. Мора (1478–1535), Т. Кампанелли (1568-1639)** та ін. В основу ідей цього періоду були покладені положення, пов'язані з критикою недоліків наявного соціального устрою з точки зору моралі; переходом до суспільної власності; обмеженням робочого дня; ліквідацією грошей; впровадженням рівності в суспільний розподіл створених благ та ін.

Представники пізнього етапу (XVIII-XIX ст.) активно розвивали напрацювання авторів раннього періоду серед яких можна відзначити три головні постаті – французів **Клода Анрі де Сен-Симона і Шарля Фур'є** та

англійця **Роберта Оуена**.

Клод Анрі де Рувруа, граф де Сен-Сімон (1760-1825) обґрунтував еволюційно-історичний підхід до вивчення людського суспільства та історичного прогресу, а, також, неминучість переходу до справедливого суспільства. Учений гостро критикував вади існуючого капіталістичного суспільства. Рушійною силою історичного розвитку він вважав науку та індустрію, а ідеальне суспільство вбачав в індустріалізмі. На його думку, основними рисами ідеального суспільства повинні були стати панування великого машинного виробництва, що управлялося б з єдиного центру планомірно. Ці основні положення доповнювались ідеями заміни конкуренції асоціаціями виробників, обов'язковістю праці для всіх членів суспільства, збереженням приватної власності та поступовим зникненням класів і соціальних відмінностей між ними, окрім тих, які засновані на праці та здібностях.

Способом переходу до нового суспільства він вважав створення асоціації кооперативів, а способом переходу до нього – утворення партії промисловців, яка б разом з урядом проводила б реформи по впровадженню соціальної політики, направленої на реформування суспільства у бік подолання експлуатації та соціальної нерівності, а, також, переорієнтації основної функції держави на «керівництво речами» та основними суб'єктами реформ.

Шарль Фур'є (1772-1837) розглядав періоди історичного розвитку суспільства виділяючи, при цьому, стадії, що передують виробничій діяльності та етап соціального, привабливого виробництва. Ідеальне суспільство він вбачав у гармонії, яке будується на ліквідації експлуатації, обов'язковості та привабливості праці для всіх, виконанні робіт за планом та перехід виробництва від конкуренції в обігу до змагання між трудящими. При цьому, розподіл благ вбачався за капіталом, працею та талантом.

Перехідною економічною моделлю, на відміну від К. А. Сен-Сімона, виступала не асоціація кооперативів, а фаланга, що поєднувала риси комуні і акціонерного товариства. Спосіб переходу до нового суспільства досліднику вбачався в гармонізації праці та капіталу, де роль держави повинна бути зведена до мінімуму.

Роберт Оуен (1771-1858) є єдиним представником цього напрямку, який спробував здійснення власних ідей реформування суспільства на практиці. Вони базувались на тому, що рушійною силою історичного розвитку є освічені люди, а ідеальним суспільством – комунізм. Характерні ознаки цього суспільства були зведені до необхідності повної ліквідації приватної власності, становленні суспільної на засадах рівності людей в правах та обов'язках, ліквідації грошей, встановлення соціалістичного принципу розподілу: від кожного по здібностях, кожному за працею.

Перехідною економічною моделлю у нього була не асоціація кооперативів і не фаланга, а кооперована община, де спосіб переходу до нового суспільства вбачався у вихованні людей та «розумних» законах уряду. При цьому, роль держави зводилась до формування «сприятливого

соціального середовища» з метою розвитку комуністичних відносин.

Напрацювання цього напрямку соціально-економічної думки далі розвивали Ж. Ш. Л. С. де Сісмонді, П. Ж. Прудон, соціалісти-рікардіанці тощо. Не оминув увагою їх спадщину і К. Маркс, ідеї якого щодо побудови нового суспільства, багато у чому перекликалися з висновками представників зазначеного напрямку. Однак на відміну від них, вони базувались на відкритих К. Марксом у «Капіталі» суспільних законах, завдяки чому з'явилась *третьа складова марксизму – науковий соціалізм*. [157, с. 198-200]

2. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ОРТОДОКСАЛЬНОГО МАРКСИЗМУ ЯК НАУКИ ПРО СУСПІЛЬСТВО У СУЧАСНОМУ ТЛУМАЧЕННІ

При з'ясуванні проблем даного курсу, перш за все, ми будемо враховувати економічний аспект як ключовий. Однак він стане зрозумілим за умови виходу за межі суто економічних питань, а для цього треба почати з напрацювань К. Маркса у філософії. Саме в ній автор розробляє свій головний методологічний інструментарій економічного аналізу – метод *діалектичного матеріалізму* як інструмент дослідження буржуазного суспільства, який уточнює у другому розділі марксистської філософії – *історичному матеріалізмі*, висуваючи положення про *матеріалістичне розуміння історії*.

Теоретичний аспект марксизму доповнюється *практичним*, що знаходять своє відображення у третій складовій частині вчення – *науковому соціалізмі*, виведеному виходячи із магістрального положення К. Маркса про матеріалістичне розуміння історії, яка повинна була підтвердити та конкретизувати дію розкритих ним у «Капіталі» об'єктивних економічних законів руху капіталістичної системи до нового безкласового суспільства. Цим економічний блок вчення повинен був окреслити його обриси та намітити шляхи побудови після завоювання пролетаріатом політичної влади.

І, нарешті, останнє. Курс має показати не тільки напрацювання К. Маркса в економічній сфері, але й їх еволюцію на розвиток по мірі змін у соціумі за життя дослідника, коли відбувались постійні уточнення його наукових поглядів. Вони пройшли ряд етапів, в основному, у період класичного капіталізму вільної конкуренції, які продовжили послідовники в умовах становлення та розвитку монополій, що посилили процеси економічної диференціації суспільств як у середині, так і за їх межами.

Саме це поставило перед державами, що відставали у своєму соціально-економічному розвитку, питання його подолання. Ця проблема залишалася актуальною не тільки тоді, але і за сучасних умов. Так, деякі держави Західної Європи та Північної Америки і ряд інших регіонів завзято намагаються подолати прірву між розвиненими країнами. В літературі вони отримали назву держав так званого «доганяючого розвитку». Тому для них природно при вирішенні поставленої проблеми виникає питання про можливість використання напрацювань науки, у тому числі і марксизму.

Виходячи з того, що класифікація трьох складових частин марксизму

була запропонована дуже давно, сьогодні виникає гостра необхідність в її більш сучасному, модернізованому варіанті, який охоплював би, перш за все, сучасні проблеми з боку з'ясування цінності напрацювань цього вчення, виходячи із плинності часу. Такою постановкою у висвітленні *економічної* складової може стати систематизація марксизму видатних російських вчених **Єгора Тимуровича Гайдара (1956-2009)** та **Володимира Олександровича Мау (1959)**, які у свій час запропонували п'ять ключових питань як *фундаментальних блоків*:

а) філософія історії або теорія суспільного розвитку;

б) економічна теорія;

в) теорія класової боротьби та революції;

г) теорія економічної історії як пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого;

г) історія економічної думки. [46]

Розглянемо кожен із виділених блоків більш детально, відмічаючи нові аспекти у їх постановці з боку як позитивних сторін, так і недоліків, які визначені авторами даної дисципліни.

2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку

Як було вказано раніше, коріння економічних ідей К. Маркса знаходяться в його філософії, в якій виділяють *дві складові: діалектичний та історичний матеріалізм*. Перша з них визначає загальний підхід ученого у вирішенні основних питань філософії, а, також, надає особливості методу дослідження, який базується на двох аспектах – формулюванні висновків на базі аналізу фактів дійсності і розгляду їх у постійному розвитку та зміні. Друга складова є деталізацією цього методу стосовно дослідження суспільства. До К. Маркса філософія позитивізму бачила завдання науки в описі та систематизації того, що дає досвід. Іншим підходом був критицизм або утопізм. К. Маркс поєднав критичність та науковість нової наукової традиції, яка з часом отримала назву *соціальної критичної теорії*.

Визначним досягненням марксизму в історичному матеріалізмі стала спочатку сформульована, а потім і науково обґрунтована, після виходу I тому «Капіталу», гіпотеза про *матеріалістичне розуміння історії*. Саме тут К. Марксом уперше була продемонстрована соціальна форма руху матерії, конкретизована через аналіз *специфічної економічної (ринкової) форми*, що досягає свого найвищого розвитку при капіталізмі. Соціальні форми матерії мали загальні риси з природними як об'єктивність їх розвитку, наявність зовнішньої і внутрішньої форм та інше все ж мали свою специфіку.

По-перше, це стан їх *органічної цілісності*, як *саморух, саморозвиток* і *самовідтворення*, що є характерним тільки для однієї частини природної форми руху матерії – біологічної. По-друге, процес розвитку соціальної форми матерії приводить до її постійної модифікації, які потребують свого відображення в методі дослідження. Це віддзеркалилося в особливості

використаного К. Марксом підходу, коли суспільство розглядається в постійному розвитку, де на відповідних етапах, через заперечення старих форм відбувається поява принципово нових явищ, не тільки за формою, але і за суттю. Наприклад, доринкові форми суспільства дуже відрізняються від їх ринкових (буржуазних) форм, які в ході свого зняття продукують появу товарних зв'язків, які за своїм змістом суттєво відрізняються від попередніх форм зв'язку. Фіксація відмічених вище закономірностей у марксизмі отримує деталізацію через метод історичного матеріалізму, центральною ідеєю якого стала об'єктивність розвитку суспільств.

Сама по собі вона не нова. Так ще Ібн-Хальдун звертав увагу на те, що розвиток суспільства визначається не указами правителів та впливових суспільних та громадських діячів, а залежить від об'єктивних законів, які, як і в природі, людина змінити не може. Ця ідея стала визначальною у формуванні предмета політичної економії. Принципу об'єктивності законів у суспільстві дотримувались також В. Петті, П. Л. де Буагільбер, фізіократи і, нарешті, А. Сміт, який зафіксував це в назві першої книги свого знаменитого твору «Дослідження про природу і причини багатства націй», в якій він зазначив, що «...продукт *природним* (курсив наш – О. А.) чином розподіляється між різними класами народу» [209, т. 1, с. 7], де слова «природно» означає незалежність цих процесів від волі та свідомості людей. Однак тільки після виходу у світ I тому «Капіталу» ця гіпотеза вперше стала науково доведеною істиною. Про це її автор писав, що найкращим у моїй книзі є матеріалістичне розуміння історії та представлений в другій главі двоїстий характер праці.

Відмічена К. Марксом різниця між природною і суспільною формами руху матерії мала наслідком появу *історичного методу дослідження суспільств*, який отримав високу оцінку навіть у непримиримих критиків марксизму. Виходячи з цього, можна констатувати, що головним у підході до аналізу будь-яких явищ, зокрема і економічних, у К. Маркса став розгляд дійсності, виходячи з фактів, які привалюють при її вивченні та дослідженні тих змін, які відбуваються у ході її розвитку. Другим аспектом проблеми є визначення предмета дослідження, який починається із об'єкта аналізу.

При його розгляді автор починає історією суспільства не як завершеного об'єкта дослідження та його місця у майбутньому, а розглядає *реальність усієї людської історії в її безкінечності*. Причому констатація незавершеності, незакінченості історичного процесу розвитку для будь-якої фази суспільства в марксизмі є визначальною.

Об'єктом політичної економії, згідно з К. Марксом, є *виробничі відносини*. У зв'язку з цим, у своїй праці «До критики політичної економії» (1859) він писав: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини – *виробничі відносини*, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних *продуктивних сил*. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб

виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [126, с. 6].

Виходячи з цього, важливими ознаками виробничих відносин є їх три ключові аспекти: *визначеність*, тобто наявність такими, які вони є, по-друге, *необхідність*, що означає неминучість їх появи, і нарешті, по-третє, *незалежність від волі та бажання людей (об'єктивність)*, що вступають у них. Сукупність економічних відносин, згідно з К. Марксом, утворює *економічний базис суспільства*. Другою стороною життєдіяльності людей, як відомо, є *продуктивні сили*, які визначають стан відповідних їм *виробничих відносин*.

Діалектична взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин становлять *спосіб виробництва*, який визначає соціальні, політичні й духовні процеси життя соціуму. Виходячи із цього, економічні епохи (первісне суспільство, рабство, феодалізм, економіка буржуазного суспільства) відрізняються одна від другої особливостями виробничих відносин, що демонструють способи, якими виробляються матеріальні блага. Політична економія вивчає, також, закономірності переходу від одного економічного ладу до іншого. З цієї позиції предмет політекономії в широкому розумінні – це наука, що досліджує економічні закони, які регулюють виробництво, обмін, розподіл і споживання матеріальних благ.

Як було вказано вище, заслугою К. Маркса є розгляд економічних явищ через *принцип історизму*, які на відміну від явищ природи носять тимчасовий, плінний характер. Причому, вчений зазначав, що стадії цивілізації суспільство досягає за умов капіталізму, при якому починається вихід за його межі, як перехід у «епоху свободи» із спільною формою власності. Особливо чітким показом такого переходу стало осмислення категорії *абстрактної праці* як особливої субстанції форми зв'язку в умовах капіталістичного суспільства, з якої починається формування цивілізації і разом з тим початок закладання фундаменту в основи суспільства «епохи свободи», спочатку економічної, а потім і *повної* особистої.

Новим у цьому напрямку було й застосування при аналізі буржуазного суспільства *методу діалектики*, що вивчає об'єктивну реальність в постійному її розвитку. Ця сторона методу була взята К. Марксом у Г. В. Ф. Гегеля. Однак, вихідним пунктом з'ясування об'єктивних закономірностей розвитку стала не «абсолютна ідея» Г. В. Ф. Гегеля, а матеріалізм Л. А. фон Фейєрбаха. *Матеріалістичний підхід*, як інша сторона методу, містив у собі аналіз масовидних фактів об'єкта дослідження, на базі яких розкривався закон їх розвитку та зміни.

Тому для К. Маркса головним було знаходження закону, який визначає зміни в досліджуваних ним явищах у розвитку, як перехід від однієї форми до іншої. Причому, відправним пунктом є зовнішні явища, де один факт дійсності зіставляється з іншим у їх зв'язку таким чином, щоб дослідити ступінь розвитку більш складної економічної форми. Для К. Маркса кожний історичний період мав свої закони, які при зміні дійсності теж змінюються.

З'ясування змін у самій дійсності показує, що вона має причиною різні умови, в яких ці соціальні організми функціонують. Тому, наукова цінність аналізу полягає в з'ясуванні тих часткових законів, яким піддається виникнення, існування і смерть того соціального організму, який досліджується.

Наукова презентація отриманих результатів здійснювалась у вигляді *сходження від абстрактного до конкретного*, шляхом *методу логічних абстракцій, індукції та дедукції*, де головним було використання такого підходу, як *метод органічної цілісності*. При аналізі суспільних явищ, насамперед, акцент робився на дотриманні *принципу історизму*, тобто постійної фіксації об'єкта дослідження, що змінювався. Він поєднувався з *логічним підходом*, де представлені факти виводилися у взаємозв'язку й взаємозалежності один з другим – від найпростішої загальної форми (товар) до найрозвиненішої (капіталу). При цьому, застосований метод історизму був принципово новим словом в економічній науці. Відзначений вище підхід у дослідженні економічних проблем уперше в історії економічної думки найбільш повно був представлений К. Марксом при написанні його фундаментальної праці – «**Капіталу**».

2.2. Економічна теорія

Марксистське вчення починаючи із другої половини XIX ст. справило величезний вплив на багато сфер суспільствознавства. Особливо на історію, політологію, соціологію, політичну економію, а також появу впливових партій. Правда, при цьому треба пам'ятати, що економічна складова для К. Маркса як для соціального філософа, ніколи не була самоціллю і виконувала роль лише знаряддя для з'ясування пружин суспільного розвитку. У виникненні та піднесенні економічної теорії марксизму можна умовно виділити три її етапи: **ранній марксизм** – від 40 – 50-х років XIX століття, **зрілий марксизм** – до кінця 70-х років, **пізній** – до 1895 року, тобто смерті Ф. Енгельса.

2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем

Ранній етап марксизму (від 40-50-х років XIX століття) характеризувався розробкою основних положень теорії, і був заснований на зібраному і проаналізованому К. Марксом та Ф. Енгельсом історичному, соціологічному та соціально-філософському науковому матеріалі. Одночасно відпрацьовувався та уточнювався принципово новий метод дослідження (*діалектичний матеріалізм*), який пізніше, вперше в історії економічної науки, був використаний для аналізу такого складного соціального організму, як буржуазне суспільство. При цьому здійснювались спроби щодо реалізації якісно нових програмних завдань – формування ідеології партії комуністів.

Основними науковими здобутками цього періоду стали, в першу чергу, твори самого **К. Маркса** «Економіко-філософські рукописи 1844 року» та «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона» (1847), а також написані у співавторстві з **Ф. Енгельсом** їх перша робота «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера та компанії» (1844), «Німецька ідеологія» (1845-1846) та пізніше – «Маніфест Комуністичної партії» (1848).

Перші роботи ставили за мету як уточнення предмета дослідження, так і відпрацювання нового методу – діалектичного матеріалізму з розробкою певних економічних проблем, виходячи з нової методології. Діалектику як метод, у той час, активно використовували та пропагували младогегельянці. Саме знайомство з їх працями, та з ними особисто, поклали початок вивченню К. Марксом діалектики самого Г. В. Ф. Гегеля.

Поштовхом до цього стала його робота в якості головного редактора спочатку «Рейнської газети», а потім – «Нової Рейнської газети». Написання статей на економічну проблематику поставило К. Маркса перед необхідністю занурення у питання по з'ясуванню економічної поведінки людей, а через неї – законів функціонування суспільства, а точніше – *відносин між класами*. Після його звільнення з посади головного редактора, робота з дослідження вище означених питань набуває ще більшої гостроти, що спонукає К. Маркса до вивчення економічної соціології, яка стає своєрідним містком для безпосереднього виходу вченого на економічну проблематику.

Знайомство К. Маркса з Ф. Енгельсом все більше зміщує його інтереси у бік дослідження економічних питань. Саме в цей період ним у співавторстві з останім були написані праці, які ставили завданням, як писав К. Маркс, «розібратися у питанні для самих себе». Такими стали «Німецька ідеологія» та «Святе сімейство». У розвиток проблем дослідження законів розвитку суспільства на стику економіки та філософії К. Маркс пише «Економіко-філософські рукописи 1844 року» та «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона».

На відміну від цих робіт «Маніфест Комуністичної партії» (1848) ставив за мету вихід філософських досліджень та економічних напрацювань у політичну площину, а саме – створення пролетарської партії принципово нового зразка, що стало б завершенням розробки ідеї *класового підходу* при аналізі буржуазного суспільства. Робота в даному руслі почалася публікацією у 1848 році «Маніфесту Комуністичної партії», який мав за мету розкрити завдання пролетарської партії, виходячи із окреслених співавторами контурів комуністичного світогляду. Саме після виходу відміченого твору, разом з Ф. Енгельсом, К. Маркс приступає до активного формування спочатку «Союзу комуністів», а згодом і I Інтернаціоналу.

Одночасно з ними з'являються економічні твори самого К. Маркса «Наймана праця і капітал» (1849) та «До критики політичної економії» (1859), що став, по суті, початком системного викладу економічної теорії капіталістичного способу виробництва, який отримав подальшу деталізацію в I томі «Капіталу». Цей том, як відомо, мав назву «Процес виробництва

капіталу». Появу роботи «До критики політичної економії» К. Маркс спочатку бачив як публікацію основних результатів економічних проблем свого дослідження частинами, де перша з них розкрила б природу товару та грошей, однак, безпосередньо не торкалась аналізу проблем виробництва капіталу. Звідси вона була сприйнята економічним загалом нейтрально.

Згодом К. Маркс зрозумів, що після виходу другої частини книги і ознайомлення читачів з теорією додаткової вартості, може виникнути несамопитий спротив з боку пануючих верств населення й поставити під загрозу план видання наступних частин. Ця обставина, у значній мірі, змушує автора взятися за енергійне завершення цілісного викладу його основних ідей саме у **I томі «Капіталу» (1867)**. Пізніше він напише, що цей том являє собою головне, що він збирався зробити в економічній теорії, випустивши страшний снаряд у голову буржуа.

До його появи у світ цього тому К. Марксом були написані **«Економічні рукописи 1857-59 рр.»**, які пізніше стали основою для I тому «Капіталу». Окрім них він створює **«Економічний рукопис 1861-1863 рр.»** (до 40% якого займали проблеми I тому «Капіталу», майже половину матеріалу – майбутнього IV тому, а решта – проблематика II тому). У 1864-1865 рр. К. Маркс працював над рукописом з проблем III тому капіталу. У цей же період у 1865 році були написані деякі розділи для II тому твору. Саме вони склали головну частину матеріалу для подальшого доопрацювання і видання Ф. Енгельсом II та III томів. Як видно із вище зазначеного, К. Маркс до виходу своєї головної частини твору вже мав перед собою чіткі контури цієї роботи у цілому. Однак опублікувати повний варіант свого економічного задуму він не наважився.

К. Маркс виступив, перш за все, як соціальний філософ і його вчення розроблялося у тісному зв'язку із трьома проблемами. По-перше, з філософією, яка дала новий метод дослідження – діалектичний матеріалізм. По-друге, з економічною складовою – теорією дослідження буржуазного суспільства, По-третє, і це найголовніше, вихід на практику побудови нового суспільства (науковий соціалізм). Для здійснення останньої як *практичної складової* нового вчення потрібна була *партія*, першим завданням якої було *захоплення влади та встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалізму*. Треба відмітити, що всі ці завдання в науковому доробку марксизму виявились між собою тісно пов'язаними та переплетеними. Звідси неважко побачити діаметральну відмінність такої практичної постановки від західної економічної думки, де центральною проблемою, як правило, було посилення ефективності функціонування процесів господарювання.

Ми підійшли до характеристики головної праці К. Маркса – «Капіталу», що стала його фундаментальною економічною роботою у новому вченні взагалі так і в його творчості. Спробуємо окреслити рух думки вченого до тих наробок та висновків які мала ця книга. Щоб це осмислити зробимо невеликий екскурс в історію створення «Капіталу».

2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу» як провідної праці зрілого етапу

Зрілий етап ознаменувався роботою К. Маркса та Ф. Енгельса над фундаментальним економічним надбанням марксизму «Капіталом». І хоча на титулі книги стоїть прізвище однієї людини – К. Маркса, фактично він є роботою двох. Відомо, що перед публікацією першого тому «Капіталу» К. Маркс запропонував своєму другу поставити і його прізвище на титул твору. Однак той відмовився, сказавши що це, перш за все, витвір його думки.

Над своїм визначальним економічним твором К. Маркс працював більше сорока років, але так його і не завершив. Виходу у світ «Капіталу», як було зазначено вище, передували ряд економічних рукописів. Спочатку в ході їх написання К. Маркс планував видати свою фундаментальну працю у шести томах. Проблеми передбачалось викласти як рубрики в шести книгах у наступній послідовності: капітал, земельна власність, наймана праця, держава, міжнародна торгівля та світовий ринок. Ця ідея добре проглядається в економічному рукопису К. Маркса 1857-58 рр. (так зване «**Грундріссе**»), де він працював у руслі зазначеного плану. Відмічений рукопис став фундаментом основних положень до I тому «Капіталу».

Однак із поступовим зануренням у проблематику дослідження, структура твору змінювалась. У кінцевому підсумку «Капітал» отримав структуру, що складалась із чотирьох томів і наближалась за своєю архітектонікою (перші три томи) до першої та другої книги відомої праці **А. Сміта «Багатство націй» (1776)**. Що стосується основи теорії дослідження буржуазного суспільства як об'єкта, то за його основу була взята провідна праця **Д. Рікардо «Начала політичної економії та оподаткування» (1817)**.

Перший том «Процес виробництва капіталу» побачив світ у 1867 році і був присвячений проблемі виробництва капіталу. У передмові до твору були визначені предмет і метод дослідження автора. Предметом визначався капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва та обміну. В економічній літературі радянських часів професор І. Т. Балуков уперше звернув увагу на фундаментальну різницю у визначенні понять «капіталістичний спосіб виробництва» та «відносини виробництва та обміну», чим виявив малодосліджений пласт проблем, що пов'язаний з першим поняттям [10]. Головне завдання твору К. Маркс вбачав у визначенні основного закону капіталістичної системи (закону вартості) та розкритті закону її руху, як закону додаткової вартості – наріжного каменю економічної теорії марксизму.

У «Капіталі» вперше в економічній літературі був застосований **діалектичний метод як метод сходження від абстрактного до конкретного**, головною складовою якого стало осмислення об'єкта дослідження закладеному в діалектичному методі філософії Г. В. Ф. Гегеля. Одночасно з цим, К. Маркс запозичив у нього та розвив ідею історизму.

Початок дослідження І тому «Капіталу» він починає безпосередньо, з аналізу *товару* як самої «абстрактної» форми буржуазного суспільства. Головним *фактором товару* (саме фактором, тому що властивостей у товару нескінченна безліч, особливо з боку споживної вартості) він визначає його *вартість*.

З розвитком товарного обміну на основі розгортання вартісних процесів виникають гроші і їх три функції як міра вартості, засіб обігу і гроші як гроші. Остання функція згідно з теорією К. Маркса має три підфункції: засобів накопичення скарбів, засобів платежу та світових грошей. Причому якщо у функціях грошей як міри вартості та засобу обігу рух грошей визначають товари, то у функції грошей як гроші, вже останні визначають та регулюють рух товарів.

Вартісні процеси отримують вигляд $T - G - T$, як простого товарного обігу. Надалі вони перетворюються в процеси, що реалізуються за формулою $G - T - G'$. Такий обіг обертає гроші у капітал з чим виникає проблема пошуку джерел їх зростання, а з ними вихід на системоутворюючі процеси зростання вартості – виробництво *додаткової вартості*.

У цьому томі автор розглянув доходи основних класів у «розчині», як додаткову вартість, тобто без аналізу конкретних форм, в яких вони виникають на поверхні (прибуток промисловця, торговця, відсоток банкіра та рента), а з нею – саме загальні та найбільш суттєві характеристики буржуазного суспільства, виходячи із *площини процесу виробництва*.

Уперше в історії економічної думки, К. Маркс розглянув капітал з боку *його виробництва* як самозростаючої вартості, в якому проявляються відносини між основними класами буржуазного суспільства: капіталістами та найманими робітниками як уречевлені частини вартості. Процес виробництва капіталу був показаний як такий, де одночасно відбувалось утворення найманим робітником додаткової вартості та вартості змінного капіталу, через який К. Маркс уперше чітко зафіксував антагоністичне протиріччя між пролетаріатом та буржуазією.

На визначення частки доходів між цими класами, як заробітної плати та прибутку, що повинні були б забезпечити нормальне відтворення факторів виробництва праці та капіталу вперше звернув увагу Д. Рікардо, одночасно показавши розбіжність інтересів між ними. Але його хвилювали не самі по собі протиріччя між класами, а та оптимальна пропорція, яка б давала нормальне відтворення головних факторів у процесі виробництва.

К. Маркс ж у цьому побачив антагоністичне протиріччя між зазначеними класами, яке отримало кількісне вираження у вигляді ступеня експлуатації робітничого класу як норми додаткової вартості. Більш того, якщо у Д. Рікардо заробітна плата і прибуток як економічні форми доходу фіксувалися у вигляді конкретних форм господарської практики, то К. Маркс звів їх до абстрактних понять змінного капіталу та додаткової вартості.

Надалі у викладенні матеріалу намічається новий аспект. Процеси трансформації капіталізму розглядаються ним через проблеми відтворення капіталу як процесу постійного повторення виробництва. Разом з цим,

К. Маркс фіксує нове для капіталізму явище – соціалізації як фундаменту становлення нового (комуністичного) суспільства. У філософських працях автора ці аспекти будуть конкретизовані, але не всі отримають розвиток у економічних працях. У першому ж томі «Капіталу» на самому абстрактному рівні, вони простежуються у проблемі суспільного нагромадження капіталу.

К. Маркс показує, що з процесами концентрації та централізації капіталу відбувається укрупнення індивідуальних капіталів, а з ним – поява нової форми усупільнення виробництва як акціонерний капітал. Намічається діалектика процесу заміни приватної власності суспільною. Спочатку не приватна власність як масовидна, що домінувала у докапіталістичних суспільствах, в умовах буржуазного все більше перетворюється у приватну, а потім – з процесами усупільнення виробництва знімається і стає все більш суспільною як за формою, так і за змістом. Виробництво відносної додаткової вартості у вигляді її різновиду надлишкової і є ілюстрацією такого. Це, на поверхневому рівні, виглядає як усе більше використання не праці як такої, а її результатів у вигляді наукових відкриттів, що впроваджуються у виробництво, які, у свою чергу, поступово виводять людину із процесу виробництва і роблять наглядачем.

У філософських працях ідеї, які активно розвиває К. Маркс у I томі «Капіталу», деталізуються через форми розгортання поступового процесу зникнення експлуатації людини людиною, демонструючи зміщення експлуатації людини людиною у бік взаємодії з природою.

Знімається і приватна форма власності, яка реалізувала себе через суспільний розподіл економічно уособленої праці. Спочатку вона була проявом місця людини, що нав'язане таким розподілом через протиставлення цивілізації новій формі існування людини – культурі як зростаючого простору її розвитку. Певна форма конкретної праці через отримання на ринку товарної форми через її реалізацію дозволяє людині отримати відповідну частину благ, що стають її власністю і закріплюються у ній як власність приватна.

З часом виробництво розвивається і кількість благ збільшується, що веде до зменшення частини робочого часу в суспільстві і збільшення часу неробочого. Виникає принципово нове мірило багатства – вільний час. На перше місце виходить і нова продуктивна форма виробничих сил – наука замість праці. Причому вона, з одного боку, створює підґрунтя для подолання праці як головного багатства суспільства через надвисоку її продуктивність, а з іншого – кладе початок розвитку людини, яку потребує виробництво з необхідністю виділення простору для її розвитку.

Тим самим формується нова суспільна форма власності, яка є неречовим проявом розподілу благ як приватним, а власністю всіх на наукові досягнення, а значить і на розвиток кожного. Уже в межах буржуазного суспільства виникає різниця між *цивілізацією* з її принципом соціального розподілу людей і їх частковим існуванням і *культурою* (об'єднанням людей на базі їх міжособистих індивідуальних комунікацій).

У «Післямові до другого видання I тому «Капіталу» К. Маркс звертає увагу на природно-історичний закон трансформації соціальних організмів. Останнє саме й дає ключ до розуміння сутності функціонування системи господарювання розвинених країн, що разючим чином відрізняється від економіки XIX століття, доводячи правильність висновків К. Маркса. Забігаючи трохи вперед, слід зазначити, що практичну реалізацію ідея соціалізації К. Маркса знайшла в умовах теорії соціального ринкового господарства в Німеччині в другій половині XX століття та сучасної Японії.

Другий том «Процес обігу капіталу», підготовлений до видання Ф. Енгельсом, вийшов з друку у 1885 році і розглядав капітал уже з боку його відтворення як індивідуального, так і суспільного капіталу. Це теж односторонній, абстрактний підхід, але не з погляду виробництва, а обігу.

Як і представники західної думки, К. Маркс використав термін основний та оборотний капітал. Однак він уточнюється в дусі уже дослідженого у першому тому постійного та змінного капіталу. Звідси найбільш велика відмінність між марксизмом та західною думкою пролягає у трактуванні основного та оборотного капіталів. Так, західна думка розмежувала їх за **принципом принесення доходу**, коли він залишається на підприємстві (*основний капітал*) або коли покидає його (*оборотний капітал*). У марксизмі цей поділ інший – **по принципу відтворення вартості** (зразу (*оборотний капітал*) або по частинах (*основний*)). Крім того західна думка віднесла до основного капіталу і знання людини, які пізніше, вже у XX ст., розроблялись як **теорія людського капіталу**. У К. Маркса це різновид оборотного капіталу який виступає, на відміну від західного варіанта, як пасивна частина капіталу.

До найбільш вагомих частин марксового твору слід віднести **теорію суспільного відтворення**, яка дозволила вийти на безпосередні практичні проблеми (для марксизму це явище не було характерним), що продовжили досліджуватись у західній літературі через призму економічних теорій циклів та криз, саме на її базі було багато зроблено нашим видатним співвітчизником М. І. Туган-Барановським, а пізніше – відомим польським економістом М. Калецькі.

Одночасно з цим К. Маркс указав на явище, відкрите соціалістами-рікардіанцями, назване безперервністю та паралельністю виробництва. Саме воно лягло в основу пояснення ним генези комуністичного суспільства, що за своєю суттю нагадує по значимості суспільний розподіл праці як умови появи товарного виробництва.

Третій том «Процес капіталістичного виробництва і обігу, взятий у цілому», також був підготовлений Ф. Енгельсом на основі вже загаданих рукописів К. Маркса та побачив світ у 1894 році. Він був присвячений розгляду економічних форм у діалектичній єдності процесу виробництва та обігу. Така єдність виводила на форми господарювання, як, наприклад, витрати виробництва, норму прибутку, середній прибуток і ціну виробництва, а також, на конкретні форми доходів панівних класів.

В економічній літературі таке зведення доходів правлячих класів до

додаткової вартості мало місце і до К. Маркса. Так, у працях фізіократів, щось схоже на додаткову вартість представляв чистий продукт, про що було сказано вище. Однак, він мав, виходячи з концепції фізіократії, одну єдину форму реалізації – земельну ренту. Поняттям, схожим на додаткову вартість користувався і К. Родбертус-Ягцов. Однак, на відміну від них, К. Маркс поклав цей підхід в основу свого економічного вчення, де кожна із форм господарського доходу, як зарплата, прибуток та рента, спочатку розглядалися у єдності, без виділення відмічених конкретних форм їх реалізації, що і стало (за винятком проблеми заробітної плати, яка розглядається в I томі «Капіталу») об'єктом дослідження III тому.

Спочатку К. Маркс досліджує таку специфічну форму доходу, як **промисловий прибуток** – дохід промислового капіталу. З розвитком капіталізму виникає його уособлення від промислового капіталу та двох його форм – **торгового** та **банківського**, які сприяють його функціонуванню.

У дослідженні банківського капіталу вчений звертає увагу на банківську систему як перехідну форму до нового типу суспільства, яка дає систему національного рахівництва. Крім того, при характеристиці такої форми доходу, як **відсоток**, з появою акціонерного капіталу, з'являється ще один аспект конкретного підриву класової структури, як розмежування капіталу власності від капіталу функції. Утворюється новий прошарок – менеджери, які вбачають свою роль у розвитку виробництва з використання надбань науки. Останній аспект детально проаналізував засновник інституціоналізму Т. Веблен. Кінець кінцем можна сказати, що виникає «асоціація, в якій вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх».

Ще одним з надбань марксизму стало дослідження питання про виникнення середньої норми прибутку та її тенденції до зниження. У класичній політичній економії перша частина відміченого питання активно досліджувалась. Однак до нього К. Маркс вніс ряд уточнень, зв'язавши питання дослідження утворення вартості на базі витрат праці з поясненням утворення ціни виробництва і відповідної частки прибутку як форми додаткової вартості. Цим він здійснив спробу довести відсутність протиріч між вартістю товару та ціною його виробництва.

Що стосується другої частини питання, то воно теж досліджувалось представниками західної класичної школи, наприклад, Д. Рікардо. Однак, останній пов'язував існування цієї тенденції із законом убутної родючості ґрунтів, іншими словами – не пов'язував її з розвитком технічного прогресу, що зробив К. Маркс. Його теорія будувалась на понятті органічної будови капіталу та її зростанні, та уповільненні швидкості обігу капіталу. Крім тенденції до зниження норми прибутку, він дослідив і тенденції, що їй протидіють. Цим у марксизмі був закладений принципово новий підхід у дослідженні згаданого явища.

Кінцевою проблемою III тому стало питання **функціонування аграрних відносин** та їх **особливостей** на відміну від інших сфер матеріального виробництва, що визначило їх місце та значення в матеріальному

виробництві. К. Маркс розрізняв орендну плату та ренту, виділивши з останньої такі її типи, як *диференційна рента I* (по плодючості та місцеположенню) та *диференційна рента II*, пов'язана зі штучною родючістю (додатковим інвестуванням капіталу). Крім того, була досліджена така специфічна форма рента, як *монопольна*.

Особливою гордістю К. Маркса було відкриття ним нової форми ренти – *абсолютної*, що стало можливим завдяки розмежуванню цін виробництва від вартості створеного товару та введенню в обіг поняття *органічної будови капіталу*.

Дослідження аграрних відносин у зв'язку з наявністю у К. Маркса однофакторної моделі та відсутності такої форми основного капіталу, як земля призвело до неузгодженості з його теорією вартості. В аграрній сфері утворилась вартість, природа якої із його однофакторної моделі не отримувала чіткого пояснення. «Вирішенням» наявного протиріччя стала поява категорії «хибної соціальної вартості», яка підтвердила факт «роботи» фактора землі, вказавши на хиби в теорії вартості автора «Капіталу».

Можна сказати, що ця помилка виявилась не тільки помилкою в теорії, а і такою, що нанесла величезну шкоду землі, її якості, до якої відносились як до дармового ресурсу, що не потребує витрат на його відтворення. Подібний підхід, на жаль, зберігся і у сучасній Україні.

Четвертий том, представлений у трьох частинах, отримав назву «**Теорії додаткової вартості**», який побачив світ у 1905-10 рр. та був підготовлений одним із учнів і активних послідовників марксизму **К. Каутським**. У ньому був здійснений критичний аналіз із погляду існуючих на той час економічних поглядів, з погляду наближення їх до відкриття додаткової вартості, по суті, і форм розподілу.

2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу

Пізній етап марксизму пов'язаний, в основному, з діяльністю Ф. Енгельса через те, що К. Маркс в останні роки свого життя, практично, не займався науковою діяльністю у зв'язку із значним погіршенням стану здоров'я і, скоріше за все, тих протиріч «Капіталу», які окреслились з появою робіт маржиналістів австрійської школи. Вони виявились настільки глибокими, що потребували відмови від ряду сформованих ученим раніше фундаментальних положень.

Однак його друг та соратник Ф. Енгельс вважав за необхідне на основі доопрацьованих рукописів К. Маркса завершити публікацію його основної роботи підготувавши до видання другий та третій томи «Капіталу». Був задум опублікувати і четвертий том, але смерть у 1895 році завадила його здійсненню.

Крім цієї роботи, він видає «**Переворот у науці, зроблений паном Євгеном Дюрингом**» або «**Анти-Дюринг**» (1878), «**Діалектику природи**» (1872-1882), опубліковану у 1925 році в СРСР, «**Походження сім'ї, приватної власності та держави**» (1884) та ряд інших. У них, з одного боку,

уточнювалися деякі положення марксизму як у філософському – «Діалектика природи», так і економічному плані – «Анти-Дюринг». Особливе місце в цьому ряду зайняла праця «Походження сім'ї, приватної власності та держави», в якій на основі методу діалектичного матеріалізму та творів американського історика і етнографа Л. Г. Моргана (1818-1881) ним були розкриті закономірності, зокрема і економічні, появи сім'ї, приватної власності та особливості зміни державних устроїв в історії цивілізації.

2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії

Підводячи висновки, які витікають з аналізу економічної теорії марксизму, виділимо *спільне* та *відмінне* цього вчення у порівнянні із західним класичним напрямком економічної думки, що став одним із його початків. У цілому погоджуючись з основними положеннями вчених київської школи стосовно зазначеного питання, на нашу думку, до нього треба внести деякі значні корективи та доповнення. [83, Ч. 1, с. 325]

Почнемо із *загальних рис* марксизму та західного класичного напрямку. До них можна віднести:

1. Погляд на суспільство як таке, що розвивається за *об'єктивними законами*.

2. Домінування у відображенні економічних явищ *об'єкта як органічної цілісності*.

3. Визначна роль в аналізі ринку теорії *цінності*.

4. Схожість основних положень у теорії продуктивної та непродуктивної праці.

5. Визначення економічного фундаменту капіталістичного суспільства як його основи.

6. Доведення об'єктивності процесу нагромадження капіталу як автономного та незалежного від зовнішніх умов.

Однак, крім загальних рис мають місце і суттєві відмінності, що полягають в особливості погляду цих напрямків на специфіку тлумачення розвитку суспільств. Так, у західному класичному напрямку основна увага зосереджена на з'ясуванні *законів регулювання суспільних пропорцій* як у сфері виробництва, так і обміну. Марксизм як відгалуження класичного напрямку навпаки основну увагу зосереджує, *перш за все*, на *суспільному розвитку* через призму *класового підходу*. Тому пропорції суспільного відтворення у ньому виступають як похідні, і в дослідженні відходять на другий план.

Виходячи з цього, можна розглядати як базові відмінності, так і їх деталі. До *відмінних рис* західного *класичного напрямку* та *марксизму* можна віднести:

1. Різницю у визначенні *мети, предмета*, так і *методу* дослідження економічної теорії. Так, якщо метою марксизму була зміна світу, то західної класики – підвищення ефективності процесів господарювання.

2. Трактування предмета політичної економії, яка багато у чому визначає несхожість у тлумаченні конкретних проблем. Так, у класичному напрямку предметом дослідження політичної економії як суспільної науки, є багатство нації та закони його нагромадження (А. Сміт) або розподілу, якщо виходити за Д. Рікардо або А. Р. Ж. Тюрго. У марксизмі ж – предмет політекономії визначається як капіталістичний спосіб виробництва та відповідні йому відносини виробництва та обміну.

3. Практична складова марксизму реалізована у Науковому соціалізмі, а західний її варіант у економікс.

4. В основі розподілу класичної школи покладена *теорія витрат виробництва* або *концепція граничної корисності* на відміну від марксизму, де в основі і виробництва, і розподілу лежить *трудова теорія вартості*.

5. Розгляд західною класикою суспільства як гармонійної структури, що підпорядковується дії «невидимої руки», яка спрямовує приватні інтереси до суспільного блага з виправленням порушень у пропорціях розвитку за допомогою дії законів ринку. У марксизмі ж головна увага зосереджується на об'єктивних змінах існуючого суспільства і неминучості його руйнації через загострення внутрішніх суперечностей з їх крайньою формою розв'язання – соціалістичною революцією.

6. Аналіз «людини економічної» західною класикою спрямований на з'ясування її егоїстичних устремлінь як приватних інтересів. У марксизмі – людина розглядається як основний елемент продуктивної сили суспільства, соціально-класова істота, здатна свідомо впливати на суспільне життя, що стало можливим завдяки чіткому виділенню К. Марксом понять продуктивних сил та виробничих відносин.

7. У західній класиці акцент робиться на трьох основних класах суспільства (капіталістах, робітниках та землевласниках) та аналізі розподілу доходів між ними у формі заробітної плати, прибутку та ренти. У марксизмі – основна увага зосереджена на демонстрації поляризації цих груп навколо головних антагоністичних класів: буржуазії та пролетаріату, а тому аналіз розподілу доходів між ними ведеться, виходячи із процесів експлуатації.

8. Трактування класичним напрямком заробітної плати як плати за працю. У марксизмі вона тлумачиться як перетворена форма вартості товару «робоча сила».

9. У класичній школі відбувається ототожнення капіталу із засобами виробництва, а у марксизмі – капітал тлумачиться як саморушна, самозростаюча та самовідтворювана вартість, де робиться акцент на відносини експлуатації.

10. Існування в західному напрямку поділу капіталу *тільки* на *основний* та *оборотний* на відміну від марксизму, де крім цього є ще й поділ капіталу на постійний та змінний. Крім того, що стосується першого поділу, то тут суттєво різняться не тільки принципи поділу, але і деякі його структурні елементи.

11. Заперечення загальних криз надвиробництва більшістю представників класичного напрямку, дослідження економіки у стані

довгострокової рівноваги. У марксизмі – визначення неминучості криз надвиробництва в силу внутрішньо притаманних капіталізму законів та механізмів.

2.3. Теорія класової боротьби та революції

Дана теорія є однією з практичних висновків марксизму, які, безпосередньо, пов'язані з економічним блоком теорії. Вона базується на висновках з економічних праць марксизму, особливо, «Капіталу». Як ні одне інше положення К. Маркса, воно у майбутньому послідовниками автора найбільше спрощувалося, деформувалося та викривлялося. Як би передбачаючи це, він у листі до свого близького друга і соратника Й. А. Вейдемейєра (1818-1866) від 5 березня 1852 року, стосовно згаданого питання писав: «Що стосується мене, то мені не належить ні заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні те, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягає в доведенні такого: 1) що *існування класів пов'язано лише з відповідними історичними фазами розвитку виробництва*, 2) що класова боротьба неодмінно веде до *диктатури пролетаріату*, 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до *знищення всяких класів і до суспільства без класів*». [130, с. 424-427].

Розкриваючи глибше і доповнюючи дане положення самого автора, треба відмітити, перш за все, нечітке розуміння марксизму в плані його класової приналежності, що витікає з аналізу суспільства в історичному аспекті через метод діалектичного матеріалізму. Звідси, К. Маркс об'єктивно, виходячи з економічних інтересів як визначальних потрапляє на суб'єкти їх реалізації – класи. Цей термін належить не К. Марксу, однак, навряд чи є теорія, яка розглядала класову структуру суспільства так ретельно. Відмічена практична значимість теорії класів знайшла свою реалізацію у третьому блоці марксизму – науковому соціалізмі, в якому К. Маркс поставив і розробив теорію класової боротьби та революції.

Навряд чи є положення, практична реалізація якого мала б такі катастрофічні наслідки. Перш за все, на ньому будувалась практика найбільш тоталітарних режимів від диктаторів типу Й. В. Сталіна в колишньому СРСР до Пол-Пота в Камбоджі та Кім Ір Сена в сьогоднішній КНДР. На цьому положенні, виходячи із наслідків його застосування, навіть виникла ідея про нелюдське обличчя марксизму як вчення.

Спробуємо розібратися у цьому по-порядку, для чого послідовно проаналізуємо низку положень, що дозволяють, на наш погляд, зрозуміти причину подібного стану речей. По-перше, треба дати чітку відповідь на питання, чи були в самому марксизмі теоретичні принципи, які б мали наслідком подібні явища. По-друге, а чи мали місце положення, які не відповідали точці зору самого К. Марксом і тим не менш були реалізованими людьми, що іменували себе марксистами.

Відповідаючи на перше питання, спочатку треба розрізнити ідеї самого К. Маркса, його найближчого друга і послідовника Ф. Енгельса, їх оточення – соціал-демократів і нарешті, наступних адептів. Можна сказати однозначно, що вчення К. Маркса, по мірі віддалення у часі, його тлумачення нащадками та послідовниками все більше відходило від тлумачення самим автором. Причиною цього стало напластування нащадками помилок щодо тлумачення ними його вчення з причини нечіткого розуміння його мети, предмета, методу дослідження, практичної значущості, так і отриманих результатів.

Наприклад, візьмемо метод діалектики, який вперше ґрунтовно був використаний в «Капіталі». Його, у повній мірі, не зрозумів, навіть його соратник – Ф. Енгельс. Що стосується положення про класи, їх місця і ролі, то вони, виходячи з діалектичного підходу, мають тимчасовий характер, який проявляє себе в діалектичному розвитку спочатку їх зародків як прошарків суспільства, потім їх розвиненого стану, і нарешті, зняття класової структури через процеси розмивання шляхом усуспільнення (соціалізації).

По-друге, у положенні про класову боротьбу треба правильно розуміти поняття *диктатури пролетаріату*. З одного боку, у К. Маркса воно має *політичний аспект*, як спосіб завоювання пролетаріатом політичної влади і розуміється як людина з гвинтівкою. Але є і інший - *економічний*, під яким розуміється *диктатура споживача над виробником* про що мало або взагалі не пишуть у науковій літературі.

Що стосується положення про соціальні революції, то виходячи із діалектики всього марксистського вчення, погляди К. Маркса на них змінювались. Про це красномовно заявив Ф. Енгельс словами закарбованими в передмові до останнього варіанта «Анти-Дюрингу» про те, що коли з'являються монополії, необхідність у соціалістичних революціях відпадає. Події ХХ століття стосовно розвинених країн яскраво його підтвердили. Що стосується так званих нерозвинених країн, то там, де соціальні конфлікти були доведені до крайнього стану, такі революції все ж відбулись. Однак найбільш глибокі знавці марксизму розуміли, що вони не є соціалістичними. Наприклад, після жовтневих подій 1917 року, В. І. Ленін був категорично проти назви її як соціалістичної і погодився тільки з подібною назвою у плані розуміння цієї події як досягнення остаточної її мети – побудови соціалізму.

Що стосується відповіді на питання знаходження в теорії К. Маркса тих висхідних пунктів, які призвели до появи тоталітарних суспільств, то вони мали місце. Так, аналізуючи вартість як форму зв'язку, вчений прекрасно розумів, що її характер буде змінюватися під дією розвитку науки, як пізніше показало ХХ століття та її головна подія – НТР. Однак це положення отримало розвиток тільки у філософських та економічних рукописах, що передували написанню «Капіталу», але не у самому творі. Це призвело до низки невідповідностей між положеннями К. Маркса і дійсністю ХІХ століття, особливо в ХХ, як, наприклад, появи закону абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату.

Так, орієнтація на просту, некваліфіковану працю, як основу вартості, на перших порах виступала могутньою рушійною силою руйнування

капіталізму як політичної системи. Однак з отриманням пролетаріатом влади, якщо таке відбувалось, повставала проблема подолання «відчуження праці», яке, крім загального, всеохоплюючого оволодіння людьми, спочатку початкової освіти, а потім і фундаментальних знань, повинно було перетворитись в органічне злиття людини із засобами виробництва, з якими вона вступала в контакт. Це потребувало постійного розвитку самої людини як гармонійно розвиненої особи та постійного вдосконалення наявних засобів виробництва через підвищення їх технологічного рівня.

Виходячи з останніх робіт К. Маркса, можна зробити висновок, що побудова нового суспільства досягалась через *класову боротьбу*, але двома різними тільки *за формами* шляхами: *еволюційним* (тобто без революцій), або *революційним* (захоплення влади пролетаріатом). Однак в обох випадках, головним залишалась проблема подолання цим класом відчуження праці, яке викликало зміну і самого типу конкуренції, яка із сфери обігу, спочатку як боротьба за максимальний прибуток, а потім за розвиток більш сучасних технологій переміщувалася у сферу виробництва, де змагання між людьми відбувалося не за прибуток або максимальну грошову винагороду, а за більш високий стан розвитку людини як гармонійної особистості.

2.4. Теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії і теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого

З назви розділу витікає необхідність з'ясування тісно пов'язаних між собою трьох аспектів дослідження. Перш за все, це погляд на *марксистську філософію історії, класову боротьбу, економічні інститути та народне господарство*.

Основні принципи марксистської філософії історії були розглянуті раніше, у ході реалізації яких, по мірі розвитку буржуазного суспільства, К. Маркс робив відповідні уточнення. Вони, на першому етапі модифікації капіталізму стосувались демонстрації варіантів у розвитку самого капіталізму, тенденцій до пом'якшення класових протиріч, а також, особливостей багатоваріантностей розвитку в країнах, так званого, «доганяючого розвитку». Що стосується розвинених країн, то К. Маркс відходить від ідеї проведення в них соціалістичних революцій і визнання можливостей еволюційних змін, що ведуть до соціалізму. У країнах «доганяючого розвитку» він визнавав багатоваріантність переходу до соціалізму, чим вніс нові нюанси в ідею лінійного розвитку і руху соціальної форми матерії від простих до більш складних форм. В епоху першої половини ХХ століття, марксистські положення, значною мірою, виправдалися, про що говорив ще Й. А. Шумпетер.

З другої половини ХХ століття стали відбуватися події посиленого розвитку НТР, що почали суттєво змінювати продуктивні сили старого суспільства, а з ними, і їх виробничі відносини. Звідси, на перший погляд, спростовувалися стратегічні прогнози К. Маркса на розвиток історії. Однак,

ця теза буде дійсною за умови *не діалектичного підходу* до аналізу цих змін у країнах «золотого мільярду». Якщо ж використати метод діалектичного матеріалізму, що до речі є душею марксизму, то стає зрозумілим, що ці перетворення органічно вписуються в марксистську доктрину, тому що дозволяють продемонструвати підрив вартісного механізму саморегулювання капіталізму, посилення форм соціалізації і, разом з цим, необхідність зміни як у внутрішніх закономірностях функціонування сучасних суспільств, так і їх форм. Вони торкаються і змін у самих інститутах суспільства, які глибоко досліджує такий напрям сучасності, як інституціоналізм. До речі, його представники, особливо неоінституціоналісти, продемонстрували тісний зв'язок своєї теорії з марксизмом.

Достоїнством марксизму є обґрунтування тісного зв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, що разом визначають спосіб виробництва будь-якого суспільства. Останній формує надбудову суспільства, його інститути, як сукупність групової психології людей, так і інститутів самої держави, як політичної, господарської, ідеологічної та інших систем, які в процесі НТР швидко застарівають і потребують постійного оновлення. На це положення, звертає увагу інституціоналізм, відмічаючи, що головною причиною таких змін, є зміни в продуктивних силах. Формування надбудови суспільства приймають багатоваріантний характер, який все більше визначається станом культури, науки, менталітету нації як уже не економічними чинниками.

Слід відмітити і проблематику відображення змін в економічній дійсності різними школами та напрямками. Вони виступають у К. Маркса предметом спеціального дослідження, якому він надавав величезного значення. Достатньо вказати, що провідний твір марксизму «**Капітал**» мав підзаголовок «**Критика політичної економії**», що отримав своє логічне продовження у **IV** томі, названому «**Теоріями додаткової вартості**».

2.5. Історія економічної думки

У цьому розділі автор проаналізував підходи економістів як рух до відкриття ним у «Капіталі» поняття «додаткова вартість», яка характеризує найбільш розвинений стан капіталістичного суспільства, де діє основний закон, виходячи із тлумачення К. Маркса – **закон вартості**. Неважко побачити, що підрив цього закону разом із зняттям самої вартісної природи капіталу як підґрунтя буржуазного суспільства, неминуче включає та відтворює розмаїття прямо протилежних йому процесів соціалізації, що мають наслідком зміни продуктивних сил і виробничих відносин та інститутів суспільства. Тому дослідження сучасних економістів можна було б віднести до розряду проблем **IV** тому «Капіталу», але виведених на сучасні умови. Це дозволило б зняти ті «протиріччя», які мають місце в ряді робіт як сучасних, вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Якщо ж відкинути метод діалектичного матеріалізму і механічно накласти їх на сучасний стан розвинених країн, то ми, на перший погляд, потрапимо в явну невідповідність щодо висновків К. Маркса. Однак,

суспільство, яке він аналізував було капіталістичним, а сучасне, багато в чому інше, з елементами соціалізму. Причому за суттю, а не за назвою, як це було за часів СРСР. При такому «підході» висновки вченого костеніють і стають несумісними з теперішніми формами суспільного розвитку. Але це вже не проблема протиріч самого марксизму як вчення, а тих дослідників, які його аналізують. Звідси до тих тлумачень, які йому приписують Є. Т. Гайдар, В. О. Мау та інші вчені, К. Маркс ніякого відношення не має.

3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

Після смерті К. Маркса вчення розвивав Ф. Енгельс, а після нього розвиток марксизму *пішов за двома провідними напрямками:*

1. Німецької соціал-демократії (Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг).

2. Російського відгалуження марксизму (Г. В. Плеханов, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ленін).

Як це не дивно вчення, що було створене для високорозвинених країн, найбільшу популярність отримало там, де умов для його безпосереднього застосування було щонайменше – в Російській Імперії. Його поява в Росії мала три основні вектори, зазначені вище. Перший з них був пов'язаний з ім'ям Г. В. Плеханова, який вперше поєднав російський робітничий рух з новою ідеологією, заснувавши у Женеві у 1883 році першу марксистську групу «Визволення праці».

Окрім революційного крила, марксизм розвивався і як суто практичне спрямування у так званому «легальному марксизмі», – течії суспільної думки, що виникла наприкінці ХІХ століття, і теж на теренах Російської Імперії. До неї належали такі знані економісти, як М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та філософи М. О Бердяєв, С. М. Булгаков тощо.

Основною причиною появи цього напрямку була об'єктивна неминучість вибору шляху подальшого розвитку країни. Почата давньою дискусією між західниками та слов'янофілами, а, також, так званими почвенниками ще у середині ХІХ століття, вона незабаром отримала своє продовження з приєднанням до неї представників «легального марксизму».

Третій вектор розвитку марксизму, як і перший, з'явився як революційне крило і мав за кінцеву мету кардинальну зміну соціального ладу в Росії. Він був пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. На першому етапі ставилося завдання щодо осмислення російської дійсності, визначення рушійних сил майбутньої революції та перспектив захоплення влади трудящими. Другий етап, на відміну від першого, передбачав кардинальні перетворення в економіці, як умови будівництва фундаменту соціалізму.

У кінці ХІХ ст., марксизм посприяв становленню в економічній науці нового напрямку – американського інституціоналізму, фундатор якого **Т. Б. Веблен (1857-1929)** високо цінував наукову спадщину К. Маркса.

4. РОСІЙСЬКЕ ВІДГАЛУЖЕННЯ МАРКСИЗМУ. Г. В. ПЛЕХАНОВ І ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ»

Першими в умовах Російської Імперії марксизмом зацікавились представники народництва. Причому як *революційного*, так і *ліберального* спрямувань. Основний акцент у марксизмі **революційні народники** робили на його пізнавальну функцію, відкидаючи ідею переходу до нового суспільства за допомогою *диктатури пролетаріату*, і роблячи основну ставку на селянство або інтелігенцію. **Ліберальні народники** взагалі не ставили питання про зміну суспільного ладу, а вбачали у марксизмі спосіб пізнання дійсності для використання набутих знань у господарській практиці. В цілому, характеризуючи народництво, слід відмітити, що воно вважало можливим перехід Росії до соціалізму, минаючи капіталізм.

Грунтовно досліджував напрацювання марксизму у Росії **Георгій Валентинович Плеханов (1856-1918)**, який вперше поставив завдання поєднання його з робітничим рухом. Почавши свою діяльність як революціонер-народник, він усе більше усвідомлював його обмеженість для вирішення завдань побудови нового суспільства та поступово заглиблюючись у марксизм, почав відходити від цієї доктрини, піддавши жорсткій критиці її ключові положення.

Опинившись за кордоном, у Швейцарії, він зосередився на вирішенні відмічених вище завдань, створивши групу «Визволення праці» (1883). Вирішуючи питання побудови соціалізму в Росії, одна з учасниць його групи, В. І. Засулич (1849-1919) написала листа до К. Маркса, де поставила питання стосовно перспектив побудови соціалізму в Росії. Відповідь К. Маркса на отриманий лист зводилась до необхідності глибокого вивчення економіки цієї країни.

З часом Г. В. Плеханову, як потім і В. І. Леніну, стало зрозуміло, що перехід до соціалізму в Росії на основі общинної власності неможливий з причини її підриву капіталізмом як феодального укладу, який все більше ставав несумісним із закономірностями розвитку великого машинного виробництва.

Високо оцінюючи діяльність Г. В. Плеханова, В. І. Ленін назвав його своїм вчителем, відзначаючи, що «Хто не знає робіт Плеханова, той не знає історії російської соціал-демократії».

5. «ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ». М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ТА П. Б. СТРУВЕ

Боротьба проти «насадження капіталізму» згори для розвитку соціуму неминуче викликала деформацію всієї системи суспільних відносин та моральних цінностей, а значить і загострення соціальних конфліктів. Цю небезпеку, у свій час, миттєво відчули на батьківщині марксизму та історичної школи в Німеччині, де вихід із соціальної кризи вбачали у ідеї побудови «державного соціалізму», яку сповідував канцлер країни **Отто**

Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (1815-1898). Зазначений європейський досвід зайняв важливе місце і у роботах марксистів Росії, продовжений в працях представників соціального напрямку української економічної думки кінця XIX – початку XX ст.

До «легальних марксистів», як зазначалось раніше, належали, у першу чергу, найбільш визнані на той час економісти – **Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919)** та **Петро Бернгардович Струве (1870-1944).**

Однак до числа перших економістів, які відкрили зазначений напрям, слід віднести, як це не дивно, праці М. І. Зібера – найкращого вітчизняного знавця і популяризатора «Капіталу» К. Маркса, завдяки діяльності якого, в значній мірі, трудова теорія цінності Рікардо-Маркса отримала в Російській Імперії величезну популярність.

У «легальних марксистів» ключовою тезою було визнання прогресивності капіталізму, від нерозвиненості якого, на їх думку, страждала економіка тодішньої Російської Імперії. Звідси головним ідейним опонентом марксизму постало народництво, яке ідеалізувало натуральне господарство і фактично закликала до консервації феодального ладу. Саме проти цього положення і виступив **П. Б. Струве** у своїй роботі «**Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії**» (1894). У ній автор протиставив поглядам народників теорію історичного матеріалізму, звинувачуючи їх в ідеалізації «кріпостницько-консервативної ідеології».

Він доводив, що «розвиток мінового господарства» та «великого централізованого виробництва» має «величезне об'єктивне економічне і загальнокультурне значення» для капіталістичного способу виробництва, який несе Російській Імперії культурний прогрес.

Твір П. Б. Струве спровокував, з одного боку, полеміку з народниками, а з іншого – призвів до розмежування всередині самого середовища російських марксистів. З критикою його статті одночасно виступили як патріарх марксизму Г. В. Плеханов, так і молодий В. І. Ульянов. У своїй статті «**Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)**» (1895) останній визнав використання позитивних сторін вчення К. Маркса П. Б. Струве як спробу пристосування робітничого руху до потреб інтересів буржуазного суспільного розвитку, а не як вчення про класову боротьбу пролетаріату. Стаття В. І. Леніна миттєво потрапила у розряд «нелегального марксизму» і послужила системоутворюючим початком у генезі теоретичних основ російської соціал-демократичної, а надалі більшовицької, доктрини як одного із різновидів марксизму.

Окремо від цієї групи вчених стоїть постать найбільш визнаного вітчизняного економіста та політика М. І. Туган-Барановського, оригінальні роботи якого в галузі економіки привернули увагу критиків далеко за межами Росії. Так, наприклад, Й. А. Шумпетер називав його найбільш визначним вітчизняним економістом того періоду.

Дослідженню вченого у галузі марксизму, на відміну від П. Б. Струве, передували поглиблені науково-теоретичні роботи, засновані на солідному

фундаменті попереднього аналізу соціалістичних та комуністичних учень. У ряді праць він робив власні висновки та оцінки стосовно капіталістичного ладу, які місцями збігались з позицією К. Маркса, хоча і не в усьому.

Таким чином, російський «легальний марксизм» став локальним феноменом в умовах загальносвітового розвитку марксизму як соціально-економічного вчення. Розмежування між марксистами відбулось за ознакою ставлення до соціалістичної революції, і не тільки в Росії. У цьому сенсі, можна відзначити, що легальні марксистаи передреволюційної Росії мали генетичну спорідненість з ревізіоністськими течіями тієї ж епохи на Заході як, наприклад, з бернштейніанством.

6. РОЗВИТОК ОРТОДОКСАЛЬНИХ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ В. І. ЛЕНІНИМ

6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.

Дана проблема є предметом гострих дискусій як у науковій літературі, так і у засобах масової інформації вже багато десятиліть, де останнім часом мають перевагу негативні оцінки діяльності цієї людини. Спробуємо розібратися у всьому цьому по порядку.

Життя та творчу діяльність **Володимира Ілліча Ульянова (Леніна) (1870-1924)** можна умовно поділити на *два періоди: дореволюційний* (до жовтня 1917 року) та *післяреволюційний* (до 1924 року).

Перший етап представлений його двома фундаментальними економічними творами: **«Розвиток капіталізму в Росії» (1899)** та **«Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916)**. У першій роботі був представлений аналіз російської економіки на предмет підтвердження наявності розвитку капіталізму через її внутрішній ринок. Книга стала результатом гострих дискусій з народниками, які заперечували можливість розвитку капіталізму в країні.

Друга книга **«Імперіалізм як вища стадія капіталізму»** ставила завданням показати нові явища капіталізму початку ХХ століття, що визначалися пануванням монополій. Паралельно, автор вирішував ще й три не менш значні завдання: по-перше, показати його імперіалістичну стадію як нову рису капіталізму ХХ століття, по-друге, пояснити причини виникнення Першої світової війни, і, нарешті, по-третє, уточнити стратегію робітничого класу в нових умовах щодо війни та майбутніх соціалістичних революцій.

Після жовтня 1917 року завдання докорінно змінилися. Головними стали проблеми визначення стратегії подальшого розвитку країни та господарського будівництва в умовах нової влади, що загострили розбіжності між Г. В. Плехановим та В. І. Леніним. Вони почалися з 1903 року з II з'їзду РСДРП, де російська соціал-демократія розкололася на два основні табори – більшовиків (що мали більшість на з'їзді) та меншовиків.

Відносно жовтневого перевороту 1917 року і перспектив подальшого

розвитку країни протиріччя змістилися в площину оцінки рівня економічного розвитку Росії. Г. В. Плеханов вважав, що капіталізм у Російській Імперії є недостатньо розвиненим для здійснення соціалістичної революції, що потребує більш високого рівня розвитку продуктивних сил.

Саме з цього і почалась критика Г. В. Плехановим В. І. Леніна напередодні жовтневого перевороту. До речі, відразу ж після його здійснення В. І. Ленін категорично виступав проти назви його соціалістичним і погодився на цей термін тільки з розумінням його як майбутніх перспектив розвитку. У цьому він був солідарним з Г. В. Плехановим. Однак, у лютому 1917 року, за 8 місяців до цієї події, останній попередив В. І. Леніна про згубність цієї ідеї, вказуючи на те, що така «революція» наробить стільки бід у країні, що цього не бачить тільки «сліпонароджений».

Проте, оцінюючи перспективи побудови соціалізму в Росії В. І. Ленін, на відміну від свого вчителя, виходив із зовсім інших передумов, розробивши *теорію, так званої революційної ситуації, коли «низи не хочуть жити по старому, а верхи – управляти по новому»*. Саме вона і склалася у той час у розпал Першої Світової війни в Росії, коли в країні панували розруха і голод. Тимчасовий буржуазний уряд, що був тоді при владі, не зміг прийняти ефективних заходів боротьби з нею і був усунений. З цього приводу, вже потім, В. І. Ленін скаже, що жодна партія в Росії не взяла на себе відповідальність за її майбутнє, крім партії більшовиків, яка не побоялася взяти владу в свої руки.

Існує різноманітна література з величезною кількістю негативних точок зору щодо діяльності В. І. Леніна, якого звинувачують у розв'язуванні громадянської війни, організації концтаборів, «червоного терору» та ін. Однак, щоб відповісти на це питання, слід зазначити, що тут дійсно є багато білих плям. У цілому ж можна констатувати таке.

Мабуть розуміючи, що будуть розбіжності у тлумаченні тих чи інших його дій, В. І. Ленін віддає всі свої розпорядження у письмовій формі, які тут же надходили до архіву. У своїх роботах він безліч разів говорив про дослідження майбутніх істориків, і у відповідь на «білий терор» організував «червоний терор», пояснюючи власні дії однозначно – на війні, як на війні, білі розстрілювали червоних, червоні – білих. Тут доречно нагадати і про міжнародну інтервенцію в Росії 16 держав.

Історія знає, що американська та англійська армії, коли захопили північні регіони Росії, розстрілювали і вирізали цілі села, не жаліючи навіть немовлят. Наприклад, події в Одесі, що була окупована французами, деякі історики та письменники висвітлюють дуже «делікатно». Насправді ж, все було трохи інакше. На населення міста здійснювався не тільки психологічний тиск, але й розстріли багатьох цивільних осіб.

У результаті, для істориків важливо те, як розглядати економічні концепції цього періоду. Відомо, що у період громадянської війни панував, так званий, *«військовий комунізм»*, головною рисою якого стала *продовольча розкладка (продрозкладка)*. На кожен повіт, волость, село розписували жорсткі рознарядки вилучення у селян хліба та інших продуктів

харчування та виконання тих чи інших повинностей (наприклад, перевезення будь-яких вантажів на своїх конях – гужова повинність та ін.). У промисловості йшла повним ходом націоналізація підприємств (крім малих – один двигун і не більше п'яти робітників). Підприємства повинні були поставляти державі свою продукцію. У країні панувала колосальна інфляція, а тому основні розрахунки здійснювались у натуральній формі.

Практично всі соратники В. І. Леніна вважали, що «військовий комунізм» є переходом, можливо, якщо не до комунізму, то, вже точно, до першої його фази – соціалізму. Наприклад, один з близьких соратників В. І. Леніна, Ю. М. Ларін (М. О. Лур'є) в одній із газет писав, що знецінення грошей є переходом до комунізму. У записці-відповіді на цю публікацію В. І. Ленін написав: «Заради Бога, завантажте товариша іншою роботою, не давайте часу на літературну діяльність».

В. І. Ленін спеціально звертав увагу, що «військовий комунізм» впливає з реалій обложеної ворогами фортеці. Такою фортецею тоді і була Радянська Росія. Крім того він спеціально підкреслював, що продрозкладка та й інші реалії «воєнного комунізму» не є якимось відкриттям більшовиків. Прусска Німеччина в умовах війни історично перша ввела продрозкладку. Адже для того, щоб армія воювала, необхідно її забезпечити продовольством, амуніцією, зброєю і т. ін. У таких умовах економічні важелі нормальної економіки просто не діють.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що російське відгалуження марксизму і його спроба практичного застосування зіткнулося з проблемою «так званого марксизму», якому спробував дати відсіч за життя ще К. Маркс.

6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період

Досліджуючи наукову спадщину марксизму в післяреволюційний період, можна констатувати, що панівною точкою зору є та, що В. І. Ленін переконавшись у неможливості прямого переходу до комунізму (соціалізму), вирішив використати своєрідний маневр, так званого тимчасового відступу і запропонував *нову економічну політику (НЕП)*. Однак, незважаючи на те, що слова В. І. Леніна «тимчасовий відступ» можна знайти в його роботах, (хоча не слід виключати можливість редагування цих робіт Й. В. Сталіним), слід відповісти на питання, а був взагалі в реальності такий відхід. Тому звернемо увагу на головні положення ленінського підходу.

Розглядаючи економіку колишньої Російської Імперії, В. І. Ленін вказує на існування в ній багатокладності. Уклад – це своєрідний уламок, фрагмент того чи іншого економічного ладу, який не займає у суспільстві панівного становища. *У Росії він виділив п'ять основних укладів:*

1. *Натуральне господарство – доринковий тип економіки в якій здійснювалось виробництво для задоволення власних потреб.*

2. *Мілкотоварний уклад – об'єднання простих товаровиробників,*

селян, ремісників і та ін., що здійснюють зв'язок через ринок не використовуючи найманої праці.

3. *Приватнокапіталістичний уклад* – це господарства засновані на обміні, які діють з використанням найманої праці.

4. *Державний капіталізм (держкапіталізм)* – це вища форма розвитку капіталізму, заснована на монополіях, де держава виконує координуючі та регулюючі функції.

5. *Соціалістичний уклад* – форма усупільнення виробництва, яка виходить за межі попередніх укладів і функціонує на основі технологічних зв'язків. У тодішній Росії він мав лише ледь помітні паростки. Наприклад, безоплатні заклади освіти та медицини. Проте, займаючи командні висоти, цей уклад тоді не мав під собою економічної основи, яку потрібно було створити в умовах нової влади Рад.

Початком найважливішого заходу до цього стала розробка плану ГОЕЛРО. Саме він створював умови для нової, нетоварної (соціально-технологічної) форми зв'язку як основи соціалізації, а звідси – соціалізму. Відсіля витікає відомий вислів В. І. Леніна, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни». До нього він додавав «плюс трестування по-американськи, плюс освіта по-пруськи і т. ін.»

Основою НЕПу, за В. І. Леніним, як не дивно, вважався такий розвиток багатоукладної економіки, де *провідним укладом* повинен був стати не соціалістичний, а *державно-капіталістичний*. Останнє положення є надзвичайно важливим, тому що, якби держава перейшла б безпосередньо до побудови соціалізму через п'ятий уклад, то тут був би правий Г. В. Плеханов, тому що соціалізм виростає із розвинених форм капіталу яких в Росії на той час не було. За В. І. Леніним їх і повинен був створити НЕП.

Таким чином, розвинені форми капіталізму, що постійно «випромінюють» соціалізацію виробництва – його «технічний розвиток» та інші умови, що повинні були б стати основою для розвитку особистості. Характерно, що один з опонентів В. І. Леніна Л. Д. Троцький (його пізнання соціалізму були приблизно на рівні згаданого вище Ю. М. Ларіна, хоча агресивність була, мабуть, ще більшою, ніж у Й. В. Сталіна) спробував звинуватити В. І. Леніна у відході від комуністичного ідеалу, а з ним і від ідеалу Жовтневої революції. Ленінська відповідь була простою: він запропонував Л. Д. Троцькому почитати свої роботи «**Чергові завдання Радянської влади**» (1918), «**Про продподаток**» (1921), де були чітко сформульовані ідеї стосовно багатоукладності економіки, ведучого укладу та інші положення його стратегії розвитку тодішньої Росії.

Іншими словами, при аналізі проблем будівництва соціалізму в Росії, треба пам'ятати, що його найважливішою ланкою був рух до основ соціалізму через розвиток державно-капіталістичного устрою. В. І. Ленін підкреслював, що держава, у даному випадку, має відображати інтереси всіх членів суспільства і, перш за все, найбідніших (союз робітників і селян). Останнє є надзвичайно важливим для розуміння проблем будівництва соціалізму, де держава з буржуазної перетворюється на державу *диктатури*

пролетаріату. Зазвичай, суть такої держави розуміється дуже примітивно, як влада озброєних солдатів і матросів, які конфіскують, націоналізують, усуспільнюють та ін. Однак – це прояв *політичної* сторони диктатури. Головне ж полягає *в економічній її суті, що є як панування споживача над виробником*. Це може здійснюватися через регульований ринок, де Держплан мав перевіряти ефективність наукових напрацювань для застосування їх у виробництві і не більше, який в епоху Й. В. Сталіна перетворився на орган жорсткого планування і регулювання економіки директивними методами.

Розуміння *диктатури пролетаріату* дозволяє судити якраз про глибинну сутність проведення НЕПу коли кожен суб'єкт власності (особистої або приватної – натуральний і дрібнотоварний уклади), власник свого капіталу (приватнокапіталістичний уклад) ведуть своє господарство і платять податки. На початку економічної політики це був продуктовий податок, а потім, зі стабілізацією виробництва і валюти – грошовий.

Державний капіталізм, на думку В. І. Леніна, мав через державу, реалізувати монополію «в інтересах і на користь кожного члена суспільства». Наприклад, виконання плану ГОЕЛРО (державний план електрифікації Росії) через державні податки і доходи від підприємств повинен був створити умови для суцільної електрифікації, тобто надати можливість кожному члену суспільства користуватися благами, які надає цей вид енергії.

Після закінчення громадянської війни НЕП забезпечив різкий підйом виробництва, коли Росія дуже швидко змогла забезпечити себе хлібом і знову, як і раніше, стати одним з головних експортерів його до Європи. Проте принципи НЕПу, завдяки так званім «марксистам» сталінського типу не були до кінця використані, хоча отримали широке застосування в Швеції та КНР.

7. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ У ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на базі марксизму виникає *два відгалуження соціал-демократії*.

Перший напрямок (про що було сказано вище у питанні № 3 даної теми) виріс на базі німецької соціал-демократії, яка ґрунтувалась на ідеях ІІ Інтернаціоналу. Основними теоретиками його були Едуард Бернштейн (1850-1932), Карл Каутський (1854-1938) та Рудольф Гільфердінг (1877-1941), а сам напрям, що базувався на **ревізіонізмі** отримав назву *ліберально-реформістського*. В його основі знаходився новий принцип марксистської теорії в аналізі дійсності з використанням методології, яка дозволила отримати нові результати, що стали у подальшому підвалинами у вирішенні проблем господарювання, направлених на забезпечення заможного життя всіх верств населення. Методологія даного напрямку базувалась на багатоваріантності розвитку суспільств, що визначалась не тільки об'єктивними законами суспільства, але й правовими та моральними поняттями, релігійними традиціями і, нарешті, природою самої людини та її духовними складовими.

Ця течія стала основою становлення *класичної європейської соціал-демократії* або *соціал-реформізму*, що орієнтувалась на поліпшення життя, у першу чергу, робочого класу, але гостро заперечувала революційні методи в досягненнях цих цілей. Основним завданням напрямку стало створення іміщого класового суспільства за допомогою оподаткування заможних верств населення, а не репресій та винищення останніх. Економічні ідеї соціал-реформізму покладені в основу діяльності соціал-демократичних партій багатьох розвинених країн Західної Європи, де вони вже багато десятиліть перебувають при владі, як, наприклад, у країнах Скандинавії, ФРН тощо.

Другий напрямок цієї політичної течії, в основному, сформувався на теренах Російської Імперії, про що було сказано вище, та базувався на ідеях I Інтернаціоналу. Він отримав назву *революційно-радикального*. До його визначних політичних діячів слід віднести **В. І. Леніна** та німецьку соціал-демократку **Розу Люксембург (1871-1919)**.

Після кардинальних змін у розвитку суспільства, починаючи з ХХ ст. у нових умовах монополістичного капіталізму та здійсненні Жовтневого перевороту 1917 року в Росії, як і у першому напрямку, виникла необхідність скоригувати дії пролетаріату при збереженні стратегії ортодоксального марксизму, направленої на завоювання пролетаріатом влади у всесвітньому масштабі, для чого у 1919 році, на противагу II Інтернаціоналу, був створений III Інтернаціонал або Комінтерн.

Ця інституція була однією з найважливіших політичних організацій першої половини ХХ століття. Основною офіційно зазначеною метою її створення була підготовка та здійснення світової пролетарської революції, яка повинна була, країна за країною, охопити весь світ. Однак наприкінці 20-тих років ця ідея втратила свою актуальність та була замінена сталінською теорією побудови соціалізму в окремо взятій країні, з якою, вступала у пряму конфронтацію.

Поступово Комінтерн почав перетворюватися на інструмент радянської ідеологічної пропаганди, а доволі часто, і дестабілізації політичної та економічної ситуації, у першу чергу, у країнах Заходу. Крім того, від середини 20-их років ХХ ст., він використовувався керівництвом СРСР для так званої «більшовизації» комуністичних партій і організацій та став знаряддям активного впливу на них в інших країнах. Й. В. Сталін та його оточення із захопленням абсолютної влади в країні, фактично поставили за мету у відносинах із іноземними комуністами ключовою домінантою вбачати у пріоритеті інтересів Радянського Союзу, і як наслідок – підпорядкування власним інтересам та амбіціям нового керівництва країни діяльності багатьох компартій.

Наслідком діяльності цієї організації, яка була ліквідована у 1943 році, стало розповсюдження десятиліттями її багаточисельними прихильниками та послідовниками по всьому світу, особливо після завершення Другої світової війни, ідей *догматизованого марксизму*.

Критика ідей сталінізму з боку Світової лівої опозиції привела до утворення у 1938 році у Парижі IV Інтернаціоналу і швидкого перетворення такого відгалуження марксизму у *троцькізм*, що отримав назву від прізвища його засновника – **Льва Давидовича Троцького (Бронштейна) (1879-1940)**. Після розпаду СРСР та руйнації так званої світової соціалістичної системи у 90-х роках ХХ ст. значно посилились позиції *неотроцькізму*. Його представники вважають, що зазначені події наочно підтвердили правильність ідеї теорії перманентної революції, як одного з провідних положень троцькізму, щодо можливості побудови соціалізму лише у світовому масштабі.

Сучасні відгалуження марксизму можна умовно звести до таких *п'ятьох напрямків* в основу яких покладена:

1. Подальша розробка **марксистської теорії циклу**. [82, с. 117]
2. Розробка **демократичної альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства**. [82, с. 117]
3. **Неомарксизм та єврокомунізм**.
4. **Ліворадикальна політична економія**.
5. Розробка **альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства**.

Конкретизуємо ці напрямки більш детально.

Найбільш плідним практичним напрацюванням марксизму є його теорії відтворення індивідуального та суспільного капіталу, що стали основою теорії економічного циклу. Саме подальша розробка **марксистської теорії циклу** отримала новий поштовх у працях ряду західних економістів. Найбільш відомою розробкою даної проблеми стала, перш за все, концепція, представлена у творчості **М. Д. Кондратьєва** про довготривалі коливання економічної кон'юнктури, яка набула розвитку у роботах **П. Боккара, Л. Фонтвея, Е. Манделя, Е. Альтфатера** та інших.

Другий напрям у ХХ ст. активно розвивали, перш за все, представники соціал-демократичної партії Німеччини **К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн**, де основна увага приділялась не теоретичному аспекту марксистської доктрини, а її практичній реалізації. На першому етапі СДПН розробляла шлях соціалістичних перетворень, відмінний від капіталістичного устрою та соціалізму радянського типу із забезпеченням активної участі трудящих у житті суспільства. З 60-х років минулого століття відбувся відхід партії від марксизму, як єдиної ідеології руху з використанням класичної філософії, християнської етики та гуманізму на основі теорії представників етичних вчень. Головною метою держави ставала спрямованість суспільства до соціалізму через забезпечення соціального партнерства різних класів та соціального захисту населення в якому на відміну від політики неолібералізму величезну роль, на їх думку, повинна була забезпечувати держава. [82, с. 118]

Третім з ключових течій сучасного марксизму став **неомарксизм та єврокомунізм**.

Неомарксизм або **західний марксизм** означає філософські та соціологічні теорії ХХ ст., що намагалися продовжити та модернізувати марксизм з урахуванням новітньої філософської думки, як-то фрейдизму, соціальної філософії **М. Вебера** тощо.

До його найбільш знаних течій належать *франкфуртська школа*, зокрема *«фрейд-марксизм»*, *аналітичний марксизм*, *технологічний марксизм* та інші напрямки.

Так, наприклад, представники *франкфуртської школи* критично відносилися до капіталізму, але у той же час вважала, що ліві партії вихолостили і вульгаризували діалектичний підхід. Тому цей напрямок виступив за слідування марксистській діалектиці, гуманізму та звільненню людини від усіх форм експлуатації, акцентуючи увагу на значимості у соціальних стосунках людського чинника. Однак, разом з тим, відкидалися марксистські положення про класову боротьбу та ленінська ідея «первинності політики над економікою». Успадковувалося лише одне – критичне ставлення до буржуазного суспільства. Новаціями школи стали ключові положення, по-перше, про рушійну силу революції так званих, «аутсайдерів» – люмпенів, а не пролетаріату, який обуржуазився та вмонтувався в систему капіталізму, по-друге, положення про слабку ланку буржуазного суспільства – не владу і державу, а існуючу систему духовних та моральних цінностей. При цьому, спільним зі старим марксизмом залишалось специфічне розуміння моралі за принципом усе, що сприяє революції – етично, що перешкоджає – аморально.

Частина представників франкфуртської школи, що емігрували до США створили там так звану *«критичну теорію»*, в якій піддали жорсткій критиці головні елементи західної культури – християнство, владу, сім'ю, традиції, патріотизм, консерватизм, сексуальні обмеження тощо. Наприклад, одним із лідерів цієї школи – **Герберт Маркузе (1898-1979)** ключовим елементом її альтернативи вважав «сексуальну революцію». [207, с. 137-138]

Наступним, найбільш відомим напрямом неомарксизму, став так званий *«аналітичний марксизм»*, який особливу популярність отримав у 80-х рр. як свого роду реконструкція марксистської теорії на базі сучасних «загальноприйнятих наукових методів», при цьому відмовившись від гегелівської діалектики і методологічного холізму.

Виникнення «аналітичного марксизму» пов'язують з виходом у світ у 1978 році книги **Джеральда Аллана Коена (1941-2009)** «В захист історичної теорії Карла Маркса» і розпочатого ним у 1979 році в Лондоні її обговорення.

До його основних представників відносять, також, **Ю. Елстера**, **Д. Ремера**, **Е. О. Райта**, **С. Боулса** та інших науковців, що прагнули розвинути вчення про суспільство як науку на основі сучасних методів.

У рамках цього напрямку розвивалися мікро- і макрорівневі підходи. На макрорівні була запропонована концепція співвідношення продуктивних сил та виробничих стосунків, базису та надбудови, а на мікрорівні – досліджувалася поведінка індивідів, що проводилася за допомогою методів

математичного моделювання, теорії ігор і т. ін.

Даний напрямок, по суті, здійснив перехід від ортодоксального методу марксизму до неокласичного інструментарію, за що був підданий різкій критиці з боку інших неомарксистських шкіл. [253]

До найбільш знаних теорій неомарксизму належить і теорія «*технологічного марксизму*», що об'єднує спроби зіставити людину і виробничі стосунки з метою пошуку «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Її автором є **Артур Леонард Стінчкомб (1933)**, робота якого «**Економічна соціологія**» (1983) стала своєрідною спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення немарксистських традицій». [218] Згідно з цією теорією кожен спосіб виробництва слід розглядати за допомогою схеми «екологія, технологія, економічна організація і населення».

Дослідник стверджував, що неомарксистид відійшли від теорії класів К. Маркса, яка витікала з ретельного аналізу економічної організації. Замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, у *теорії держави і соціальної революції* **Т. Скопхола** виявилась відсутня екологічна основа способу виробництва. У «*сучасній світовій системі*» **І. Валлерстайна** немає місця теорії розвитку виробничої сфери. «*Аграрна революція*» **Д. Пейджа**, на думку автора, нездатна визначити структуру стимулів, а «*класова структура і нерівність доходів*» **Е. О. Райта** не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит на робочу силу.

Згідно з теорією *технологічного марксизму*:

- розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів у рамках способу виробництва викликається трьома групами чинників: розташуванням ресурсів, їх ефективністю в організації економічної діяльності та доступом до ресурсів;

- іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка формує соціальні ролі і соціальну структуру (у організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів зростання, що є можливим лише за наявності висококваліфікованих працівників);

- сучасне виробництво є капіталомістким, що викликає у працівників високу особисту відповідальність, тому що технологія безперервних процесів викликає збільшення питомої ваги «середнього класу» в структурі трудових ресурсів;

- елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні та технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями в способі виробництва).

Теорія технологічного марксизму збагатила практику підприємництва аналізом різних технологій і організації праці в різнобічних організаційних і промислових контекстах. Неважко побачити зміщення акценту дослідження у бік людського капіталу, коли з 70-х рр. ХХ ст. особливу увагу до його аналізу

проявили такі науки, як соціальна психологія, психіатрія та інші у дослідженні яких потрапив розгляд зв'язку між особливостями технології, структури трудового колективу та проблеми досягнення високої організації продуктивності праці. Останнє отримало назву – «соціології моралі», запропонованої **Е. Дюркгеймом**, під якою він розумів моральні вимоги до індивідуума щодо підтримки законів соціального оточення, у якому той існує. [82, с. 243-245] Соціально-технологічні зв'язки як основа реалізації виробничих відносин у такому суспільстві отримують ще один акцент у бік життєдіяльності людини, де їх основним компонентом усе більше стає гармонічний розвиток людини, як самоціль існуючої людської спільноти або основний економічний закон існуючої системи.

Варіантом неомарксизму можна вважати і ідеї одного із засновників Італійської компартії – **Антоніо Грамші (1891-1937)**. Рушійною силою історії, на його думку, є не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемонії і культурних моделей, причому не обов'язково пов'язаних з економікою. Звідси однією із головних ідей його політичної філософії стала **теорія гегемонії**, що використовувалася для обґрунтування стратегії переходу до соціалізму. Її сенс полягав у досягненні робочим класом у суспільстві економічного, політичного та ідейно-морального панування шляхом створення союзу з іншими пригнобленими класами та прошарками суспільства шляхом упровадження в масову свідомість нової культури, орієнтованої на соціалістичні цінності.

А. Грамші, у завоюванні робочим класом пануючих позицій, важливу роль відводив робочій інтелігенції, а інтелектуальним лідером нації вважав марксистську партію. Він стверджував, що в умовах гегемонії буржуазії робочому класу буде нелегко взяти владу і тому для утримання ключових позицій йому необхідна тактика «маневреної війни». [207, с. 138-139]

Інша група неомарксистів, наприклад, таких, як **Іммануїл Моріс Валлерстайн (1930)**, **Андре Гундер Франк (1929-2005)**, **Самір Амін (1931)** та інші ключовим елементом міжнародної системи вважала **стосунки власності** (за їх термінологією «**світ-системи**»). Вони є авторами так званого **світ-системного аналізу** або **підходу**, розробляючи проблематику економічної нерівності і залежності у сучасному світі, соціальної диференціації населення, перш за все, по осі «багата Північ – бідний Південь». Подолання цієї системи нерівності залежить, перш за все, від готовності і здатності народів периферії консолідувати власні зусилля для боротьби проти монополій центру за соціальну справедливість та перерозподіл багатств.

Версіями неомарксизму є «**теорія залежності**» і «**структурної нерівності**». Згідно з першою з них благополуччя економічно розвинених країн базується на експлуатації ресурсів відсталих народів та нееквівалентному обміні між багатими та бідними державами. Теорія ж «структурної нерівності» вбачає причини міжнаціональних конфліктів у нерівноцінному положенні одних і тих же держав у різних типах міжнародних структур (економічній, політичній, військовій тощо).

У цілому, підводячи підсумок, слід відмітити, що неомарксизм відображав *пошук марксистами та їх прибічниками «третього шляху» розвитку, вільного від відчуження особистості.* [207, с. 139-140]

До неомарксизму дуже близьким є **єврокомунізм** – ідейна течія, що сформувалася в компартіях Західної Європи в 70-80-х рр. минулого століття. Свої теоретичні витoki цей напрямок сягає праць **А. Грамші** та його спадкоємця на посту керівника італійських комуністів – **Пальміро Мікеле Нікола Тольятті (1893-1964)**.

Його прихильники проголошували свою відданість марксизму (але не марксизму-ленінізму) і не пов'язували себе з соціал-демократією. Вони вважали за необхідне: враховувати специфічні національні особливості своїх країн; об'єднання всіх прогресивних сил світу в ім'я демократичного та соціалістичного оновлення суспільства та виступали за ізоляцію реакційних сил; дотримання в діяльності комуністичних партій демократичних принципів тощо.

Свого часу єврокомунізм підтримувався багатьма компартіями і мав великий вплив не тільки в Європі, але і в компартіях Японії, Австралії лівих партіях Венесуели, Мексики тощо. Однак після розпаду СРСР, а з ним і матеріальної підтримки цих рухів нашою країною єврокомунізм зійшов нанівець. [207, с. 140-142]

Четвертим напрямом є ліворадикальна політекономія, що виникла на хвилі політичної кризи, яка охопила ряд капіталістичних країн наприкінці 60-х років минулого століття паралельно із зростанням популярності соціалістичних ідей. Цей напрямок отримав розвиток у багатьох університетах розвинених країн світу, насамперед США, де у 1968 році був створений Союз радикальної політекономії, до складу якого у середині 70-х рр. входило 1550 науковців, які критично досліджували проблеми капіталізму.

Засновниками зазначеного напрямку вважають американських учених **Пола Александра Барана (1910-1964)** та **Пола Мейлора Суїзі (1910-2004)**, які виклали свої погляди у книзі **«Монополістичний капітал» (1966)**. [11] До представників цієї течії так само належали **Р. Едванс, Г. Шерман, Ч. Р. Мілс, Г. Маркузе, Е. Фромм** зі США, **Р. Ебінхаузен** та **Р. Вінкельман** з Німеччини, **П. Андерсон, Дж. Харрісон** та **А. Раттансі** з Великої Британії та інші.

Помітний вплив на еволюцію ліворадикальної течії мали твори носіїв неоінституціоналізму – **Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлброннера** та ін.

Ліворадикали були впевнені у історичній неминучості загибелі капіталізму. Цей висновок, запозичений ними у К. Маркса, вони вважали за необхідне підтвердити новими аргументами, отриманими на основі вивчення реальних економічних процесів, отриманих з інших концепцій, як виявилось з часом, далеких від ортодоксального марксизму.

Ними різко критикувався неокласичний напрям політичної економіки, а також панування транснаціональних корпорацій та великої капіталістичної власності, надмірні військові витрати, нерівномірність розподілу доходів та

експлуатація.

Вищим критерієм суспільного прогресу вважався всебічний розвиток особистості, а соціалізм проголошувався більш досконалим суспільством порівняно з капіталістичним устроєм. При цьому справедливо критикувалась практика будівництва соціалізму в СРСР за недостатній рівень демократизації радянського суспільства, відчуження трудящих від засобів виробництва, надмірний централізм в управлінні економікою, бюрократизація тощо. Виходячи з цього, робився висновок про відсутність реального соціалізму в СРСР.

Економічні ідеї лівого радикалізму, який спирався на розмиту соціальну базу і тому своєрідно представляв шляхи руху до соціалізму як, власне, і сам його характер, були взяті на озброєння різними лівацькими угрупованнями, дуже далекими від ідей реального марксизму. Ці ідеї і сьогодні часто використовуються ними для обґрунтування та виправдання екстремістських методів боротьби, застосування яких завдає величезної не виправної шкоди демократичним силам.

П'ятим напрямом, що заслуговує особливої уваги в дослідженні подальшого розвитку сучасного марксизму, є план розробки **альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства**.

Таким планом у Китаї став, подібний до більшовизму, революційний радикалізм у вигляді **маоїзму**, як своєрідна лівацька націоналістична течія, що домінувала там у 40-70-х рр. ХХ ст. Її адепти, утилітарно використовуючи марксистську фразеологію, намагалися видати маоїзм за «марксизм-ленінізм сучасної епохи».

Основні постулати цієї течії полягали у тлумаченні втрати робітничим класом Заходу революційні міці і тому вирішення всіх проблем, на їх думку, можливе тільки через насилля та війни, де Китай є природним лідером країн третього світу у боротьбі проти гегемонії наддержав – СРСР і США.

Протягом декількох десятиліть ідеологія маоїзму була популярна в колишніх колоніях з переважаючим селянським населенням. Вона отримала певне поширення і в середовищі ліворадикальної налаштованої молоді країн Заходу та Східної Америки в 1960-х роках. Однак зараз її вплив значно спав.

Нинішнє китайське керівництво врахувало досвід власної країни періоду «великого стрибка» (1958-1960 рр.) та «культурної революції» (1966-1976 рр.). На відміну від надмірної опори **Мао Цзедуна (1893-1976)** на класову боротьбу, його послідовники не вважають це головним протиріччям китайського суспільства, вважаючи заслугою «великого кормчого» китаїзацію марксизму у поєднанні його загальних принципів з конкретною практикою китайської революції.

Сьогодні оформленої концепції китайського марксизму не існує, а її теоретичну основу складають погляди **Ден Сяопіна (1904-1997)**. Їх зміст полягає в усвідомленні специфіки Китаю та спрямованості необхідних країні перетворень, де досягнуту стадію соціалізму вважають як початкову без визначення її тривалості. У практичній діяльності партія далеко відійшла від догматичних уявлень про соціалізм, поширених у СРСР, країнах Східної

Європи та й в самому Китаї. Із основних положень курсу, що проводиться нею протягом останніх десятиліть, можна виділити такі:

1. Відмова від суспільної власності на засоби виробництва як єдиної форми власності.

2. Надання селянам землі у тривале користування.

3. Підтримання індивідуальних селянських господарств як переважної форми господарювання на селі.

4. Використання по суті капіталістичних форм (існування у великих масштабах приватних промислових підприємств, наявність на території країни змішаних за участю іноземного капіталу і повністю іноземних підприємств), інструментів господарювання, характерних для капіталізму (акції, біржі і т. ін.) та його наслідків (нерівності у доходах, розширення соціального складу компартії).

5. Використання міжнародного капіталу (створення спеціальних економічних зон, залучення іноземних інвестицій), правил господарювання (вступ Китаю до СОТ) та його досвіду (впровадження передових навичок у галузі науки і техніки, використання іноземного фахівців та їх досвіду).

Але мабуть провідною стратегією китайських реформ є «розкріпачення свідомості», тобто культивування пріоритетності практики над теорією.

Політика, що зараз проводить КПК багато в чому нагадує НЕП, коли орієнтиром стала побудова «самобутнього (своєрідного) китайського соціалізму». хоча в партійних документах останніх років імена класиків марксизму-ленінізму не згадуються.

Рисою «китайського соціалізму» є і оголошена КПК «соціальна гармонія», що припускає всебічний, збалансований розвиток суспільства з акцентом на економіці, демократичному управлінні на основі законів, забезпечення соціальної справедливості, гарантій прав і свобод громадян.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що модель модернізаційного розвитку, обрана керівництвом Китаю, у цілому не відповідає загальним принципам класичного марксизму та його вченню про соціалізм, а за рядом параметрів (насамперед економічних) проглядається схожість з моделлю та шляхом розвитку, пройдених Японією, Південною Кореєю, Сінгапуром і Тайванем. [207, с. 133-136]

За дуже схожим до Китаю шляхом ринкових перетворень, відмовившись від догматизованого марксизму, у другій половині 80 – початку 90-х років минулого століття, почав рухатись і В'єтнам, досягнувши, на цьому шляху значних економічних результатів.

Одним із відгалужень східного марксизму у Північній Кореї (КНДР) є **ідеї чучхе**, що були розроблені **Кім Ір Сеном (1912-1994)** та проголошені у 1956 році, як протипага «імпортному марксизму». Вже на початку 70-х років минулого століття ця ідеологія повністю підмінила собою класичний марксизм. У перекладі цей термін означає «людина – господар усього на землі» або «самодостатність».

Чучхе є офіційною північнокорейською ідеологією, закріпленою в Конституції країни, та вважається гармонійною трансформацією

марксистсько-ленінського вчення на основі давньокорейської філософської думки. Керуючись цими ідеями, всі питання державної зовнішньої та внутрішньої політики КНДР вирішуються з позицій самостійності та опори виключно на власні сили. Зазначимо, що негативні наслідки даної політики на сьогодні всім дуже добре відомі.

8. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ МАРКСИЗМУ У РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Економічна теорія марксизму, викладена, насамперед у «Капіталі» К. Маркса, дуже непроста для сприйняття. Відомо, що К. Маркс побудував її на застосуванні діалектичного методу, розуміння якого викликає часом значні труднощі навіть для професійних економістів. Невипадково, стародавнього діалектика Геракліта Ефеського називали Гераклітом Темним, а його висловлювання, що «в одну й ту ж річку не можна ввійти двічі», сприймалось непросто.

Час показав, що головне в напрацюваннях марксизму виявилось нерівнозначним. Так, у радянський період те, що було в марксизмі не досить значним надбанням, яке підтвердив час, пропагувалось і розвивалось (теорія класової боротьби, розкриття капіталістичної експлуатації тощо). При цьому забувалось про вагомі напрацювання відносно проблем відтворення індивідуального та суспільного капіталу, прогностичної функції та ін. на що і звернули увагу представники західної економічної думки.

Однак є ще один аспект, який вимагає уваги. Ще за життя К. Маркса у нього з'явилися послідовники, які були значно молодші за нього і тому називали себе «молодими марксистами». Вони займалися видавничою діяльністю, намагаючись пропагувати економічну теорію марксизму. Коли ж К. Маркс познайомився з ними і їх творами, то промовив: «Якщо це марксизм, тоді я не Маркс».

Проблема так званих марксистів, тобто примарних послідовників К. Маркса, переслідувала його все життя і залишається після його смерті ще більш драматичною як в історії економічної думки, так і в історії розвитку ряду країн. Саме він, так званий марксизм, завдав найбільшої шкоди в СРСР при використанні у будівництві «соціалізму».

Звідси перераховуючи негативні сторони марксизму, сучасним вітчизняним та зарубіжним економістам корисно пригадати історію з молодими марксистами.

А тепер нагадаємо найбільш значущі критичні зауваження вчених відносно економічної теорії марксизму.

Найбільш рельєфно межа між уявним і реальним марксизмом виявляється в методі К. Маркса і висновками, отриманими ним на його підґрунті. *Діалектичний метод* за **К. Марксом**, передбачав розгляд усіх явищ і процесів у розвитку. Звідси факти дійсності виявлялися правомірними лише для певного періоду часу та на певному рівні абстракції, що постійно змінюючись, набували, інший, іноді прямо протилежний зміст.

Звинувачення вченого в аналізі суспільства у руслі *класового підходу і класової боротьби* справедливе лише з того моменту, коли людина перестає залишатися частиною процесу виробництва і класи зникають. Правда, це не означає, що зазначений вище підхід є єдино можливим та правильним, але за даних умов життя вченого він мав право на існування.

Щодо критики *жорсткої залежності між базисом і надбудовою*, ще Ф. Енгельс зазначав, *що базис визначає надбудову тільки в кінцевому рахунку*. При розгляді конкретної ситуації і під певним кутом зору, надбудовні відносини можуть виявлятися домінуючими. У цьому особливість діалектики, коли положення міняються місцями.

Відносно так званої *сумнівної цінності деяких прогностичних положень марксизму, які не підтвердились часом*, як, наприклад, неминучість соціалістичних революцій у розвинених країнах капіталу, то треба мати на увазі, що вони були актуальними, насамперед у період ХІХ століття, тобто до появи монополій як клітинки соціалізму про що писав, ще Ф. Енгельс.

Це ж стосується і фрази у кінці I тому «Капіталу», про «експропріацію експропріаторів», тобто капіталістів, що було сприйнято частиною економічного загалу як заклик до соціалістичної революції. Однак тут мова йшла про інше – закономірність *еволюції процесу виробництва капіталу* як абстракцію і не більше. Тобто, дійсність розглядалась однобічно як фрагмент, коли у процесі виробництва поступово створювались умови підриву і руйнування самим капіталом вартісних процесів як своєї генетичної основи.

Підводячи підсумок вищесказаного, можна зробити висновок про те, що *прогностичні висновки К. Маркса* про рух суспільства до соціалізму через підриг вартісних процесів, виведення людини з виробництва, руйнування класової структури суспільства, незалежно від того, яка термінологія використовується, блискуче підтвердились. Однак, крім позитиву вчення марксизму мало і негативні риси.

Нагадаємо, що їх автор – **К. Маркс не був ідеальним вченим і людиною**. Так, *по-перше*, в його творах дійсно є претензійність на володіння абсолютною істиною і жорстка непримиримість до інших, протилежних йому, наукових поглядів. Піддаючи критиці думки інших вчених, позиції яких не збігалися з його власними, він використовував у наукових дискусіях висловлювання, типу «божевільний Сей», «брудний нехлюй» (відносно філософа та економіста С. Бейлі) тощо.

По-друге, К. Маркс побудував економічний аналіз на *однофакторній моделі*, де вартість утворює *тільки праця*, що значно звузило можливості використання його теорії до безпосередньої практики. Не врятувало справу і твердження автора, що праця є обставиною, яка формує *якісні* параметри вартості, а корисність впливає *тільки* на її *кількісні* параметри. Тому дія корисності пояснювалася опосередковано через кількісну сторону вартості, а дослідження споживної вартості (термін К. Маркса) відправлялося у конкретні економічні науки.

Відсутність у вченого впливу на вартість (цінність) дії фактора землі рано чи пізно повинно було проявитись, і воно позначилось на аналізі аграрних проблем, де з'явилась вартість, яка виходячи із фактора праці, що її формує згідно з трудовою теорією К. Маркс пояснити не зміг, назвавши цей феномен «хибною соціальною вартістю».

Отже, марксизм, з погляду абстрактної побудови теорії (значні спрощення в економічному аналізі, коли, наприклад, береться до уваги тільки некваліфікована, проста робоча сила, відкидається земля як основний капітал або знання людини тощо), виявився малоефективним щодо рекомендацій для *безпосередньої* практики господарювання. Достатньо нагадати розробку політики НЕПу, яку В. І. Ленін вимушений був писати з чистого аркуша, так як у арсеналі цього вчення нічого подібного не було.

По-третє, розробки економістів, орієнтовані на опрацювання безпосередньо практичних проблем, К. Марксом ставилися у розряд вульгарних, якщо вони відходили від трудової теорії вартості. Наприклад, висунуті Ж. Б. Сеєм «теорія трьох факторів виробництва» та «закон ринків», а також «гармонії класів» Г. Ч. Кері та ін. нещадно критикувались, хоча вони дуже скоро підтвердили свою цінність на практиці.

По-четверте, у трактуванні окремих проблем, як наприклад, критика багатоваріантності теорії цінності А. Сміта, з позицій розвинених форм кінця ХІХ століття час їх створення (1776) ігнорувалася, хоча автор критики чудово розумів, що вартісні процеси того часу перебували ще у стані становлення, тобто в незрілих формах. Сама ж багатоваріантність теорії цінності А. Сміта з часом довела свою винятковість і стала величезним надбанням економічної думки.

Усе вище зазначене, хоча дещо і нівелює цінність марксизму, але не перекреслює його силу, перш за все, у прогностичних розрахунках, особливо у аналізі приходящого стану капіталістичного суспільства і невідворотності становлення нової системи відносин, яку К. Маркс назвав комуністичним. *Безпосередньо практичним* надбанням марксизму, яке правда, для нього не є притаманним, продовжує залишатись грандіозна теорія відтворення капіталу.

Таким чином, можна констатувати, що марксизм у своєму розвитку пройшов ряд етапів від зародження вчення самим К. Марксом та Ф. Енгельсом до подальшого його опрацювання в кінці ХІХ – початку ХХ ст. німецькою та російською соціал-демократіями. Причому, перший напрям кардинально його змінив, що стало умовою суттєвої модифікації марксизму в ХХ ст. до стану, коли він місцями, як економічна теорія, почав відкидатись, або змінюватись настільки, що ставав мало впізнаним відносно його початкового варіанта. Особливо це характерно для моделей застосування марксизму у країнах Сходу, де він інколи отримував догматизований вигляд, подібний до сталінізму. Другий напрям продовжував триматись канонічних положень вчення і надалі, відстоюючи навіть ті з них, що давно себе зжили. Цим подібне «використання» завдало йому, як і суспільствам, де він «працював» непоправної шкоди. Яскравим прикладом цього може бути його застосування в СРСР після 1929 року, спочатку Й. В. Сталіним, а потім у

вигляді радянської моделі у країнах Східної Європи.

Фундаментальним висновком з вище зробленого аналізу марксизму, як вчення про суспільство, стає його магістральна складова, що визначається не стільки економічним, скільки соціологічним аспектом як відкриття законів зміни капіталізму та побудови на його основі нового комуністичного устрою. Звідси, К. Маркс, швидше за все, був соціологом у вченні якого економічна складова лише становила підґрунтя демонстрації появи нового суспільства, що виникає із надр капіталістичної системи. Тож не дивно, що послідовників марксизму (спочатку ХХ ст., а особливо в його останні десятиліття) цікавили, перш за все, його соціологічні напрацювання, які і отримали свій подальший розвиток та світове визнання. При цьому, послідовно відкидалися теоретичні напрацювання вченого в галузі економічної теорії, особливо в «Капіталі», і на перший план виходили *проблеми філософсько-соціологічного спрямування.*

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Марксизм. Передумови виникнення ортодоксального марксизму. Ідейно - теоретичні джерела марксизму: німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. Фейєрбаха; англійська класична політекономія (А. Сміт та Д. Рікардо); французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм.

Основні складові ортодоксального марксизму як науки про суспільство в сучасному трактуванні: філософія історії або теорія суспільного розвитку; економічна теорія: генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем; структура та ключові проблеми «Капіталу» як основної праці зрілого етапу; ключові проблеми пізнього етапу; основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії; теорія класової боротьби і революції; теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого; історія економічної думки.

Марксистська економічна теорія західної соціал-демократії: Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг. Соціал-демократія, ревізіонізм, теорія «демократизації капіталу», теорія «ультраімперіалізму», соціал-реформізм. Російський марксистський напрям: народники, Г. В. Плеханов. Група «визволення праці». Легальний марксизм: економічні ідеї П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановського.

В. І. Ленін: теорія пролетарської революції, диктатура пролетаріату: політична та економічна, монополістичний капіталізм, націоналізація, продуктивні сили і виробничі відносини, «воєнний комунізм», неп, електрифікація, індустріалізація, колективізація. Сталінізм. Троцькізм.

Сучасні відгалуження марксизму: сучасна марксистська теорія циклу. Демократична альтернатива соціального ідеалу західного суспільства. Ліворадикальна політекономія. Неомарксизм: франкфуртська школа,

аналітичний марксизм, світ-системний аналіз, теорія залежності, теорія структурної нерівності, технологічний марксизм. Єврокомунізм. Східний марксизм: маоїзм (КНР), реформи Ден Сяопіна, «китайський соціалізм»: ідея «соціальної гармонії» та китайський марксизм. Північна Корея (КНДР): ідеї чучхе. Альтернативи розвитку східного суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають основні передумови виникнення марксизму та його теоретико-методологічні особливості?
2. Перерахуйте та дайте загальну характеристику основних ідейно-теоретичних джерел марксизму.
3. Зробіть детальну характеристику ідей німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха як одного з ключових ідейно-теоретичних джерел марксизму.
4. Як К. Маркс використав надбання методів Г. В. Ф. Гегеля та Д. Рікардо у роботі над «Капіталом»?
5. Охарактеризуйте вплив економічної теорії А. Сміта на формування марксизму.
6. Проілюструйте найбільш суттєві відмінності марксизму від смітіанства.
7. Розкрийте суть економічної теорії вартості Д. Рікардо у формуванні трудової теорії вартості К. Марксом.
8. Чому К. Маркс вважав саме Д. Рікардо, а не А. Сміта своїм вчителем?
9. Зробіть детальну характеристику ідей французького (К. А. Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійського (Р. Оуен) утопічного соціалізму.
10. Назвіть і розкрийте основні етапи розвитку економічної теорії марксизму.
11. У чому полягають основні відкриття К. Маркса та Ф. Енгельса у царині політичної економії?
12. Які проблеми розділу «Філософія історії або теорія суспільного розвитку» соціальної доктрини марксизму є провідними?
13. Які наукові праці слід віднести до розділу «Філософія історії або теорія суспільного розвитку»?
14. Які проблеми розглянуті в розділі «Економічна теорія» соціальної доктрини марксизму?
15. Які наукові праці слід до віднести до розділу «Економічна теорія»?
16. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми I тому «Капіталу».
17. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми II тому «Капіталу».
18. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми III тому «Капіталу».
19. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми IV тому «Капіталу».
20. У чому полягав внесок у розвиток марксизму Ф. Енгельса?

21. Які проблеми розглянуті в розділі «Теорія класової боротьби і революції» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
22. Які проблеми розглянуті в розділі «Теорія економічної історії» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
23. Які проблеми розглянуті в розділі «Історія економічної думки» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
24. У чому полягають основні відмінності марксизму від сучасної західної класики?
25. Назвіть основні наукові досягнення та обмеженість марксизму.
26. У чому полягає специфіка основних напрямків російського відгалуження марксизму?
27. Порівняйте основні економічні положення В. І. Леніна та М. І. Туган-Барановського. У чому їх схожість та розбіжності?
28. Охарактеризуйте два етапи розвитку економічної думки В. І. Леніна.
29. У чому полягали основні проблеми економічних творів В. І. Леніна дореволюційного етапу?
30. На чому були зосереджені економічні проблеми післяреволюційних робіт В. І. Леніна ?
31. У чому причини небувалого зростання економіки в період запровадження НЕПу?
32. Назвіть причини появи та основні риси економічної концепції німецької соціал-демократії.
33. Дайте загальну характеристику основних сучасних відгалужень марксизму.
34. У чому полягає сучасна марксистська теорія циклу?
35. Охарактеризуйте розробку демократичної альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства.
36. У чому сутність та особливість ліворадикальної політекономії?
37. Що являє собою неомарксизм та єврокомунізм?
38. У чому специфіка використання східного марксизму?
39. Охарактеризуйте значення марксизму в історії економічної думки.

ТЕМА 4. А. МАРШАЛЛ – ФУНДАТОР ПРИНЦИПІВ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Економічна наука як інструмент пізнання конкретної істини в тому вигляді, у якому ми сьогодні його використовуємо, значною мірою є творінням А. Маршалла.

Джон Мейнард Кейнс

1. Історичні передумови виникнення, зміст та визначальні засади «маржинальної революції».
2. Розвиток неокласичного напрямку представниками маржиналізму:
 - 2.1. Перша хвиля маржинальної революції у 1871 - 90-х рр. ХІХ ст.:
 - 2.1.1. Загальна характеристика даного етапу економічної думки;
 - 2.1.2. Особливості економічної думки першої хвилі.
 - 2.2. Друга хвиля маржиналізму в 1890 - першій третині ХХ ст.:
 - 2.2.1. Спільні та відмінні ознаки класичної політекономії та неокласичної економічної теорії;
 - 2.2.2. Особливості методології неокласики;
 - 2.2.3. Кембриджська школа як вершина у розвитку неокласичного напрямку.
3. А. Маршалл – автор «Принципів економічної науки» (1890) як фундаментального твору неокласичного напрямку:
 - 3.1. Нове визначення предмета економіки.
 - 3.2. Особливості методу дослідження.
 - 3.3. Структура та зміст основних книг твору.
 - 3.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства.
4. Економічні теорії зайнятості та добробуту А. С. Пігу.
5. Американське відгалуження неокласики. Дж. Б. Кларк.
6. Місце та значення неокласичного напрямку у розвитку економічної науки.

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІСТ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ «МАРЖИНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Етап, що характеризувався відкриттям і розробкою основоположних теоретичних принципів економічної думки почався з періоду **досягнення капіталом розвинених форм**. Він відкрився останньою третьиною ХІХ століття, коли з появою масовидного фабричного виробництва з'являється не тільки нагальна потреба, але і що особливо важливо – реальна можливість розробки конкретних рекомендацій господарюючому суб'єкту, а з ними і відпрацювання методів для вирішення відзначеної проблеми. Саме постановка цього завдання викликала в 1871 році появу економічних шкіл маржинального напрямку.

Причини появи маржиналізму можна звести до двох причин:

Об'єктивні причини були зумовлені досягненням капіталізмом розвинених економічних форм (істотні зміни в суспільному розподілі праці, розвиток машинного виробництва), загостренням класової боротьби та посиленням впливу на ринок свідомого початку.

Суб'єктивні причини корінілись у відсутності концепції ціноутворення для частини, не відтворюваних благ, *нерозробленістю* проблем практичного впливу на мінову цінність фактора корисності та пошуком раціональних мотивів поведінки господарюючих суб'єктів. Звідси економічна наука звертає увагу на поглиблення економістами останньої третини ХІХ століття до кількісних характеристик економічних процесів.

Спочатку треба зазначити, що маржинальний підхід до вивчення економічних явищ виник дуже давно і був пов'язаний із незначним розвитком ринку при домінуючому впливі на процеси господарювання природного фактора. Саме тому навіть в умовах не досить розвиненого ринку, за відсутності його масовидності виник інтерес цих суспільств до законів за якими формуються пропорції в обміні. На це звернув увагу ще **Арістотель (384-322 до н. е.)**, коли визначав мірило пропорцій в обміні благ вбачаючи їх у корисності речей. Ту ж саму проблему вирішував **Фома Аквінський (Аквінат) (бл. 1225-1274)**, але вже в умовах феодального суспільства, поставивши питання про основу справедливої ціни. Одним із її чинників він визнав потреби людей, виходячи із їх місця у становому устрою, а, по-друге, – рівень складності праці тих, що вступали у обмін.

Другий крок в аналізі цього економічного явища з боку класики, а точніше його маржинального напрямку, пов'язаний із творчістю **Етьєна Бонно де Кондільяка (1715-1780)** та **Фердинандо Галіані (1728-1789)**.

Так, перший визначив, що цінність речі залежить від оцінки, яку ми їй даємо, а також її рідкості. Фактично цим були окреслені фактори, що визначають *величину* цінності. На основі дослідження обміну робився висновок, що він дає перевагу обом партнерам, оскільки кожна зі сторін, що домовляються отримують більш цінну річ ніж ту, що віддають. Крім того, **Е. Б. Кондільяк** висунув положення про недооцінку майбутніх благ щодо благ теперішніх, яка отримала свій подальший розвиток у концепції суб'єктивного відсотка **О. фон Бьом-Баверка**.

Іншим представником цього спрямування був італієць **Ф. Галіані**. У книзі «**Делла монета**» (1750) він установив, що цінність усіх товарів визначається їх корисністю, а цінність грошей – особливістю природи благородних металів. З іншого боку, він стверджував, що тільки праця надає речам цінність, а багатство є відносинами між людьми. Він же виказав ідею про залежність цінності виробничих благ від цінності споживчих благ, яка з часом знайшла широке використання в наступних працях маржиналістського напрямку, особливо концепції виробничих благ або точніше цінності виробничих благ, отримавши назву закону витрат виробництва **Ф. фон Візера**

Так чи інакше, але маржинальний напрямок продовжував накопичувати підходи до з'ясування законів регулювання пропорцій обміну і виробляти практичну складову того, як це можна було використати. Однак для появи шкіл, які б дали розгорнуту картину функціонування ринку необхідно було зробити ще один крок, який з'явився в умовах досягнення промисловим капіталом своєї розвиненої форми, тобто появи масовидного машинного виробництва. Саме це й спонукало маржинальну революцію і появу трьох її шкіл.

2. РОЗВИТОК НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ ПРЕДСТАВНИКАМИ МАРЖИНАЛІЗМУ

2.1. Перша хвиля маржинальної революції в 1871-90-х рр. ХІХ ст.

2.1.1. Загальна характеристика даного етапу економічної думки

Досягненню маржинальною концепцією свого розвиненого стану передували роботи ряду авторів, які закладали її фундамент. Виходячи із засад, класики останні вважали ринок самодостатньою і саморегулюючою системою. Саме у руслі такого підходу через уточнення законів ціноутворення вони продовжували вести пошуки передумов досягнення ринкової рівноваги як головної засади класики взагалі, так і маржиналізму зокрема, як його відгалуження.

При цьому не зважаючи на *принципово різний підхід до трактування мірила мінової цінності задля наближення даної концепції до вирішення практичних засад, через розробку нових елементів методу та методології дослідження*, маржиналізм усе ж залишався у межах класичного напрямку. Причиною цього стало фундаментальне положення останнього – слідування концепції економічного лібералізму, яку маржиналізм намагався уточнити через визначення кількісних параметрів економічних процесів для досягнення ефективного господарювання через новий підхід до аналізу мінової цінності мірилом якої стала гранична корисність. У результаті чого виник **економікс**, що зовні оформився як новий, поглиблений у бік практики варіант економічної науки.

На відміну від нього, такий же практичний підхід у цей час отримав розвиток у Німеччині, як **історична школа**. Він виявився альтернативою **класиці** та однією з її шкіл – **марксизму**. **Політична економія класичного напрямку як наука про мінові цінності у німців замінюється історією народного господарства**. Цьому були свої причини, що полягали у незначній розвиненості на німецьких землях внутрішнього ринку як наслідку феодалної роздробленості. Саме остання і змусила німців шукати інший спосіб досягнення капіталістичних форм господарювання як найбільш ефективних для подолання відсталості у більш швидкий спосіб, для чого необхідно було звернути увагу не на загальні риси ринкової системи, а на їх національну специфіку. Саме це завдання і виконала у німців **економічна історія**. Тут емпірія як аргумент у вивченні специфіки дії продуктивних сил тодішніх

німецьких земель та трансформації отриманого матеріалу в практичне русло набула особливого значення.

Подальший розвиток названих напрямів (маржиналізму, німецької історичної школи, марксизму) показав, що ні один із них окремо взятий не може бути використаним повною мірою для практичних цілей. Звідси виникла нагальна необхідність їх об'єднання і доповнення напрацюваннями інших наук, що закривали б прогалини в побудові більш досконалих принципів господарювання у згаданих вище напрямках. Подібне завдання поставив та блискуче вирішив англійський економіст, фундатор кембриджської школи – **Альфред Маршалл (1842-1924)**.

2.1.2. Особливості економічної думки першої хвилі

Таким чином, крім спільних рис (практичне спрямування напрацювань) два економічні напрями даного періоду мали свої особливості, які визначали соціально-економічна та історична специфіки розвитку тих суспільств де вони виникли. Одночасно відбувалась інтенсивна розробка нових методів дослідження дійсності для більш тісного їх зв'язку з практикою.

З останньої третини ХІХ ст. класичний напрям остаточно оформився у **маржиналізм**, який у 1871 році прийняв вид економічних шкіл спочатку *першої*, а потім *другої хвилі*.

Перша була започаткована **австрійською (віденською)** з її *граничною корисністю* та **Лондонською школами**. Трохи пізніше до них, у 1874 році, приєднується **Лозаннська школа** з її *теорією загальної економічної рівноваги* **Л. Вальраса**, що разом з Лондонською поглибили математичні модифікації маржиналізму, створивши на його основі перші економічні моделі.

Австрійська (віденська) школа на чолі із її метром **Карлом фон Менгером (1840-1921)** взяла у якості основи граничної корисності суб'єктивний підхід оцінки речей індивідом. Саме виходячи із цього положення досліджувались усі інші економічні явища. Школа використала *каузальний підхід* і не застосовувала в дослідженнях математику.

На відміну від неї **Лондонська та Лозаннська школи** використовували *функціональний підхід*, в якому математика займала помітне місце, в якому розробка **Л. Вальрасом** моделі загальної економічної рівноваги, яка хоча і носила статичний характер, мала для науки велике значення. З часом **А. Маршалл** доповнив її, створивши модель часткової економічної рівноваги, чим перевів дослідження у площину динаміки.

2.2. Друга хвиля маржиналізму в 1890 – першій третині ХХ ст.

Другий етап означився появою **Кембриджської (теорія часткової економічної рівноваги)** та **американської (теорія граничної продуктивності)** шкіл. Вони мали своїм витоком поглиблення основних положень класики маржиналізмом 70-90-х років ХІХ століття, що дозволило

вивести економічну теорію на якісно новий рівень завдяки уточненню принципів економічної науки, закладених ще класикою і новими розробками, які в її арсеналі або взагалі не використовувались, або були тільки окреслені. Особливо цим вирізнялась перша школа.

Таким чином, на новому етапі розвитку суспільства шляхом впровадження в обіг методу граничного аналізу і визначення величин цінності ринкових благ їх корисністю або рідкістю, були задіяні основні принципи маржиналізму. Подібним чином у руслі нового етапу розвитку науки складались погляди на ті чи інші сторони економічного життя суспільства або у підтвердження окремих положень англійської класичної політичної економії, або в протилежність ним. Причому висновки вчених суттєво відхилялись при тлумаченні найважливіших категорій і, перш за все, мінової цінності (вартості).

Крім того, в одних випадках, головним чином, коли йшлося про глибинні економічні закономірності, діаметрально протилежні висновки обумовлювались класовими, партійними підходами. В інших випадках центр тяжіння в дослідженнях, виходячи із досягнення максимізації задоволення потреб держави, соціальних верств, класів та різних господарюючих суб'єктів зміщувався. Не останню роль у цьому відігравали і відмінні наукові уподобання та інтереси дослідників.

Одночасно, починаючи з 90-х років XIX століття, у класичну доктрину ринкового лібералізму, окрім маржинальних підходів, був привнесений мікроекономічний аналіз як проблеми відтворення індивідуального капіталу, а з 30-х років XX століття, неокласичний напрям економічного неолібералізму доповнюється макроекономічними розвідками та ідеями виваженого державного регулювання ринку.

Вихід на практику через формування принципів економічної теорії як методу, що визначав би правила практичної дії в тій чи іншій господарській ситуації, у Кембриджській школі мав результатом уведення в науковий обіг, як окремої проблеми, відносин попиту та пропозиції. Саме це дозволило вийти на магістральний шлях нової науки – **мікроекономіки** через вимір спонукальних мотивів людей, силу яких її метр А. Маршалл запропонував обчислювати через гроші, як ціну попиту та пропозиції. Останній аспект як відправний пункт дослідження в його теорії в подальшому постійно уточнювався та доповнювався все новими складовими, проходячи червоною ниткою через весь його геніальний витвір.

2.2.1. Спільні та відмінні ознаки класичної політекономії та неокласичної економічної теорії

Як зазначалось вище, неокласичний напрям мав виток від його класичний варіант, який окрім загальних рис з класикою мав відмінності, що визначались новим рівнем розвитку класичної парадигми. Тому спочатку нагадаємо висхідні пункти, які знаходились у класичній англійській

політекономії А. Сміта і Д. Рікардо і визначали загальні риси обох етапів відміченого напрямку. Назвемо їх.

Перша, найбільш важлива риса, зводиться до тлумачення суспільства як об'єктивної реальності, де діє принцип «laissez faire, laissez passer», що буквально, означає «хай все йде як іде». Змінити її людина не може, а тільки пристосуватись, вивчаючи дійсність та враховуючи її закономірності. Звідси витікає принцип економічної політики, що ґрунтується на невторчанні держави в економічні процеси. **Другим** спільним аспектом є раціональний вибір господарюючого суб'єкта за умов заданого набору обмежень. **Третім** – методологічний індивідуалізм, що викликає відповідну поведінку людини в суспільстві, яка визначається не груповими, а індивідуальними інтересами людей. І нарешті, **четвертий** аспект, але далеко не другорядний по суті дослідження механізму, досягнення оптимального варіанта пропорцій, що складаються в суспільному виробництві через дію ринкового механізму.

Окрім спільних рис класичного і неокласичного напрямку, останній мав і відмінності. Вони, **перш за все**, полягали у розгляді оптимальної поведінки людини в умовах існування обмежених ресурсів, тобто, були безпосередньо націлені на практичний аспект. **По-друге**, маржинальний підхід з його акцентом розширення можливостей використання практичної складової, суттєво розширяв коло проблем, що досліджувались. Це мало наслідком формування нової науки – **економіки**, яка у творчості А. Маршалла, розсунувши межі політичної економії через введення в обіг, як окремої проблеми відносин між попитом та пропозицією, завершило формування неокласичного напрямку класики. Разом з цим, **А. Маршалл сформулював предмет нової науки, з одного боку, як науки про багатство, де воно розумілось у смітівському варіанті, а з іншого, про спонукальні мотиви людей, що стимулювали їх до відповідних дій, і отримували вимір у грошах.**

2.2.2. Особливості методології неокласики

У кінці XIX століття, зміщення предмета дослідження науки у бік практичної складової мало наслідком появу нового методологічного інструментарію. Продовжуючи традиції класичного напрямку, наука робить акцент на **дослідженні поведінки економічної людини, яка постійно намагається максимізувати свій дохід і мінімізувати витрати.**

Взявши за основу концепцію граничної корисності з її **граничними величинами**, неокласики другої хвилі пішли далі своїх попередників, поглиблюючи дослідження сторін попиту (**гранична корисність**) та пропозиції (**граничні витрати виробництва**).

Це дозволило на іншій стороні світу, у США, внести корективи та доповнення в цей доробок, сформувавши **теорію граничної продуктивності Дж. Б. Кларка**. На її базі була сформульована нова **теорія розподілу**, яка значно розширила межі використання маржинальної теорії ціни. На основі американського напрямку виходячи із **граничної продуктивності були**

досліджені закони розподілу продукту між класами, а також, показані умови його оптимізації.

2.2.3. Кембриджська школа як вершина у розвитку неокласичного напрямку

Напрацювання вказаних вище представників неокласики наближали економіку до вирішення практичних запитів. Однак зробити її тодішні надбання такими, що повністю відповідали б потребам людей було зарано. Для цього знадобився відповідний стан суспільства з розвиненим ринком, що давало б змогу застосувати в дослідженні до всіх його сторін поняття міри. Саме у А. Маршалла економічна наука вперше і предстала в такому стані «пропорційного» розвитку її складових, коли до них може бути використана математика з метою застосування у капіталістичній практиці.

Геніальність А. Маршалла полягала у тому, що він, як і А. Сміт зробив останній крок у доведенні науки до того рівня конкретики, що дозволила б використати всі наявні на цей час її здобутки. Саме йому, представникові англійської економічної науки, фундатору Кембриджської школи вдалося здійснити сокровенні бажання товаровиробників в отриманні дієвих інструментів управління економічними процесами, завершити наробки попередників і доповнивши їх власними, направити їх у практичне русло, спростивши їх і одночасно невілюючи протиріччя між народженими ними теоріями. За такими протилежними за своєю суттю тлумаченнями фундаментальних питань, як вартість та ціна, вчений уловив їх спадковість та показав їх місце у вирішенні проблем господарювання, і виходячи з вище викладеного, зробив висновок, що «... прогрес економічної науки практично не привів до виявлення будь-яких нових розбіжностей по суті, тоді, як він безперервно зводить уявні відмінності по суті у відмінності за ступенем» [141, т. I, с. 110]. Крім того, в його систему поглядів потрапили не тільки елементи економічної теорії, розвинуті різними школами, але і філософії, соціальної психології та інших наук, придатних для безпосередньої практики.

Таким чином, з робіт А. Маршалла бере свій початок нова наука – **економіка**, хоча сам термін її був запропонований **Вільямом Стенлі Джевонсом (1835-1882)**, а основні поняття, як *попит* і *пропозиція*, аналізувались ще його попередниками. Однак ніхто із них не побачив у відносинах попиту та пропозиції основний стрижень нової науки повернутої у бік практики господарювання. А. Маршалл неодноразово зазначав, що саме цей підхід виводить науку на рівень її проблем і тому саме з цієї точки зору розглядаються всі напрацювання зроблені до нього. Звідси розходження економістів у трактуванні питань на цінність, ціну грошей тощо він відніс у підвалини основного тексту роботи, чим посилив задум практичної мети його роботи. Завдяки такому підходу до проблем економіки йому вдалося зробити колосальний прорив як у визначенні її предмета, так і методу дослідження. Відбулася своєрідна революція в економічній теорії, яка

віднайшла теорію, що безпосередньо повернулася обличчям до вирішення найрізноманітніших завдань господарюючого суб'єкта.

Крім того, завдяки А. Маршаллу у Кембриджі в кінці XIX століття утворилась школа з відповідною назвою, яка дала світу таких визначних економістів, як Ф. Еджуорт, А.С. Пігу, Дж. В. Робінсон, де два останні більш відомі як засновники та продовжувачі кейнсіанського напрямку. Що стосується самого А. Маршалла, то його книга мала величезний успіх, неодноразово перевидавалась і на декілька десятиліть стала основним посібником по економіці у Великій Британії, а він неодноразово входив до урядових комісій з вирішення нагальних економічних питань, що періодично виникали в англійському суспільстві.

3. А. МАРШАЛЛ – АВТОР «ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ» (1890) ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ТВОРУ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ

3.1. Нове визначення предмета економіки

Уточнення предмета економічної науки, зроблене А. Маршаллом, завдяки розширенню меж політичної економії мало наслідком виведення науки про багатство на безпосередньо практичний рівень. Зроблений до цього рух його попередниками, вчителем – Дж. С. Міллем, представниками маржиналізму, а, також, економістами та філософами, отримав продовження у творчості вченого в процесі дослідження в економічній науці двох її аспектів: теоретичного та практичного, вперше проведені у філософії шотландцем Д. Юмом та І. Кантом, а в економіці Дж. С. Міллем.

Із «Вступу» до «Принципів економічної науки» починається визначення *предмета політичної економії* або *економікс*, як такого, *що займається дослідженням життєдіяльності людського суспільства, де предмет науки, у першому наближенні, визначається як сфера індивідуальних та суспільних дій, які тісним чином пов'язані зі створенням та використанням матеріальних основ добробуту.*

Таким чином, *економічна наука, з одного боку, досліджує багатство, а з іншого – людину.* Причому характер останньої значною мірою формується в процесі використання матеріальних ресурсів у більшій мірі ніж в інших видах діяльності. Одночасно вчений вказує на *визначальні сили формування світової історії – релігію та економіку.* При цьому, характер людини, за А. Маршаллом, багато у чому залежить від умов повсякденної праці, розміру доходів та від способу яким вони добуваються.

Розвиток суспільства, поява нової техніки, технології збільшує частку кваліфікованих людей. Одночасно по мірі їх звільнення від влади звичаїв та розширення *свободи господарювання* зростає значення *спонукальних мотивів*, що проявляються у відносинах обміну. У зв'язку з цим, виникає особлива форма *конкуренції*, яка на відміну від минулих епох покоїться на *свободі вибору* власної поведінки людини. Конкуренція призводить до появи

людських об'єднань, які базуються не на звичаях, а на свободі підприємництва. Правда сама конкуренція, яка може бути руйнівною або творчою, не зовсім точно відображає індустріальну епоху. Тому краще стан індустріального суспільства розкриває термін *свобода підприємництва* або *економічна свобода*.

Саме індустріальна епоха, в якій аспекти економічної свободи мали місце і раніше, але не в таких масштабах як тепер, кладе початок усім відміченим вище характеристикам, що дозволяють говорити про появу повноцінної економічної науки. Таким чином, можна констатувати тісний зв'язок між індустріальною епохою і економічною наукою, що є наслідком її появи.

У главі II «**Предмет економічної науки**» він, на основі попереднього аналізу, уточнює *предмет науки* з виходом на головну проблему економіки – *спонукальні мотиви людей*. «Економічна наука, – писав учений – займається вивченням того, як люди існують, розвиваються і про те, що вони думають у своєму повсякденному житті. Але предметом її дослідження, головним чином, є ті *спонукальні мотиви*, які найбільш сильно і найбільш стало діють на поведінку людини у господарській сфері їх життя (курсив наш - П. Н.)». [141, т. I, с. 69]

Найбільшим стимулом людини є бажання отримати плату у вигляді відповідної суми грошей. Завдяки можливості виміру бажань як схильності людського ества віддати відповідну кількість грошей за отримання відповідного задоволення або побудити її здійснити *витрату відповідної кількості стомлюючої праці*, з'являється реальна можливість появи економічної науки.

Виходячи з відміченого, А. Маршалл дає цілісне визначення *предмета економіки*: «Економічна наука, – писав він, – це, з одного боку, *наука про багатство*, а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини в суспільстві, яка належить до *зусиль*, які вона докладає для задоволення своїх *потреб* у тих межах, у яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його загального представника, тобто грошей». [141, т. I, с. 107]

Таким чином, введення у науковий обіг як окремої проблеми *відносин попиту та пропозиції* дозволило вийти на магістральний шлях нової науки – *мікроекономіки* через вимір спонукальних мотивів людей, силу яких її фундатор запропонував обчислювати через гроші як ціну попиту та пропозиції. Останній аспект як відправний пункт дослідження в його теорії в подальшому постійно уточнювався та доповнювався все новими складовими проходячи червоною ниткою через весь його геніальний витвір.

Як було вказано раніше, саме завдяки А. Маршаллу відбулося становлення повноцінної науки – *економіки*, новий етап якої, остаточно вивів економічну теорію в практичне русло завдяки розширенню рамок політичної економії та доповнення її аналізом відносин попиту та пропозиції. Останні дали можливість поставити питання про спонукальні мотиви поведінки як покупців, так і виробників. Одночасно з цим, було

поставлене питання про вимір *сили* цих спонукальних мотивів через гроші. Саме *сили*, а не *самі мотиви*, які виміряти неможливо.

3.2. Особливості методу дослідження

Визначення А. Маршаллом *предмета дослідження* зі сторони практичних рекомендацій для господарюючого суб'єкта не могли не торкнутися, відповідно, і *методу*. При цьому, за час існування економічної проблематики, суспільна наука накопичила чималу кількість понять, правил та принципів розпорошених за різними її напрямками. При їх виборі А. Маршалл пам'ятав рекомендацію І. Канта, що претензії розуму повинні бути обмежені їх придатністю застосування у можливому досліді. Згідно з І. Кантом, він убачав розумне пізнання дійсності у здатності створювати принципи (основи), виходячи із яких можна досягти необхідної єдності емпіричним шляхом вироблених правил, виходячи із засад *наукових принципів*.

Саме тому виклад основного матеріалу в творі А. Маршалла значною мірою спирався на твори А. Сміта та І. Канта. Завдяки саме ним у свій час були започатковані класичні школи у політичній економії та філософії, а після виходу у світ їх праць вони отримали беззаперечний авторитет у цих науках ще за життя, який залишається за ними і досі.

Що стосується західноєвропейської наукової традиції, то починаючи з першої половини ХІХ століття, саме ідеї І. Канта і його послідовників охоплюють не тільки філософів, але й економістів породжуючи великі зміни у царині методології економічної науки. Наукова методологія економічних досліджень більшості видатних економістів у значній мірі базується на досягненнях німецької класичної філософії, або ж тією чи іншою мірою враховує їх. Головним чином це праці І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, які не тільки масово цитувались у працях марксистів, представників німецької історичної школи, але і австрійської (віденської), кембриджської та інших. Наукові роботи цих видатних філософів використовував у якості методу своїх економічних досліджень і А. Маршалл, а також значною мірою наш співвітчизник, перша зірка вітчизняної економічної науки М. І. Туган-Барановський.

Взявшись за дослідження економічних проблем, А. Маршалл зацікавився методом Г. В. Ф. Гегеля, для чого певний час жив у Німеччині, спілкуючись з послідовниками самого філософа молодими гегельянцями. З часом, від діалектики Г. В. Ф. Гегеля, його інтерес змістився у бік з'ясування методу І. Канта. Звідси «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла представляють використання саме цієї методологічної основи якою, як підкреслював у передмові до них Дж. М. Кейнс, є філософія І. Канта та «Філософія історії» Г. В. Ф. Гегеля. Оскільки термін «*принципи*» винесений у заголовок цього твору, то цим автор підкреслив, що тут мова йде не про суб'єктивні розсудкові фантазії, а про творіння розуму.

Особливо це характерне методу І. Канта. «Якщо розсудок є спроможність створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є спроможність створювати єдність розсудкових правил згідно з принципами – писав І. Кант. – Отже, розум ніколи не скерований прямо на досвід або на який-небудь предмет, але [завжди спрямований] на розсудок, щоб *a priori* надати через поняття його різноманітним знанням єдність, яку можна назвати єдністю розуму, яка є цілком інакша, ніж та, що може бути здійснена розсудком». [86, с. 216-217]

«Слово «принцип» є *двоїтим* і зазвичай означає лише таке знання, що може вживатись як принцип. Хоча саме по собі і за своїм походженням воно не є принципом. Кожне загальне положення, хоч і запозичене з досвіду (шляхом індукції), може слугувати більшим засновком в умовиводі; але від того воно саме не є принципом... Я назву пізнанням з принципів лише таке пізнання, у якому я пізнаю окреме в загальному через поняття. Таким чином, кожний умовивід є форма виведення знання з принципу, бо більший засновок завжди дає поняття, завдяки якому все, що підводиться під його умову, пізнається з нього відповідно до певного принципу». [86, с. 215-216] Звідси «Принципи економічної теорії» А. Маршала повною мірою заслуговують того, щоб їх вважали дійсно науковою працею.

У безпосередньому викладі матеріалу уважному читачу неважко побачити використання методу І. Канта, особливо в 4 главі І книги, де вчений, підводячи підсумок визначення предмета дослідження намічає порядок і мету наступних глав.

Слідування А. Маршаллом духу німецької класичної філософії виявилось у застосовуванні ним *аналітичного підходу*, який знайшов своє відображення у розгортанні предмета дослідження автора. У зв'язку з цим, є дивним приписування цій людині багатьма сучасними авторами *функціонального методу* як головного. Прикро, але таке ж тлумачення зафіксовано і в багатьох вітчизняних підручниках з економікс.

Окремо треба сказати і про використання А. Маршаллом *математичних методів* та їх місця в його економічній теорії. В економічній (коментаторській) літературі поширена точка зору, що вчений широко використовував математику як основний інструмент пізнання дійсності. Однією з причин подібного підходу мабуть стало чудове знання А. Маршаллом цієї науки, якою він чудово володів і дуже любив. У його житті був навіть період, коли він вагався, який фах обрати: математика чи економіста. Однак математичні узагальнення, як і сам математичний метод, зайняли в його книзі досить скромне місце і були відправлені в додатки, наприкінці третього тому його книги, для компактного представлення отриманих результатів. Звідси математика як метод економічного дослідження, зайняла у його творчості другорядну роль.

Вивчаючи науковий інструментарій дослідження, вчений велике значення у професії економіста приділяв трьом великим інтелектуальним якостям: *сприйняттю*, *уяві* та *розсудливості*. Причому, головним із них він вважав уяву, яка дає можливість віднайти сховані від очей людини наслідки

видимих причин, що віддалені від дослідника і не лежать на поверхні. Уява економісту необхідна також для реалізації своїх ідеалів. Аналіз фактів дає можливість знайти найбільш ефективний *шлях стимулювання розвитку багатства суспільства*, одним із яких, за А. Маршаллом, є *освіта*.

Підводячи підсумки вище сказаного, можна констатувати, що на початку 80-х років ХХ століття «неоконсервативна революція», остаточно перемогла, що повернуло до широкого наукового вжитку велику спадщину німецької класичної філософії, яка свого часу так довго слугувала перевіреною і майже загально визнаною засадою наукового пізнання.

3.3. Структура та зміст основних книг твору

Як було показано вище, *перша книга «Попередній огляд»* А. Маршала мала за мету показати нові аспекти сучасної дійсності і цим визначити поступове, крок за кроком, формування предмета та методу нової науки, націленої на практичне її використання як науки про багатство.

Друга книга ставила завданням *уточнення основних понять*, які містяться в наступних книгах і отримала назву – «*Деякі основні поняття*». Перш за все, це категорія багатства, докази необхідності в науці слідуванню за плином життя та визначення вимог до формування категорій, виходячи із практичної складової дослідження. Далі йшов розгляд поняття блага, їх класифікація та зв'язок з багатством. Таким чином, автор вводить читача в проблеми виробництва, споживання, праці, насущних життєвих засобів, що дозволяє вийти на найважливіші проблеми виробництва – як капітал та дохід.

Початок уточнення категорій починається з боку аналізу сторони попиту, який пізніше дозволить конкретизувати спонукальні мотиви споживача, через постановку таких проблем, як багатство, споживання, а потім поступово вийти на відносини пропозиції з боку праці, нагальних життєвих засобів, капіталу та доходу. Вони, з одного боку, визначають обставини, що розкривають спонукальні мотиви споживача через розгляд і класифікацію матеріальних, дарових, економічних та інших благ. З іншого – деталізувати сторону пропозиції.

Уточнення понять, що будуть використані у наступних шести книгах, дало можливість їх автору натрапити на центральну проблему твору, яка присвячена ретельному дослідженню відносин попиту та пропозиції як головної умови виходу науки в практичну площину. Цим вчений одночасно доводить правомірність існування різних поглядів на економічні проблеми, їх спадковість, що мала своєю основою різне тлумачення мінової цінності, а з нею і цін, як основи формування суспільних пропорцій. З часом це стало своєрідною межею між класичним і неокласичними напрямками.

Для розгортання відміченої площини А. Маршалл звертає увагу на положення Д. Рікардо, який відзначав: «Товари, які мають корисність черпають свою мінову вартість з двох джерел: своєї рідкості і кількості праці, необхідної для їх виробництва» [187, с. 402]. Зазначене вище дозволило

перейти до дослідження магістральної проблеми – з'ясування рівноважної ціни.

Історично склалось так, що залежно від погляду на те, що визначає цінність в обміні економісти розділились на дві групи. Одна з них взяла за основу формування мінової цінності рідкість, і тлумачила основу обміну через корисність речей, утворивши маржинальний напрямок науки, де ціна була висхідним пунктом аналізу. Інша, як відомо, за мірило обміну взяла працю. Найбільш послідовним у останньому підході виявився марксизм, який пояснював ціну виходячи із вартості товару. У такому підході, праця виступала не тільки мірилом вартості, але і фактором товару, тобто уречевлювалась. На відміну від нього, А. Маршалл, що виходив із традицій західного відгалуження економічної класики, навпаки, таким визначальним аспектом аналізу цінності вважав ціну, через яку досліджував спонукальні мотиви людей. Причому у нього, як і у всьому західному напрямку класики, цінність ніколи не розглядалась як абсолютна, як у трудовій теорії вартості К. Маркса.

Дослідження впливу на пропорцію обміну рідкості Д. Рікардо не заперечував, але спеціально на цьому свою думку не акцентував. Звідси А. Маршалл, звертаючи увагу на положення В. С. Джевонса, який писав, що «тривалі роздуми та дослідження привели мене до доволі нового висновку, що *вартість цілком залежить від корисності*» [141, т. 3, с. 178] стверджував, що такі висновки є одnobічні. Далі він цитує ще одне положення цього автора: «Вартість визначається працею, але тільки опосередковано – через вимір ступеня корисності шляхом розширення або обмеження пропозиції» [141, т. 3, с. 179] та робить підсумок, що ця теза істинна тільки для певних часових періодів, а тому – помилкова.

А. Маршалл, вказуючи на значення цих підходів для практики господарювання, звертає увагу, що дія факторів, яку виділили попередники і послідовники Д. Рікардо, справедлива, але тільки для відповідних умов. Це конкретизувало його дослідження сторін попиту та пропозиції і вивело на необхідність розвідки спочатку спонукальних мотивів споживача, яку, в значній мірі, визначала рідкісність даного блага та його бюджет. До речі, які ретельно дослідили ще маржиналісти. З іншого боку, вченим були уточнені питання аналізу спонукальних мотивів виробника, що впливали на мінову вартість через витрати виробництва, які визначали сторону пропозиції. Тут А. Маршалл максимально використав напрацювання західної теорії витрат виробництва, а не марксистської трудової теорії вартості, про обмеженість якої він указав при розгляді питань впливу часу на дію ціноутворюючих факторів.

Книга III «Про потреби та їх задоволення» ставить завдання показати все розмаїття чинників, що визначають сторону попиту. А. Маршалл зауважує, що цією стороною проблеми економічна наука до певного часу нехтувала. З одного боку, така традиція пішла від Д. Рікардо, який спеціально цей аспект не виділяв. З іншого, неможливість науки дати щось більш вагоме у цій проблемі, на той час, багато у чому визначались

практикою дій звичайного покупця. А. Маршалл показав, як змінювались потреби, що мали на меті спочатку просто подолати скруту, а потім вирости у більш різноманітний спосіб їх задоволення як засіб виокремлення людини у суспільстві. Потім даний аспект уточнювався через спроби кількісного виміру потреб, їх градацій, еластичності, вибору між різними видами споживання однієї і тієї ж самої речі і нарешті вартості та корисності. Всі ці питання добре описані у курсі мікроекономіки, а тому особливої деталізації не потребують.

IV книга «Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація» присвячена аналізу пропозиції та факторів виробництва. Це основне ядро багатства, що розглядається зі сторони факторів виробництва, а не як безпосереднього задоволення потреб людини. Спочатку досліджується кожен із чинників виробництва, а далі надається їх різнобічна характеристика.

Так, *землею* він називає речовини і сили, які природа безкоштовно надає на допомогу людині – у вигляді землі і води, повітря, світла і тепла. *Праця* – це доцільна діяльність людини щодо створення економічних благ, прояв сукупності розумових і фізичних здібностей її в цілому. *Капітал* – весь накопичений запас коштів для виробництва матеріальних благ і для досягнення тих вигод, які зазвичай вважаються частиною доходу.

І нарешті *організація*. Вона сприяє знанню та має багато форм, як, наприклад, окремого підприємства, різних підприємств однієї і тієї ж галузі, відмінних один від одного галузей, і, нарешті, форму «держави». Різниця між державною і приватною власністю у сфері знання та організації має велике і дедалі все зростаюче значення; в деяких відносинах вона навіть більш важлива, ніж відмінність між державною і приватною власністю на матеріальні об'єкти. Організація була виділена вченим як четвертий, особливий фактор виробництва.

Виняткове значення А. Маршалл віддає дії таких факторів виробництва, як земля та праця. До речі, у західній літературі вони пишуться через англійське «and», як «земля і праця», що вказує на їх нерозривний зв'язок, де земля дає сировину для виробництва, а праця перетворює продукт землі у форму, придатну для безпосереднього споживання. Саме така взаємодія, виражена кількісно, показує, у що обходиться дія цих факторів зі створення засобів для споживання людини і виступає як *витрати виробництва*.

Книга V «Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості» є центральною в усій роботі та ставить своїм завданням дослідження попиту і пропозиції, ринкової рівноваги та її чинників. Саме в ній автор порушує питання: про механізм установаження цієї рівноваги при досягненні оптимального стану попиту та пропозиції; проблему інвестування та розподілу ресурсів та ряд інших питань як, наприклад, вихід на теорію монополій. При цьому, головним завданням продовжує залишатися з'ясування обставин, які визначають зрівноважену ціну, чим А. Маршалл

закладає проблему ціноутворення, крок за кроком конкретизуючи практичну площину питання.

Остання *VI книга* «Розподіл національного доходу» присвячена аналізу заробітної плати, прибутку, ренти, економічного та соціального прогресу, яка уточнює попередні п'ять книг. З часом ця проблема отримала розвиток у працях послідовника А. Маршалла – А. С. Пігу, у його «**Теорії суспільного добробуту**» (1932), яка започаткувала новий напрям економічних досліджень та обґрунтування економічних функцій держави.

Половину третього тому російського видання 1993 року книги А. Маршалла «Принципи економічної науки» складають «Додатки». В них винесено частину важливих питань, розглянутих у попередніх розділах, як-то розвиток економічної науки, предмет та метод її дослідження, визначення капіталу і таке інше. Вони є частиною проблем, які автор виокремив. На відміну від зносок головної частини праці, де знаходяться теоретичні питання, що не мають безпосереднього виходу на практику, тут представлена цілісна картина окремих фундаментальних проблем. Ознайомлення з нею дає можливість читачу уточнити ті положення твору, які А. Маршалл означив в основній частині твору як надважливі, але ґрунтовно не розкривав. [141, т. 3, с. 143-332]

3.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства

Маршалліанство як економічна теорія знаменувала новий етап у розвитку класики. Фактично вона стала революцією в історії економічної думки, що полягала у використанні напрацювань попередників не тільки в царині загальної економічної теорії, але і в інших галузях суспільних наук.

А. Маршалл уперше ввів у науковий обіг *відносини попиту та пропозиції* як центральну вісь дослідження, яка дозволила розширити предмет політичної економії та вивести економічну науку із теорії на безпосередню практику господарювання. Для цього він ретельно дослідив напрями розвитку економічної науки підмітивши в них не стільки розбіжності, скільки взаємозв'язки. У подальшому він довів правомірність кожної із них, але за відповідних умов і часу дії.

Подібні новації вченого не могли бути досягнуті без уточнення методу дослідження. За основу останнього він узяв надбання німецької класичної філософії І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Перший показав шлях чіткого розмежування між методом дослідження явищ та їх практичним використанням. Усе це отримало розвиток через таку специфічну сферу людської діяльності, як ринок або економіку. Філософія Г. В. Ф. Гегеля дозволила уточнити предмет дослідження з боку волі людини та широко використати в аналізі економічних явищ історичний підхід.

Показ відносин попиту та пропозиції став основою розгортання практичного використання надбань наук, які з кожним кроком отримували все нові та нові площини уточнюючі і розвиваючи попередні. Вченим були розглянуті характеристики сторони попиту. А. Маршалл показав

необхідність в аналізі поведінки споживача класифікації благ, еластичність попиту та велике значення напрацювань представників маржиналізму.

Що стосується сторони пропозиції, то надбання попередників у дослідженні останнього виявились недостатніми. При характеристиці факторів виробництва до вже відкритих і досліджених (земля, праця та капітал) він додав ще й *організацію*. Взнявши за основу аналізу теорію витрат виробництва вчений показав вплив на витрати виробництва його об'єму та інших характеристик, пов'язаних з практичною діяльністю людини. Однак і цього виявилось недостатньо. Тому А. Маршалл увів в аналіз напрацювання німецької історичної школи, які дозволили розкрити та поглибити дію такого фактора виробництва як організацію.

Після демонстрації взятих окремо відносин попиту, а потім і пропозиції вчений розпочав аналіз їх взаємодії, як результату – *рівноважної ціни*. Одним із надбань автора у цій царині став *аналіз ринків та їх видів*. Дослідження показали надзвичайну вагомість для характеристики ринку часового простору. Саме це дозволило вийти на зв'язок різних підходів до характеристики ціни. Так виявилось, що в *короткому періоді* визначальне значення має *сторона попиту* і тут правомірні напрацювання маржиналізму. Із *збільшенням часу дії ринку* поступово збільшується вплив на рівноважну ціну *сторони пропозиції* і більш вагомою стає теорія витрат виробництва. Крім цього, вчений довів, що дія сторони корисності має визначальне значення на формування ринкової ціни в нерозвинених суспільствах, а в розвинених така роль переходить до праці.

Відмічені аспекти дозволили А. Маршаллу розкрити теорію представницької фірми з середніми галузевими характеристиками, яку він назвав *репрезентативною*. Вона послужила моделлю аналізу дії будь-якої із них незалежно від її величини та обсягу випуску продукції і отримала виняткове значення для широкого використання в народногосподарській практиці.

Таким чином, можна констатувати, що теорія А. Маршалла посіла визначне місце у розвитку не тільки класичного напрямку, але і економічної науки в цілому, яку без перебільшень можна назвати найвидатнішим надбанням не тільки ХІХ ст., але і сьогодення.

4. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ДОБРОБУТУ А. С. ПІГУ

Англійський економіст **Артур Сесіл Пігу (1877-1959)** є визначним представником теорії суспільного добробуту початку ХХ століття. Як учень А. Маршалла він змінив його на посаді керівника кафедри політичної економії в Кембриджському університеті у 1908 році, де продовжив традиції закладеної вчителем школи. Крім теорії суспільного добробуту, після 1930 року вчений, як і багато інших економістів того періоду, велику увагу приділяв проблемі зайнятості. У 1933 році вийшла його робота «**Теорія безробіття**», а у 1941 – «**Зайнятість і рівновага**», в яких вчений

започаткував неокласичну інтерпретацію проблеми безробіття і методи боротьби з нею.

Ним була розроблена теорія, згідно з якою *в умовах неповної зайнятості (безробіття) відбувається падіння загального рівня цін, яке збільшує реальні доходи населення. Це підвищує попит на товари, що приводить до пожвавлення економічної кон'юнктури, яка сприяє розширенню виробництва та зниженню безробіття.* Ця теорія отримала назву «*ефекту Пігу*» і використовувалася кейнсіанською школою, що однак не завадило останнім зробити роботи А. Пігу головною мішенню своєю критики неокласиків. Надалі ефект впливу доходів на споживчий попит детально досліджував відомий американський та ізраїльський економіст **Дон Патінкін (1922-1995)** у роботі «**Гроші, відсоток і ціни**» (1956).

Іншою проблемою дослідження, яка зайняла центральне місце в його житті стала *теорія суспільного добробуту*, яку А. С. Пігу розвинув у своїй роботі «**Багатство і добробут**» (1912). У подальшому вона постійно доопрацьовувалася і декілька разів перевидавалася, але вже під назвою «*Економічна теорія добробуту*». У ній вчений видозмінив проблематику *теорії добробуту*, висунувши на перший план *питання недосконалості ринкового механізму*, який не завжди адекватно відображає вигоди і витрати виробництва певних видів товарів як *суспільних благ*.

Слід зазначити, що концепція суспільних благ до А. С. Пігу була поставлена представником Стокгольмської школи **Еріком Ліндалем (1891-1960)** у нарисі «**Справедливе оподаткування - позитивна теорія**» (1919). Слідуючи за ідеями свого вчителя **Юхана Густава Кнута Вікселля (1851-1926)**, він указав на цілий ряд властивостей цього виду товарів, які ринок повною мірою оцінювати з боку вигод, так і витрат на їх виробництво не може. Саме ці положення і отримали свій подальший розвиток у працях послідовника кембриджської школи – **А. С. Пігу**.

Аналізуючи даний вид благ, вчений продемонстрував ряд їх специфічних властивостей. *Першою*, виключно *властивістю суспільного блага*, є його *неподільність*. Вона полягає у тому, що суспільні товари надаються всім учасникам ринку одночасно і їх споживання не може носити виключно індивідуальний характер. Наприклад, якщо один підприємець ставить маяк для своїх кораблів, то його сигналом будуть користуватися і інші кораблі, що пропливатимуть повз нього.

Друга властивість – невичерпність споживання. Якщо один з учасників ринку використовує будь-яке благо, то це не зменшує кількості цього блага на ринку, а отже і інші учасники ринку мають можливість ним також скористатися.

Третя властивість суспільного товару, виділена Е. Ліндалем, є його *неможливість вилучення із споживання*. Так, якщо існує суспільний товар вироблений і наявний на ринку, то немає засобів, які б дозволяли іншим, хто не заплатив за його виробництво, перешкодити ним користуватися. Наприклад, якщо мешканці одного будинку вирішили б освітити прилеглу до

нього вулицю і поставили ліхтарі, то вони не можуть заборонити випадковим перехожим користуватися цим освітленням.

Проблема, яка пов'язана з перерахованими вище властивостями суспільних благ, полягає і в тому, що частина споживачів буде приховувати свою зацікавленість у виробництві даного блага, щоб не сплачувати витрати на його створення. Розуміння того, що надалі нікого не можна усунути від їх споживання і що благ вистачить для всіх, оскільки вони є невичерпними, суттєво знижує бажання споживачів проявляти свою зацікавленість у збільшенні їх виробництва. Отже, ринок сам по собі не може акумулювати достатньо коштів для створення суспільних благ у необхідному обсязі.

Представники шведської школи вважали, що єдиним, хоча і недосконалим рішенням проблеми виробництва суспільних благ, є втручання держави, яка за допомогою введення відповідних податків та їх перерозподілу забезпечила б фінансування цього виду виробництва.

А. С. Пігу дає іншу інтерпретацію *проблеми суспільних благ*. Він висуває *тезу* про існування громадських вигод і витрат виробництва будь-якого блага, які не враховуються самим виробником, але які суттєво впливають на добробут інших учасників ринку. Вони виникають з тих же причин, що і недовиробництво суспільних благ у теорії Е. Ліндаля. Вчений дає їм назву «*зовнішні ефекти*» («екстерналії»). *Громадські вигоди* формують «*позитивні зовнішні ефекти*», прикладом яких є ситуація, коли фермери отримують вигоду від діяльності свого сусіда-бджоляра, тому що його бджоли запилюють їх рослини.

Громадські витрати А. С. Пігу називає «*негативними зовнішніми ефектами*». Найбільш актуальним прикладом негативних екстерналії є виробнича діяльність заводу, яка призводить до забруднення навколишнього середовища і як результат – до зниження прибутковості сусідніх господарств, діяльність яких пов'язана з природними умовами даної місцевості (кількість риби в річці, рівень родючості ґрунту і т. ін.).

Існування *зовнішніх ефектів* призводить до того, що обсяг випуску товарів, що мають негативний зовнішній ефект, виявляється вище суспільно необхідного, а обсяг випуску товарів, що мають позитивний зовнішній ефект, навпаки нижче суспільно необхідного. У разі позитивних екстерналії невідповідність пропозиції попиту виникає у зв'язку з тим, що приватний виробник орієнтується на ринкову ціну, яка визначається корисністю виробленого товару для тих учасників ринку, які платять за цей товар. Ринок не відображає корисність даного виробництва для тих учасників, які не платять за цей товар. Тобто, він не відображає корисність даного виробництва для тих, хто отримує вигоду безкоштовно. Наприклад, фермери не будуть доплачувати пасічнику за те, що його бджоли літають над їх полями. У результаті рівень ринкового попиту на товар бджоляра або його виробництва виявляється нижче реально існуючої суспільної вигоди. Ціна встановлюється на більш низькому рівні. Іншими словами, у даному випадку ринок диктує більш низький обсяг пропозиції.

Аналогічна ситуація виникає з виробництвом товарів, що мають негативний зовнішній ефект. Виробник орієнтується на ринковий механізм, який співвідносить приватну корисність товару з приватними витратами, у даному випадку витратами виробника. Отже, не враховуються ті витрати, які несуть деякі учасники ринку у зв'язку з існуючим негативним зовнішнім ефектом. У результаті *рівновага між попитом і пропозицією встановлюється на рівні, що відповідає вищому обсягу виробництва, ніж реальна потреба суспільства в цьому товарі.*

Так утворюється *розрив між приватними і громадськими вигодами і приватними і суспільними витратами.* Вчений назвав ці явища *неринковими залежностями*, оскільки ринок нездатний враховувати громадську сторону товарів і регулювати обсяги виробництва відповідно до громадської корисності благ.

На підґрунті *теорії зовнішніх ефектів* дослідник зробив ряд макроекономічних висновків та пропозицій. *По-перше*, він запропонував свої критерії оцінки оптимального розподілу ресурсів. Відповідно до них, соціальний оптимум для кожного товару встановлюється тоді, коли граничні суспільні вигоди від виробництва даного товару виявляються рівними граничним суспільним витратам. *По-друге*, оскільки ринок нездатен забезпечити таке співвідношення, то необхідне зовнішнє втручання. Для цього він запропонував увести систему урядових заходів з регулювання дій ринку. Якщо суспільні вигоди деякого товару перевищують приватні вигоди, то держава повинна надавати субсидії споживачеві на покупку цього товару. У разі існування негативних зовнішніх ефектів необхідно встановити податки або на сам товар, або на економічну діяльність з його виробництва.

5. АМЕРИКАНСЬКЕ ВІДГАЛУЖЕННЯ НЕОКЛАСИКИ. ДЖ. Б. КЛАРК

Неокласичний напрям маржиналізму другої хвилі отримав американське відгалуження представлене творчістю Джона Бейтса Кларка (1847-1933), автора книг «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899) та інших. Остання з них стала магістральною у цілісному викладі концепції вченого. У ній він *розширив методологію маржиналізму*, уточнивши міркування щодо *суб'єктивно-психологічного індивідуалізму*, де оцінку корисності благ здійснюють не окремі індивіди, а *групи (класи покупців)* вплив яких стає панівним в умовах монополізації виробництва. Цим йому вдалося зберегти засади маржинального підходу як магістрального аж до першої третини ХХ століття.

На основі *вчення про статику і динаміку* вчений сформулював *теорію розподілу благ на засадах граничних витрат виробництва і закону граничної продуктивності, заснованих на використанні граничного аналізу до вивчення динаміки витрат і продуктивності факторів виробництва.* Останнє положення стало одним із альтернатив трудовій теорії вартості, розробленій ще К. Марксом.

Дж. Б. Кларку належить заслуга у дослідженні *універсальних законів багатства*, які має вивчати економічна наука. У ній він виділяв *три розділи*:

Перший розділ досліджує *три універсальні закони*, які діють у будь-якій господарській системі суспільства:

- 1. Закон граничної продуктивності.*
- 2. Закон специфічної продуктивності.*
- 3. Закон спадної граничної продуктивності.*

Суть *першого закону* полягає в тому, що *оцінку всіх благ на основі граничної корисності роблять не окремі індивіди, а групи покупців*. Таких груп три. Гранична корисність благ (гроші, які можуть бути витрачені на останнє найменш потрібне благо) у трьох груп буде різна. У першої – це лімузин, у другої – вихідний костюм, у третьої – хліб. Відповідно до цього кожен клас установлює ціну певного товару, а саме, лімузину – перша група покупців, вихідного костюма – друга група, хліба – третя група. По-друге, кожен товар має цілу групу властивостей, які приваблюють певну групу покупців. Так, годинник має срібний корпус, грає мелодію, показує час. Ціна товару дорівнює сумі граничних корисностей, що визначають певні класи. Причому кожна гранична корисність належить окремому класу споживачів.

Другий закон – це закон специфічної продуктивності. Кожен фактор (у Дж. Б. Кларка їх чотири) *має специфічну продуктивність, створює певний дохід, чим вносить свій внесок у цінність продукту*.

Третій закон – закон спадної граничної продуктивності. Зміна будь-якого чинника при незмінності інших дає регресний приріст продукції. Дану ідею висловив Й. Г. фон Тюнен, а продемонстрував у своїх роботах Т. Р. Мальтус. Винагороду кожного фактора було зведено до величини створеного ним граничного продукту. У цьому і полягала новація Дж. Б. Кларка.

Другим розділом науки стала *соціально-економічна статика*, під якою він розумів економічну науку, *призначену дослідженню економіки в незмінному стані і з'ясуванню умов, необхідних і достатніх для встановлення рівноваги економічної системи*.

Третій розділ науки присвячувався *економічній динаміці, де досліджувались закони економічного розвитку, зумовлені впливом технічного прогресу, нагромадженням капіталу, зростанням чисельності населення, зміною структури споживання та ін.*

Визначальною в наукових досягненнях Дж. Б. Кларка стала *теорія розподілу багатства, яка базується на аналізі двох факторів виробництва – праці та капіталу. Граничний продукт продуктивної праці працівника він назвав граничним продуктом праці, а самого працівника – граничним працівником. Звідси його кінцева продуктивність визначала рівень зарплати. Другим фактором виробництва він вважав капітал, який утворює відсоток. Землю і підприємництво Дж. Б. Кларк вважав однією з різновидів функцій капіталу. Результатом його дії є відсоток, рівень якого визначається граничною продуктивністю капіталу, тобто надбавкою до*

продукту, яка надається останньою одиницею прикладеного капіталу. Звідси, вказаний приріст приписувався капіталу, а не праці.

Тим самим, один і той же закон управляє і зарплатою, і відсотком як закон граничної продуктивності. Звідси, згідно із закономірностями розподілу, кожен фактор виробництва створює природний рівень доходу, який законно привласнює.

Визнаючи значення теорії розподілу Дж. Б. Кларка, її неможна назвати вичерпною. Це стосується абстрактного характеру проблеми, яка є справедливою при наявності незмінної за величиною праці та капіталу. Зміни цих факторів досліджуються тільки з боку попиту, які не торкаються сторони виробництва. Крім того, не доводиться, що вироблений продукт без залишку розпадається на доходи факторів виробництва. Звідси проблема розподілу поставлена Дж. Б. Карком є скоріше інструментом пізнання питання, ніж доведеним фактом.

Однак, підводячи підсумки, не можна не вказати і на ряд *досягнень Дж. Б. Кларка як:* започаткування ним трьох розділів економічної науки, визначення в першому розділі *трьох універсальних законів економічної науки*, на основі яких виведена теорія розподілу благ з урахуванням статичного і динамічного стану економіки, а також, уперше в історії економічної думки, введене ним розмежування капіталу і капітальних благ.

6. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Напрацювання представників першого етапу розвитку класики крок за кроком наближали господарства до вирішення практичних питань. Але зробити надбання тодішньої науки такими, які б можна було б повністю використати було ще зарано. Для цього знадобився розвинений ринок, що дало б змогу застосувати до всіх його сторін поняття міри. Саме тоді, коли у теорії А. Маршалла економічна наука вперше предстала в тому стані «пропорційного» розвитку складових ринку, коли до них у повній мірі була використана математика, стало можливим переведення отриманих нею результатів у безпосередню практику господарювання. Нагадаємо, як це відбулось.

Неокласика у вигляді маржиналізму з'явилась як спроба допомогти вирішенню гострих завдань, що безпосередньою постали перед суб'єктами господарювання. Завдяки використанню граничних величин уперше були поставлені питання про спосіб знаходження оптимізації діяльності як споживача, так і товаровиробника. Пізніше для здійснення поставленої мети його представники розробили ґрунтовний математичний апарат.

Однак ряд питань залишились невирішеними. Одним із них стала проблема кількісного визначення величини граничної корисності. Але це було не головним. При всій практичності концепції маржиналізму і прориві в дослідженні сторони попиту та створенні концепції поведінки споживача сторона пропозиції залишалась слабкою ланкою.

Знадобилась друга хвиля маржиналізму для зняття накопичених проблем. Вона почалась з переходом оцінки цінності з абсолютних величин до відносних як функціональної залежності, яку здійснив італієць В. Парето, використавши криві байдужості. Практично у цей же час представник американського відгалуження другого етапу неокласики Дж. Б. Кларк розробив концепцію граничної продуктивності для виявлення законів розподілу продукту. Однак і вона за рядом причин не змогла вирішити ті питання, які залишила перша хвиля маржиналізму.

Знадобився геній А. Маршалла для подолання відмічених прогалин. Саме він зробив останній крок у доведенні науки до того рівня конкретики, що дозволила перевести її досягнення в господарську сферу. Йому, як представникові англійської економічної науки та фундатору Кембриджської школи вперше вдалося здійснити сокровенні бажання товаровиробників в отриманні дієвих інструментів управління економічними процесами. Створивши теорію часткової економічної рівноваги, він завершив напрацювання попередників, доповнивши їх власними, спростивши і одночасно невілюючи протиріччя між створеними до нього теоріями. Крім того, в його систему потрапили не тільки елементи *економічної* теорії, розвинуті різними школами, але і філософії, соціальної психології та інших наук, які мали хоча б якийсь вихід у практичне русло.

Події 1929-33 років у розвинутих країнах майже на чотири десятиліття підірвали значний вплив неокласичної теорії на практику господарювання, оскільки вона виявилася нездатною в період підриву вільної конкуренції та зростання панування монополій вирішити нагальні завдання того часу. У зв'язку з цим, з'являється новий напрямок економічної науки, який отримав назву кейнсіанства за прізвиськом його фундатора, видатного англійського економіста Дж. М. Кейнса. Одночасно з ним, потроху, приходить і визнання американського інституціоналізму, напрацювання якого отримали ґрунтовну перевірку у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта (1882-1945).

Виникає питання, що ж відбувалось у неокласиці в цей період? Вона зникла, продовжила розвиватися, чи на відповідний період завмерла? По-перше, треба зазначити її відхід на другий план. По-друге, як наслідок, значну втрату нею частини палких прихильників. І, нарешті, по-третє, у зв'язку із зазначеними вище подіями, відмітити спроби невеликої групи економістів дати класичному напрямку нове дихання.

До числа таких, перш за все, слід віднести роботи **Людвіга Генріха Едлера фон Мізеса (1881-1973)** та його учня **Фрідріха Августа фон Хайєка (1899-1992)**. Особливої уваги заслуговують і спроби ряду економістів старого напрямку виділити фактори, які впливають на ефективність роботи підприємств. Серцевиною відміченої проблематики стала економічна модель Кобба-Дугласа, яку можна віднести до консервативного напрямку неокласики, яка в умовах панування кейнсіанства продовжувала зберігати вплив аж до 70-х років минулого століття, часів поверненням класики на передові рубежі економічної науки.

Крім того, у період 50-60-х років ХХ століття, отримують широке поширення спроби синтезу неокласики з кейнсіанством за допомогою створення відповідних теорій у працях Пола Ентоні Самуельсона (1915-2009) та Джона Річарда Хікса (1904-1989), автора відомої моделі IS - LM .

Після енергетичної кризи 1973 року та появи такого явища, як *стагфляції*, кейнсіанський напрямок втрачає своє провідне значення. *Починається активне відродження неокласики, яка бере на озброєння ідеї класичного лібералізму, доповнюючи їх макроекономічним аналізом. Виникають теорії монетаризму, економіки пропозиції, раціональних передбачень* (в економічній літературі – очікувань, що не зовсім точно). Особливою теорією цього напрямку стає **теорія соціальної ринкової економіки**, або, ще точніше, **ордолібералізму**, яка зайняла проміжне місце між консервативною неокласикою і теоріями, які сповідували дирижизм.

Що стосується інституціоналізму 50-60-х років ХХ століття, то він вступає в третій етап свого розвитку, і отримує назву **неоінституціоналізму**. Його спроби, далеко небезуспішні, щодо *застосування методу неокласики* для детальної розробки *теорії інститутів*, дали приголомшливий результат, перетворивши інституціоналізм упродовж 80-90-х років минулого століття у провідний напрям сучасної економічної науки. І врешті-решт, знову була привернута увага до незалежного індивіда, який сам вирішує, членом якого колективу йому вигідніше бути. Іншими словами, неоінституціоналісти як представники третьої хвилі інституціоналізму успішно використали одну з ключових ідей класичного напрямку – *індивідуалізм*.

Таким чином, **неокласичний напрям, в його Кембриджському варіанті через зазначені вище теорії, отримав новий подих, що дозволило йому підвищити як науковий рівень неокласики, так і сучасних економічних напрямків – інституціоналізму та кейнсіанства.**

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

«Маржинальна революція». Перша хвиля «маржинальної революції» (1871-1890). Друга хвиля маржиналізму (1890 - перша третина ХХ ст.). Неокласичний напрям. Економіка. Мікроекономіка. Кембриджська школа.

А. Маршалл: часткова економічна рівновага. Предмет економіки. Метод дослідження. Відносини попиту: класифікація благ, концепція корисності, ціни. Еластичність попиту. Споживчий надлишок. Відносини пропозиції. Фактори виробництва: земля, праця, капітал, організація. Еластичність пропозиції. Економічна рівновага. Рівноважна ціна, віддача факторів виробництва. Репрезентативна фірма. Короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий періоди. Квазірента. Закон постійної та зростаючої віддачі. Принцип заміщення.

А. Пігу: Економічний добробут. Національний дивіденд. Приватний чистий продукт. Суспільний чистий продукт. Зовнішні ефекти: (екстерналії) Теорія суспільного добробуту. «Ефект Пігу» (реальних касових залишків). «Принцип найменшої сукупної жертви».

Американський напрям маржиналізму Дж. Б. Кларка. Теорія статичної та динамічної. Теорія граничних витрат виробництва. Три універсальні закони багатства: Закон граничної продуктивності. Закон специфічної продуктивності. Закон спадної граничної продуктивності. Теорія розподілу благ. Граничний продукт праці, граничний працівник. Зона байдужості. Закон розподілу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте загальну характеристику історичних передумов виникнення, змісту та визначальних підвалин «маржинальної революції».
2. Охарактеризуйте специфіку першої хвилі «маржинальної революції» (1871-1890) та особливості її економічної думки.
3. Дайте характеристику спільних та відмінних ознак класичної політекономії та неокласичної економічної теорії.
4. Дайте загальну характеристику методології неокласичної економічної теорії як другого етапу маржиналізму (1890-1930).
5. Охарактеризуйте роль та значення Кембриджської школи у розвитку економічної науки тих часів.
6. Дайте визначення предмета економічної науки за А. Маршаллом.
7. У чому полягають особливості методу дослідження А. Маршалла?
8. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Принципів економічної науки» (1890) А. Маршалла.
9. У чому полягає механізм взаємодії відносин попиту та пропозиції в теорії А. Маршалла?
10. Дайте загальну характеристику теоретичних надбань маршалліанства.
11. Які особливості методологічного підходу в дослідженні економічних процесів, прийняті А. Маршаллом, зумовили обмеженість неокласичного напрямку економічних досліджень в умовах економічної кризи 1929-1933 років та, в значній мірі, призвели до провалу практичних рекомендацій його послідовників?
12. У чому принципова відмінність поглядів А. С. Пігу на досконалість ринкового механізму і вільну конкуренцію у порівнянні з поглядами економістів класичної і неокласичної школи?
13. У чому полягає сутність та значення положень Дж. Б. Кларка про статичну та динамічну?
14. Які три універсальні закони ввів Дж. Б. Кларк в економічну науку та у чому полягає їх сутність?
15. У чому полягає суть закону розподілу Дж. Б. Кларка та чому він носить абстрактний характер?
16. Охарактеризуйте місце та значення неокласики у розвитку економічної науки.

ТЕМА 5. ДЖ. М. КЕЙНС ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ

«...постулати класичної теорії можуть застосовуватися не до загального, а тільки до особливого випадку, так як економічна ситуація, яку вона розглядає, є лише граничним випадком можливих станів рівноваги. Більш того, характерні риси цього особливого випадку не збігаються з рисами економічного суспільства, у якому ми живемо, і тому їх проповідання збиває зі шляху і веде до фатальних наслідків при спробі застосувати теорію до практичного життя»

Джон Мейнард Кейнс

1. Соціально-економічний розвиток провідних країн Західної Європи та США наприкінці ХІХ - першої третини ХХ ст.
2. Історичні умови виникнення кейнсіанства як початку становлення сучасного етапу розвитку економічної науки.
3. Дж. М. Кейнс як засновник макроекономічного підходу в аналізі капіталістичної економіки. Зародження ортодоксального кейнсіанства.
4. Структура та основні положення твору Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936).
5. Нове визначення Дж. М. Кейнсом методології економічного аналізу.
6. Критика Дж. М. Кейнсом постулатів класики.
7. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.
8. Теорія інвестицій та зайнятості.
9. Теорія мультиплікатора.
10. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.
11. Коментарі Дж. М. Кейнса щодо загальної теорії:
 - 11.1. Нотатки щодо економічного циклу.
 - 11.2. «Загальна теорія...» у світлі розвитку економічної думки:
 - 11.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів.
 - 11.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором.
 - 11.2.3. Економічна теорія недоспоживання.
 - 11.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії.
12. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку.

- 12.1. Розвиток кейнсіанства після Другої світової війни як еволюція неортодоксального та ортодоксального некейнсіанства:
 - 12.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.
 - 12.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство:
 - а) теорії економічної динаміки та зростання;
 - б) теорія економічного циклу.
 - 12.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.
- 12.2. Посткейнсіанство:
 - 12.2.1. Монетарне посткейнсіанство.
 - 12.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.
 - 12.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.
- 12.3. Нове кейнсіанство.
13. Кейнсіанська теорія та економічна політика.
14. Місце та значення кейнсіанства для розвитку сучасної економічної науки.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА США НАПРИКІНЦІ XIX - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.

Для того, щоб зрозуміти причини виникнення сучасних економічних теорій спочатку треба з'ясувати ті зміни в суспільстві, які викликали їх появу. Саме вони, а в даному випадку катастрофічні наслідки, пов'язані із Великою депресією, стимулювали пошук нових підходів до практики господарювання. Застосування старих методів у нових умовах через повернення суспільства до стану вільного ринку, шляхом заборони контролю профспілками за недопущенням зниження вартості робочої сили, контролю держави над цінами, і нарешті поверненням до політики протекціонізму, позитивних результатів не мали. Усвідомлення їх неефективності, з часом, привели до розробки нових методів в економічній політиці і викликали у США появу «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта як принципово нової економічної політики щодо виходу суспільства з небаченої кризи. Одночасно з цим велись напрацювання з теоретичного осмислення як причин виникнення нових явищ, так і обґрунтування нових підходів до економічної політики.

Початком досягнення розвиненого стану промислового капіталу стала поява *фабрики*. **Промисловий переворот**, тобто перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва, почався в Західній Європі наприкінці XVIII ст. і закінчився у другій половині XIX ст. Цьому періоду в найбільшій мірі відповідали напрацювання класичного напрямку, основні здобутки якого отримали відображення у творчості Дж. С. Мілля, який підвів ризику під **класичним капіталізмом вільної конкуренції**.

Однак, починаючи з 70-х років XIX ст., капіталістичні країни поступово почали вступати в монополістичну стадію розвитку. Концентрація

та централізація виробництва завдяки появі великих підприємств призводить до формування *монопольних цін*, що перетворює їх власників на всесильних монополістів.

Планомірні та пропорційні зв'язки, які вперше оформились у середині малих кооперативних форм промислового капіталу, поступово розширюючи свої межі, виходять на рівень великих монополій. Новим каталізатором цих процесів стали події Першої світової війни, що мали наслідком, з одного боку, руйнування звичних господарських механізмів мирної доби, а з іншого – посилення тенденцій централізації виробництва, зумовлених необхідністю ведення бойових дій.

Монополізація виробництва на початку ХХ століття обумовила посилення суперечностей між провідними країнами світу і призвела до вибуху Першої світової війни у 1914-1918 рр. При цьому, у воюючих країнах, постійно зростає воєнне виробництво, вивіз капіталу, суперечності на ринках збуту, особливо між Німеччиною, Англією та Францією тощо. Разом з тим, зростає питома вага США у світовому господарстві.

Результати Першої світової війни виявились катастрофічними. Війна забрала 10 млн. людських життів, а 20 млн. покалічила, залишивши тисячі зруйнованих міст, сіл, підприємств тощо. Країни ж, що воювали, понесли ще й великі фінансові втрати.

Перша світова війна стала фактором зростання економічної та політичної нестабільності, яка продовжилась післявоєнною валютною кризою 1920-1921 рр., яка поступово стала переростати в світову економічну кризу 1929-1933 рр. В розвинутих країнах вона викликала небачене до того падіння обсягів виробництва товарів та послуг, а саме головне – спровокувало появу нової *вимушеної форми безробіття*, що поставило на порядок денний існування капіталізму як системи.

Відмічені вище загальні закономірності різних країн отримали специфічні форми, однак, не відмінили загальні риси кризових явищ, що надало світовій економічній кризі 1929-1933 рр. певної специфіки. Зробимо екскурс в історичний стан високорозвинених країн післявоєнного періоду.

Велика Британія першою з європейських держав створила у себе мережу фабрик з виробництва сукняних, вовняних та бавовняних виробів, металургійних і машинобудівних підприємств, що дозволило їй стати на шлях утворення розвиненого капіталу у формі фабрики. Цьому сприяли ряд чинників: техніко-економічного, соціально-економічного та організаційно-економічного плану, завдяки яким вона стала першою «фабрикою світу».

Однак, починаючи з 1880 року її становище на світовому ринку стало погіршуватись, що було наслідком продовження використання в англійській промисловості морально застарілої техніки – парових двигунів, механічних ткацьких верстатів і т. ін. На відміну від неї, в інших країнах, у першу чергу США та Німеччині, на озброєння промисловості надходили все більш продуктивні машини та обладнання.

Завдяки цьому, ціни іноземних виробів останніх відносно до англійських, знижувались, а тому обсяги продажу, виробленого

промисловістю Великобританії, на світовому ринку постійно скорочувалися. Замість того, щоб вкладати кошти у модернізацію промисловості, англійські фабриканти взяли курс на поширення торгівлі з колоніями та створення в них філіалів своїх виробництв. Завдяки дешевизні сировини та робочої сили, жорстокій експлуатації праці населення колоній, підприємці без додаткових витрат отримували великі прибутки. Таким чином, **монополістичний капіталізм Великої Британії** отримав **колоніальний характер**.

Хоча наприкінці XIX ст. Британія фактично перестає займати домінуючі позиції у світовій економіці, у ній продовжує високими темпами розвиватися сталеплавильна, електротехнічна і хімічна промисловість, у промисловості створювались монополії, сформувався грошовий ринок на чолі з банківським капіталом. Основа могутності Великобританії переходить від заводів і фабрик до банків і фондових бірж, а сама країна перетворюється у фінансовий центр світу.

До Першої світової війни країна посідала перше місце серед капіталістичних країн з виробництва чавуну і сталі. Однак, з часом, вона поступилася США і Німеччині, а за темпами промислового розвитку почала відставати навіть від Франції. Однак, незважаючи на такі структурні зміни в економіці, Велика Британія продовжувала залишатися могутньою країною, що володіла колоніями майже в усіх частинах світу.

Після війни країна втратила 2/3 торгового флоту та заборгувала США 4 млрд. дол. Вдвічі зменшився експорт товарів. Англія втратила третину національного багатства, а державний борг зріс у 13 разів. Крім того, з'явилися труднощі у таких галузях, як сталеплавильна, текстильна, суднобудівельна,

У 1933 році країна досягла найбільшого рівня падіння виробництва, коли він знизився на 29%, порівняно з 1929 роком, найбільш охопивши базові індустріальні галузі з виробництва чавуну, сталі, суднобудування тощо. Майже наполовину, порівняно з 1929 роком, знизився рівень англійського експорту, а практично чверть працездатного населення (від його загальної кількості у 1932 році, порівняно з 1929 роком) втратила роботу.

Економіка **Франції** на початку 70-х років XIX ст. теж являла собою розвинену капіталістичну країну, що мала колонії в Африці та Азії.

У ній функціонували підприємства легкої й харчової промисловості, що працювали на сировині й матеріалах місцевого і колоніального виробництва та металургійна промисловість, на руді і вугіллі з Лотарингії. Великим попитом на світовому ринку традиційно продовжували користуватись французькі товари, як-то шовкові тканини, парфумерно-косметичні та ювелірні вироби. Французькі кутюр'є диктували моду заможним покупцям з Європи, Азії та Америки.

Протягом майже всього XIX ст. Франція посідала за рівнем промислового виробництва друге місце у світі, поступаючись лише Великобританії. Завдяки мережі залізниць і судноплавству, значну роль в економіці країни відігравали внутрішня і зовнішня торгівля. Провідну роль в економіці Франції відігравав, також, банківський капітал, хоча його

діяльність була спрямована не на інвестиції у промисловість, а на позиково-лихварські операції. Звідси, *французький монополістичний капіталізм*, на відміну від англійського, носив *позиково-лихварський характер*.

Економічне становище країни суттєво погіршилось після війни з Пруссією у 1870-1871 рр. Її наслідком стала втрата провінцій Ельзас – центру текстильного виробництва та Лотарингії – сировинної бази вугілля і залізної руди. Крім того, згідно з мирним договором Франція повинна була сплатити країні-переможцю контрибуцію у розмірі 5 млрд. франків. До цього ж додався занепад промислового виробництва країни в останній чверті ХІХ ст. та сільського господарства, що носило, в значній мірі, натуральний характер і обходилося без багатьох промислових виробів. Парцелярне господарство гальмувало процеси урбанізації, оскільки робочі руки були потрібними вдома у сільській місцевості. Франція так і не змогла перетворитися на індустріальну країну. У її промисловості продовжували переважати малі підприємства з застарілим устаткуванням, а дві третини населення мешкали у селах.

У той же час у ній відбувались процеси концентрації та централізації виробництва. Так, наприклад, у 1876 році був створений металургійний синдикат, у 1883 році – цукровий картель, а у 1885 році – керосиновий картель і т. ін. Однак, незважаючи на окремі успіхи в економіці, Франція подібно Великобританії зупинилась у своєму розвитку і з другого місця у світовому рангу провідних країн світу змістилась на четверте.

За результатами Першої світової війни Франція постраждала ще більше ніж Англія, втративши понад 10% населення. Німеччина окупувала 13 найрозвиненіших її аграрних районів, що мало наслідком суттєві втрати сільськогосподарського виробництва, у результаті чого населення країни почало дуже сильно відчувати нестачу продовольства. У зв'язку з цим, країна була змушена значні матеріальні та людські ресурси направити на відновлення промислового потенціалу, електростанцій, залізниць тощо. Великі витрати на війну підірвали стабільність французької валюти і її роль у якості світового кредитора.

Монополізація виробництва 1932 року мала наслідком підрив вартісного механізму саморегулювання та падіння, порівняно з 1930 роком, обсягів промислового виробництва на 44%. Роки кризи стали періодом зниження випуску продукції машинобудування (69,6%), засобів виробництва (80%), сталі та чавуну (до 50%) порівняно з 1929 роком. У цей же період більш ніж у 2 рази скоротилась зовнішня торгівля.

Характеризуючи стан **Німеччини**, слід відмітити, що вона внаслідок перемоги у франко-пруській війні захопила нові території з багатими природними ресурсами і працьовитим населенням, що у подальшому сприяло її швидкому економічному підйому.

У 1871 році відбулось об'єднання 22 монархій в єдину імперію, що мало наслідком запровадження у 1877 році грошової одиниці – марки та єдиної системи вимірювання ваги і мір. Стандартизація торкнулась транспортної інфраструктури та зв'язку.

Для об'єднаної імперії характерною особливістю став стрімкий розвиток власної важкої промисловості, що за темпами розвитку випереджала легку. Це, багато в чому, стало можливим завдяки багатим природним ресурсам, зокрема запасам вугілля у Рурському та Саарсько-Лотаринзькому кам'яновугільних басейнах.

На відміну від Англії і Франції над німецькою промисловістю не тяжів тягар накопиченого застарілого устаткування. Практично всі підприємства створювалися на новій технологічній основі з використанням нових видів енергії та техніки, створеної видатними німецькими вченими. Завдяки цьому з'явилися нові галузі промисловості, як-то електротехнічна, синтетичних барвників, мінеральних добрив.

Особливістю індустріалізації Німеччини став прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, який був спрямований у мілітаристське русло, що стало *специфікою національної індустріалізації*. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили ріст галузей важкої індустрії та створення першого в світі військово-промислового комплексу (ВПК).

Процес монополізації Німеччини відбувався шляхом створення картелів та синдикатів. Напередодні Першої світової війни у Німеччині їх було близько 600, продукція яких за своєю якістю значно випереджала виробництва французів і англійців.

Німеччина стрімко стає конкурентоспроможною на світовому ринку і за темпами економічного розвитку поступається лише США.

У господарчому житті Німеччини значне місце посідали товарні біржі – осередки оптової торгівлі сировиною, матеріалами та готовими виробами. Держава сприяла біржовій торгівлі і контролювала її розвиток, не дозволяючи масової спекуляції. Поруч з товарними діяли корабельні біржі, де можна було замовити річкове чи морське судно для перевезення товарів, придбаних за їх допомогою. Працювали фондові біржі, які здійснювали, також, операції з валютою.

Особливістю економіки Німеччини була наявність крупних землевласників – юнкерів, яким належали значна частина родючих земель. Проведені дві реформи у сільському господарстві по капіталізації землі призвели до того, що дрібні селянські господарства виявились неспроможними виробляти у значному обсязі зерно та овочі. Тому вони були змушені брати землю в оренду. Як наслідок, їх значна частина виявилась неспроможною покривати навіть власні витрати.

В останні тридцять років XIX і на початку XX ст.. Німеччина щорічно імпортувала зерно, вовну, шкіру та інші товари сільгоспвиробництва. Залежність від імпорту сировини стримувала розвиток легкої промисловості. Саме в цей період у Німеччині виникла теорія про нестачу життєвого простору і перерозподіл колоній, що належали Великій Британії, Франції та Росії.

Виходячи з вище наведеного, можна зробити висновок, що *монополістичний капіталізм* у Німеччині носив *буржуазно-юнкерський характер*.

За результатами Першої світової війни Німеччина зазнала нищівної поразки від країн Антанти. Внаслідок цього, різко скоротився обсяг промислового виробництва та зріс державний борг, що спровокувало погіршення соціально-економічного стану населення країни. Так, у 1916 році розпочався голод, значно скоротилась заробітна плата, а робочий день, навпаки, зріс, відповідно, до 12-14 годин. За умовами Версальської угоди 1919 року Німеччина повернула Франції окуповані раніше Ельзас та Лотарингію, а також передала шахти Саарського вугільного басейну. Німецькі колонії поділили між собою Англія, Франція, Бельгія, Японія. Крім того, Німеччина повинна була сплатити воєнну контрибуцію країнам-переможцям у сумі 132 млрд. золотих крон. Крім того, Німеччина втратила 1/8 території, 3/4 родовищ залізних руд, 1/3 вугілля та сталі. Хоча Англія та Франція були серед країн-переможців, але і вони вийшли з війни знесиленими, про що було сказано вище.

Велика депресія 1929-1933 рр. дуже уразила і без того знесилену війною та її наслідками економіку Німеччини. За цей період обсяг промислового виробництва впав на 40,6%. Найбільший спад спостерігався у галузях важкої промисловості: виробництві сталі на 65%, чавуну – 70%, машинобудуванні – 62%, а суднобудуванні – 80%. Рекордного стану, до 50% працездатного населення, досягло безробіття. Відмічені події призвели до захоплення влади Націонал-соціалістичною партією Німеччини А. Гітлером. За короткий період, завдяки проведеним реформам під керівництвом Я. Шахта (1877-1970), країна змогла дуже швидко відновити власний економічний потенціал та підвищити життєвий рівень населення.

Кінець XIX ст. став справжнім феноменом економічного піднесення **Сполучених Штатів Америки**. Так, до початку 70-х років XIX ст. США заволоділи великою територією, витиснувши корінних мешканців – індіанців. Крім того, у 1867 році було взято в оренду, а фактично за безцінь викуплено у Росії, Аляску з її відкритими пізніше запасами нафти, золота, вугілля. Колоніями США стали Куба, Пуерто-Ріко, Філіппіни та ще ряд островів у Тихому океані.

Економічному зростанню Сполучених Штатів сприяли як зовнішні, так і внутрішні чинники: високі митні тарифи на ввіз готових виробів і повна свобода для ввозу іноземних капіталів, що йшли у промисловість, сільське господарство, торгівлю, банківську справу. Дешевизна землі і практична відсутність ренти обумовили високу конкурентоздатність експортованих зі США в Європу пшениці, м'яса та птиці.

До США прибуло багато працьовитих і енергійних людей – хліборобів, робітників, бізнесменів, інженерів і вчених, які своєю працею та інтелектом сприяли розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства. За всіма показниками економіки США вийшла на перше місце у світі.

Знаменита на цілий світ Уолл-Стріт з її банками перетворилася на символ могутності банківського капіталу Америки. Нью-йоркська фондова і Чиказька товарна біржі вже наприкінці XIX ст. почали обслуговувати клієнтів майже з усіх країн світу і одержали назву «барометрів економіки».

У США особливо швидкими темпами створювались монополістичні об'єднання, які невдовзі заволоділи світовими ринками. Наприклад, одна з найбільших – «Стандарт-ойл-Компані», створена у 1872 році, через 10 років реорганізувалась у трест та зосередила виробництво понад 90% очищеної нафти у США.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що *монополістичний капіталізм у США* носив *трестівський характер*.

Таким чином, економічна історія провідних країн світу періоду 1870-1914 рр. свідчить, що економічне процвітання неможливе без постійного вдосконалення техніки і технології виробництва та комплексного розвитку галузей народного господарства.

Результати Першої світової війни, на відміну від країн Європи, позитивно вплинули на економічний стан США. У війну країна вступила тільки у 1917 році, а тому фактично не брала в ній реальної участі. У той же час, вона торгувала з усіма воюючими країнами, що допомогло їй збільшити виробництво промислової продукції, сільськогосподарської сировини та продовольства. За роки війни в США сконцентрувалась половина золотого запасу світу, та з боржника, до початку війни, країна стала світовим кредитором. Завдяки цьому, американська валюта – долар, посіла панівне місце у світовій фінансово-кредитній системі, а центр світового господарства остаточно перемістився з Європи до США.

Після Першої світової війни у Великій Британії, Франції, Німеччині відбувався процес відновлення зруйнованого народного господарства. Так, Англія досягла довоєнного рівня лише у 1929 році. В той час у ряді галузей (металургійній, вугледобувній, суднобудівній) відчувався спад. Одночасно помітне пожвавлення фіксувалось у нових галузях економіки, як-то авіаційній, автомобільній, електротехнічній промисловостях, але вони становили лише 10% усього обсягу індустрії. Технічне відставання деяких галузей мало наслідком для англійських товарів втрату конкурентоздатності на світовому ринку.

Недоліком післявоєнної економіки була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, у зв'язку з цим, у країну ввозили понад 60% потрібних харчових продуктів.

Економіка Франції після війни стала зміцнюватися, особливо промислово-сировинної бази. Лотарингія давала залізну руду, Саарська область – кам'яне вугілля, що суттєво сприяло розвитку металургійної промисловості. Отримані від Німеччини репарації, Франція вклала у будівництво зруйнованих фабрик та заводів. З'явилися найсучасніші промислові галузі, гідроелектростанції, стабілізувалась і французька валюта.

У той час сільське господарство відставало від післявоєнного розвитку промисловості. В аграрному господарстві переважали малі ферми, які не

мали фундаментального технічного забезпечення, тому переважала ручна праця. Французькі селяни розорялися, йшли в міста на промислові підприємства.

Господарство Німеччини після Першої світової війни було в не менш скрутному становищі. За Версальським договором вона лише за 2 роки повинна була виплатити державам-переможцям 20 млрд. золотих марок. Таких грошей країна не мала, тому платила натурою. Так, у рахунок репарацій було передано 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, 140 тис. корів, сільськогосподарських машин та ін.

Німеччина втратила зовнішні ринки. Звузилися і внутрішні та занепало сільське господарство. Катастрофічне становище в економіці було причиною краху кредитно-фінансової системи. Все це суттєво ускладнило відбудову господарства країни.

Стурбовані таким станом Німеччини США, Франція, Англія вирішили взяти участь у відновленні її господарства. У зв'язку з цим, у 1924 році на Лондонській конференції держав-переможців був прийнятий *план Дауеса*, розроблений під керівництвом видатного державного діяча США **Чарлза Гейтса Дауеса (1865-1951)**. Він передбачав надання позик і кредитів, переважно американських, на відбудову господарства та оздоровлення фінансів країни з метою, що така допомога дасть можливість справно сплачувати репарації Англії та Франції, які у свою чергу, за цей рахунок покривуть власні воєнні борги перед США, накопичені в період Першої світової війни. План Дауеса діяв до 1929 року та сприяв стабілізації господарства країни. Завдяки ньому Німеччина пододала розруху, збільшивши виробництво промислової продукції на 13% порівняно з 1913 роком. Найбільше інвестицій надходило з США. Вони вкладалися в оновлення основного капіталу важкої промисловості, що дало Німеччині можливість збільшити експорт машин та промислового устаткування на світовий ринок. Однак, в умовах економічної кризи 1929-1933 рр. план Дауеса виявився неефективним.

У зв'язку з цим, був вироблений новий репараційний план під керівництвом американського підприємця та дипломата **Оуена Данієла Юнга (1874-1962)** – *план Юнга*. Згідно з ним передбачалось зниження розмірів щорічних платежів та скасування контролю над економікою Німеччини. Розмір репараційних платежів зменшувався на 20% і встановлювався на 37 років. Однак у зв'язку з кризою 1929-1933 рр. план Юнга практично припинив свою дію.

Після відновлення господарства капіталістичних країн тимчасово настав період часткової стабілізації (1924-1928 рр.), який характеризувався масовим оновленням устаткування, раціоналізацією виробництва, зростанням енергоозброєння праці, запровадженням нових методів реорганізації управління виробництвом на основі наукового менеджменту, що став одним із головних факторів зростання продуктивності праці. Наприклад, система Ф. В. Тейлора (1856-1915), конвеєризація виробництва

та інші заходи дали змогу підприємцям наповнити товарами національний та світовий ринки.

Усе це сприяло швидкому зростанню основних галузей економіки США: хімічної, електричної, автомобільної, радіотехнічної тощо. Стандартизація, масовий випуск деталей та вузлів стали звичайним явищем у багатьох галузях промисловості. Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Моргана, Дюпона та ін. дозволили через значні накопичення грошей здійснювати швидке та вагоме інвестування у провідні галузі виробництва. Це дало можливість підвищити їх рівень розвитку та забезпечити процвітання фінансово-промислових груп, що їх здійснювали.

Значний розвиток отримують нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі, темпи зростання яких, не мали собі рівних. США перетворюються у процвітаючу країну, яка виробляє промислову продукцію на 10% більше, ніж усі індустріальні країни разом. На початку 1929 року вони давали 48% світового промислового виробництва. Великі успіхи були досягнуті у виробництві автомобілів гігантами промисловості США – «Фордом», «Дженерал Моторс», «Крайслером». Сільське господарство в певній мірі відставало від бурхливого розвитку промисловості, однак у ньому, також, відбувалися структурні перетворення у формі індустріалізації ферм, що стало своєрідним продовженням індустріалізації промисловості. Як наслідок, сільське господарство країни перетворюється на високорозвинений аграрно-промисловий комплекс, який на той час не мав собі рівних щодо кількості випущеної продукції, технічного устаткування та продуктивності праці.

Світова економічна криза 1929-1933 рр., що, почалася у США і далі поширилася в інших розвинених країнах світу, отримала назву Великої депресії.

У жовтні 1929 року у США стався біржовий крах. Він і поклав початок кризи. В загальному плані це була криза перевиробництва і величезні запаси товарів не могли знайти збуту. Криза охопила кредитно-фінансову сферу, важку промисловість. Випуск автомобілів, виплавка чавуну, сталі скоротилися на 80%. Промислове виробництво, національний дохід, роздрібна торгівля знизилися двічі, імпорт і експорт – на 75%. Разом з підривом світових торговельних зв'язків прийшли у глибокий розлад фінанси. Навесні 1933 року США відійшли від золотого стандарту.

За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Унаслідок цього мільйони громадян США втратили майно, робочі місця. Безробіття охопило понад 17 млн. людей. Промисловість була відкинута до рівня 1911 року. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів, було вжито знищення їх.

Зазнало тяжких втрат і сільське господарство США. Близько 1 млн. фермерів збанкрутували. Економічна криза поглиблювалася й невпевненими діями уряду США.

Зазначені вище факти руйнації економічного потенціалу США є нічим іншим, як *формами прояву руйнування вартісного механізму саморегулювання та заміни його новою формою соціально-економічного*

зв'язку як соціально-технологічною. Надалі будуть продемонстровані розвиток та зміни, які він викликає у вигляді *змін у технологічних способах виробництва, як технологічних укладах.*

Президент **Г. К. Гувер (1874-1964)** та його адміністрація не втручалися в справи економіки і приватного бізнесу, хоча намагалися якимось пом'якшити наслідки кризи. Не проводилася державна допомога безробітним. Неспроможність адміністрації Г. К. Гувера змінити становище призводило до масових страйків, походів безробітних на Вашингтон. Таким чином, ставало очевидною проблема втрати ринковим механізмом функцій саморегулювання, а з ним і необхідності нових форм у пристосуванні до зазначених вище явищ.

У цих умовах новообраний Президент країни **Ф. Д. Рузвельт (1882-1945)** у 1932 році проголосив «Новий курс», основу якого становила ідея *державного регулювання економіки.* З ідеєю того, що ринок сам, без втручання зовні, відновить порушені пропорції суспільного виробництва відійшли в аннали історії.

Уперше в США було прийнято *широкомасштабний державний контроль над економікою.* Одним з перших актів стало зміцнення банківської і фінансової системи. Було прийнято «надзвичайний закон про банки». За цим законом найбільш життєздатні банки одержали з федеральної резервної системи (казни) субсидії і кредити, понад 2 тис. банків (невизнаних «здоровими») не одержали дозволу продовжувати свою діяльність. Відмінялося вільне ходіння золота.

Центральне місце в заходах «Нового курсу» зайняло *державне регулювання* промисловості. Так, усі галузі промисловості було поділено на 17 груп. Вони прийняли «кодекс чесної конкуренції», згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, рівень заробітної плати тощо.

У сфері сільського господарства з метою припинення процесу розорення фермерів планувалося підвищити ціни на сільськогосподарську продукцію, скоротивши виробництво та площі посівів. За тимчасові збитки фермери отримували від держави відповідні компенсації.

Уперше в новітній історії США були започатковані *соціальні програми по підтримці малозабезпечених верств населення.* Безробітні були задіяні у громадських роботах, будівництві автострад та інших державних споруд. Їм почали надавати фінансову допомогу, а молодь дістала можливість безкоштовно опанувати професії, які потребував ринок праці.

Таким чином, уперше в мирних умовах держава почала відігравати важливу роль регулятора і координатора у сфері економіки. Ці заходи допомогли *спочатку зупинити, а потім приступити до подолання наслідків кризи 1929-1933 рр.*

«Новий курс» Ф. Д. Рузвельта відіграв важливу позитивну роль у розвитку економіки США. Він заклав основи сучасної теорії економічного розвитку американського капіталізму та на багато років вперед визначив напрямки його зростання. Крім того, на практиці показав *необхідність,*

можливість та доцільність державного регулювання. Він засвідчив, що вихід з кризи значно прискорюється, якщо здійснюється цілеспрямовано. В їх основі відповідно до адекватних ситуацій закладаються державні антикризові програми, що стають умовою подолання їх наслідків при неухильному використанні їх самою державою. У зв'язку з цим, перші спроби реакції суспільства на непередбачувані раніше обставини у вигляді таких же нетрадиційних дій являє собою не тільки історичний інтерес.

2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ КЕЙНСІАНСТВА ЯК ПОЧАТКУ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Кейнсїанство належить до етапу економічної думки, яким відкриваються сучасні економічні теорії. Як будь-який новий період науки воно мало об'єктивні причини своєї появи. Ними стали зміни в економічних процесах капіталізму, а точніше поява нової продуктивної сили праці – *конвеєрного виробництва*, що ознаменувало освоєння капіталом більш розвиненої продуктивної сили. Останнє, виходячи з теорії К. Маркса, мало для капіталізму двоїсте значення. З одного боку – дозволило скоротити необхідний робочий час і збільшити додатковий, а значить і додаткову вартість, а з іншого – призвело до підриву вартісного механізму саморегулювання економіки. Таким чином, суспільство перетворилося на величезну фабрику, де отримав піднесення *новий регулятор ринку – не по вартості, а по живій праці.*

Одночасно відбувалося формування нового механізму господарювання. 70-ті роки XIX століття для економіки розвинених країн на стадії машинного виробництва стали піком панування вільної конкуренції. Разом з цим, завершилося перетворення суспільства в єдину фабрику, де паралельність і безперервність виробництва поступово стали його сутністю. З'являється явище *співіснуючої праці*, підмічене ще соціалістами-рікардіанцями, яке посилюється з переходом до монополістичного капіталізму, в умовах якого діяльність банків з підтримання безперервності та паралельності виробництва злітає на новий щабель. Укрупнення капіталу і поява промислових монополій тепер потребує значних джерел кредитування, які малі банки надати вже були не в змозі, а це конче потрібно для підтримання нової соціально-технологічної форми зв'язку. Тому починається концентрація та централізація банків, що неминуче веде до перетворення останніх на всесильних монополістів, які через рахунки вкладників дізнаються про їх фінансовий стан і можуть на нього радикально впливати.

Зміни у розвитку продуктивних сил у 1920-29 роках, 1948-57 роках, 1957-1966 роках красномовно свідчать про оволодіння капіталом нової масової продуктивної сили. З 1913 року роль такої сили, як уже було сказано вище, починає займати конвеєрне виробництво, яке досягає свого піку в 1929 році. Це провокує розвиток нової форми зв'язку, що підриває стару (вартісну природу капіталу), не створюючи відповідно до неї (соціально-

технологічного зв'язку) адекватної форми саморегулювання суспільних пропорцій безпосередньо в процесі виробництва, а не обігу, як було до цього.

Як результат – настає підрив ринкового механізму саморегулювання та перша світова економічна криза 1929-1933 рр. У нових умовах, коли значно зросла конвеєризація виробництва і остаточно був підірваний вартісний механізм саморегулювання по оперативному переміщенню як матеріальних, так і трудових ресурсів, велике виробництво виявилось немобільним. У зв'язку з цим, ставала очевидною неминучість державного втручання в економіку, а з ним і питання про те, за допомогою саме яких важелів держава може «допомогти» їй вийти із скрутного становища.

Одним із таких важелів у Радянській Росії виявилась **кредитна система**, яка була використана ще В. І. Леніним в умовах НЕПу як, до речі, і **фінансова**, за допомогою яких проводилась програма швидких та кардинальних змін суспільних пропорцій.

Сказане вище означає, що вперше **ідея регульованого ринку** отримала розвиток саме у нас в умовах НЕПу, що мала за мету прискорене «дозрівання» капіталізму в умовах тодішньої Росії за наявності нової політичної влади трудящих, представленої Радами, та електрифікації країни. Результати проведених реформ виявились вражаючими.

У країнах Західної Європи та США стан справ був трохи іншим. Капіталізм «перезрів» і почав рухатися у бік освоєння нової планомірної форми зв'язку як неорганічної ринковій системі. Вперше ця ідея отримала **практичну** реалізацію у виробництві під час реформ, проведених на своєму підприємстві, Г. Фордом, а **політично**, теж уперше, реалізована у «Новому курсі» 1933-1938 років Ф. Д. Рузвельта як **ідея соціалізації інвестицій**. І, нарешті, вона отримала вигляд **теоретичної розробки** економічної політики державного регулювання економіки, запропонованої Дж. М. Кейнсом.

В умовах всеохоплюючої кризи, неокласична теорія, згідно з якою ціни і доходи, що вільно утворюються і несуть достовірну інформацію про ринок, перестали відповідати дійсності. Спроби її поновити через державну заборону профспілкам втручатися у регулювання вартості робочої сили і контроль держави над цінами, як шлях повернення до вільного ринку, успіху не мали. Не дали позитивного результату і експерименти керівництва розвинених держав до встановлення збалансованості бюджету та сталого валютного курсу, а також орієнтації економіки на внутрішню замкнутість. Усе це підвело економістів до неминучості пошуку принципово нових підходів у теорії та практиці господарювання. Одним з яких на виклики того часу і стала нова парадигма – **кейнсіанство**.

Воно виникло не на пустому місці і мало причиною появи зазначені вище зміни у господарській діяльності у вигляді підриву ринкового механізму саморегулювання, про що було сказано раніше. З іншого боку, треба відмітити постановки, які стали основою формування нової парадигми. До них належали напрацювання меркантилістів, класиків та неокласиків, про що більш детально буде сказано далі.

Поява нового напрямку, з одного боку, стимулювали представники

економічної думки далекого минулого як меркантилісти, так і більш пізні автори, представлені теорією суспільного відтворення Т. Р. Мальтуса. До більш пізніх економістів, що безпосередньо викликали появу кейнсіанства, були Ю. Г. К. Вексель – фундатор шведської школи, Дж. А. Гобсон з його концепцією ефективного попиту та деякими іншими проблеми, В. Зомбарт з теорією «організованого капіталізму» та видатний вітчизняний економіст М. І. Туган-Барановський.

3. ДЖ. М. КЕЙНС ЯК ЗАСНОВНИК МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПІДХОДУ В АНАЛІЗІ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ. ЗАРОДЖЕННЯ ОРТОДОКСАЛЬНОГО КЕЙНСІАНСТВА

Джон Мейнард Кейнс народився 5 червня 1883 року в Кембриджі в сім'ї відомого професора логіки та економіки **Джона Невіла Кейнса (1852-1949)**.

Закінчивши кращу приватну школу в Ітоні, а потім і Кембриджський університет в 1906 році, він почав службу в управлінні у справах Індії. У 1909 році Дж. М. Кейнс повертається на роботу до Кембриджського університету на запрошення свого вчителя А. Маршалла, де читає курс з «Економікс». До речі, А. Маршалл був вчителем і його батька.

У 1913 році виходить перша книга молодшого Кейнса «**Індійська валюта і фінанси**», в якій він виклав ідею про залежне положення індійської валюти та її тісну прив'язку до англійської. На той час вчений був активним прихильником золотого стандарту, тобто неокласиком.

Неабиякі математичні здібності дозволяли йому отримувати призи на конкурсах у Великій Британії. Іншим джерелом його доходу стала успішна гра на біржі, чим він значно примножив як власні, так і статки Кембриджського Королівського коледжу, будучи на той час його скарбником. Як колекціонер картин та автор літературних есе, він був знайомий з багатьма видатними особистостями свого часу, у тому числі – з видатним письменником Д. Б. Шоу. Познайомившись з російською балериною Л. В. Лопуховою (Лопоковою) (1892-1981), він щедро субсидує балет, а пізніше – запропонувавши їй руку і серце та отримавши згоду, одружується з нею.

Дж. М. Кейнс як політик і вчений мав славу людини, яка завжди пливла проти суспільної та політичної течій, твердо відстоюючи власні принципи та переконання. У 1919 році його призначають представником Британського казначейства. У тому ж році він бере участь у мирній Паризькій конференції. Його тривожить післявоєнний устрій Європи і тому у 1919 році, будучи керівником англійської делегації, він, у розпал конференції покидає її, висловивши власну незгоду з політичним курсом уряду Великої Британії. Невдовзі з'являється його праця «**Економічні наслідки Версальського договору**», де процвітання Європи тісно пов'язується з післявоєнним розвитком країн, що програли у війні і робиться висновок про те, що Німеччині потрібна допомога, а не обкладання непомірними репараціями. У

цій же роботі він зазначив, що заощадження та споживання взаємно впливають на дохід.

У 1923 році побачив світ його «Трактат про грошову реформу», головна ідея якого полягала в демонстрації впливу на населення зрушень у рівні цін.

У даному трактаті автор підкреслював, що:

- інфляція не вигідна рантє і корисна, як помірна, для підприємців та робітників;
- золотий стандарт є пережиток варварства;
- ідея керованої валюти, тобто визнання грошей активним чинником економічного процесу.

Однак на відкриті ним закономірності керівництво країни не зважило, продовжуючи старий курс, наслідком чого стало ослаблення конкурентоспроможності англійських товарів та значне збільшення рівня безробіття. У зв'язку з цим, уряду терміново довелося упроваджувати громадські роботи.

Збереження принципу «Laissez faire, laissez passer» Дж. М. Кейнс вважав справою небезпечною. Одночасно вчений наполягав на ідеї не тільки збільшення урядових витрат на економічні потреби, але і державного інвестування в сферу транспорту, будівництва житла, ліній електропередач.

У 1925 році вийшла його праця «Економічні наслідки валютної політики міністра Черчилля», де Дж. М. Кейнс ще раз наголосив на небезпеку відновлення вільного обміну фунта на золото.

Влітку 1925 року вчений з дружиною їде до Москви. Його цікавлять причини буму російської економіки періоду НЕПу. У Москві він прочитав дві лекції для вищого керівництва Росії. Під впливом отриманих вражень, повернувшись додому, він пише нарис «Побіжний погляд на Росію» (1925), у якому стверджує, що капіталізм не найкращий лад, але його можна вдосконалити, якщо розумно ним управляти. Вченого вразив ентузіазм радянських людей і безмежна віра у майбутнє. В нотатках він записує, що для того, щоб перемогти Радянську Росію не досить мати рівний їй економічний потенціал, а необхідна багатократна перевага.

Скоріше всього побачене в Радянській Росії, остаточно переконало його у кінці ери вільного ринку і підштовхнуло до переосмислення необхідності *переходу до ринку регульованого*, закономірність якого була зафіксована у красномовній назві його роботи «Кінець Laissez Faire» (1926).

Усі відмічені роботи стали підготовкою до обґрунтування та реалізації головної ідеї вченого, яка остаточно оформиться у 1936 році. Однак залишились деякі питання, які потребували уточнення на які він і звернув увагу у 1930 році, коли з'явився його двотомник «Трактат про гроші». Книга деталізувала старі проблеми та поставила ряд нових як-то:

1) Оформлення концепції заощаджень та інвестицій.

2) Питання грошового обігу.

3) Причини економічної нестабільності, що стояли на першому місці.

Головне, писав вчений, «знайти метод, придатний для характеристики не

тільки стабільної рівноваги, а й нерівноваги для того, щоб розкрити динамічні закони, що управляють переходом грошової системи від стану рівноваги до іншого стану». Тому він:

а) підтримав ідею свого колеги **Денніса Холма Робертсона (1890-1963)** про відсутність автоматичного механізму вирівнювання інвестицій (I) і заощаджень (S).

Між останніми можливі три варіанти співвідношень, при яких якщо:

$S > I$ – настане скорочення ділової активності;

$S < I$ – відбудеться наростання експансії;

$S = I$ – досягається головна умова макроекономічної рівноваги;

б) намічає ідею про взаємозв'язок грошового ринку з нормою відсотка;

в) висуває вимогу кредитно-фінансового контролю на міжнародному рівні;

г) формулює ідею побудови наднаціональних фінансових органів управління, які, з часом, були втілені у життя в Бреттон-Вудсі.

У 1933 році Дж. М. Кейнс пише роботу **«Шлях до процвітання»**, в якій використовує ідею мультиплікатора свого молодого учня **Річарда Фердінанда Кана, барона Хемпстеда (1905-1989)**, висунуту ним для вирішення проблем зайнятості, у його праці **«Зв'язок інвестицій домогосподарств та безробіття» (1931)**. Для Дж. М. Кейнса вона стала останньою складовою для цілісного погляду на нові реалії економіки розвинених країн та їх змін на краще. Залишалось тільки зібрати та оформити все вище досліджене в єдине вчення.

У 1934 році відбулась його зустріч з Ф. Д. Рузвельтом. Вчений жалкував, що йому не вдалося переконати останнього у значному збільшенні урядових витрат. Одночасно він з подивом констатував, що основні його ідеї були реалізовані керівництвом США ще до особистого знайомства з ним.

У 1936 році нарешті з друку вийшла головна праця його життя – **«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»**, ключова мета якої була показати небезпеку неокласичних підходів до теорії вибору найкращого варіанта з дотриманням принципу обмежених ресурсів, відповідно до закону граничної корисності та граничної продуктивності. Насправді, зазначав вчений, суспільство стоїть перед зовсім іншою проблемою – надлишком трудових ресурсів, а не їх обмеженістю як матеріальних, так і трудових.

На противагу відміченому підходу Дж. М. Кейнс виклав загальну економічну теорію, включивши в аналіз і депресивну економіку.

Рівновага попиту і пропозиції, на його думку, може встановитися і при неповному використанні ресурсів. Повне ж завантаження є лише частковим, не характерним для даного стану економіки випадком рівноваги.

З початком Другої світової війни Дж. М. Кейнс повертається на пост радника міністерства фінансів і стає одним з директорів англійського банку.

У 1940 році він пише роботу **«Як оплатити війну»**, в якій пропонує в якості компенсації витрат примусові позики, які, на його думку, повинні призупинити інфляцію.

У 1944 році Дж. М. Кейнс як голова англійської делегації в Бреттон-Вудсі запропонував замінити золото спеціальними зобов'язаннями, стверджуючи, що зараз головне є не золотий запас, а повна зайнятість.

Ці ідеї зі створення МВФ і МБРР втілилися у життя в 1946 році.

Геніальний економіст і політичний діяч ХХ століття помер 21 квітня 1946 від серцевого нападу, залишивши після себе великий науковий спадок, який став основою подальшого розвитку напруму, що отримав його ім'я.

4. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТВОРУ ДЖ. М. КЕЙНСА «ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ЗАЙНЯТОСТІ, ПРОЦЕНТА І ГРОШЕЙ» (1936)

Головна книга Дж. М. Кейнса «**Загальна теорія зайнятості, процента і грошей**» засвідчила наявність у суспільстві небаченого до того надвиробництва товарної маси, різкого падіння рівня цін, краху великих банків та фондових бірж, а також появу величезної армії безробітних, яка досягала в деяких країнах до третини працездатного населення, а, наприклад, у Німеччині – половини. Саме остання проблема і стала центральним пунктом у теорії ортодоксального кейнсіанства.

Побудова головного задуму автора визначила проблему з'ясування причин появи нової форми безробіття, способів його подолання, які були описані у творах неокласики та висвітлення свого бачення останнього питання. Саме це, багато у чому, визначило структуру головного твору вченого.

«**Загальна теорія зайнятості, процента і грошей**» складається із шести книг, де *перша* – «**Вступ**» ставила за мету дати визначення власної концепції автора, щодо подолання вимушеного безробіття з акцентом на першому слові назви твору – «*Загальна* теорія...», де звертається увага на можливості застосування концепції автора до всіх фаз економічного циклу. Інші три глави даної книги дають короткий виклад власної позиції автора (глава 1), розгорнуту критику постулатів класичної та неокласичної теорій (глава 2) та формулювання у загальному вигляді принципу ефективного попиту (глава 3). У подальших книгах він деталізував окремі сторони відмічених проблем, а у вісімнадцятій главі зробив доповнення, виходячи із уточненої *загальної картини цілого*, окремі сторони якого були визначені у першій книзі.

Друга книга «Визначення та поняття» присвячена розгляду категоріального апарату з боку макроекономічного, а не мікроекономічного, як у А. Маршалла, аналізу. Тут розкривається загальний принцип ефективного попиту з його поділом на споживчий та інвестиційний, чим уточнюється загальна проблема сукупного ефективного попиту, що є центральною віссю розгляду всіх інших аспектів книги. Автор визначає дохід, споживання, заощадження з подальшим аналізом зв'язку заощаджень та інвестицій.

Третя книга «Схильність до споживання» розглядає основні фактори динаміки споживчого попиту. Причому, спочатку дається розгорнутий аналіз

об'єктивних та суб'єктивних факторів, що визначають схильність до споживання та заощадження. У главі 10 розкривається сутність граничної схильності до споживання та мультиплікатора з функціональними залежностями між цими категоріями.

Книга четверта «Спонування до інвестицій» містить розгорнутий аналіз чинників інвестиційного попиту та його динаміки. Розглядаючи граничну ефективність капіталу, Дж. М. Кейнс розкриває свою теорію норми процента та її відмінність від класичної теорії з розгорнутою критикою поглядів Д. Рікардо та А. Маршалла. Теоретична розробка інвестиційного попиту розкриває психологічні та ділові мотиви надання переваги ліквідності, аналіз природи капіталу, основні властивості процента та грошей. Книга завершується новим формулюванням загальної теорії зайнятості, яка предстає у повному, конкретизованому вигляді, де окремі її складові були досліджені вище.

Книга п'ята «Грошова заробітна плата та ціни» доповнює теорію сукупного ефективного попиту розробкою теорій заробітної плати, функції зайнятості та теорії цін. Тут же наводиться критика ключових положень теорії зайнятості А. С. Пігу.

І, нарешті, остання **шоста книга «Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією»** містить три глави. Глава 22 має назву **«Зауваження про економічний цикл»**. 23 глава присвячена проблемам концепції меркантилізму, законам проти лихварства, грошам та особливостям теорій недоспоживання. Шоста книга завершується главою 24 **«Заключні зауваження про соціальну філософію, до якої може привести загальна теорія»**. Детальному аналізу цієї книги буде присвячено 10 розділ даної теми.

Слід відмітити, що завершальним акордом у дослідженні великого англійця є повернення до проблем **соціальної філософії**, до якої веде **загальна теорія**, з якої, власне, починається твір. Тепер проблема виходить на більш високий рівень дослідження завдяки зв'язку його постановки з тими ж питаннями, що і у першій главі, але на зовсім іншому рівні, коли досягнуті результати дають можливість вийти на іншу площину у вигляді доповнення існуючих до цього проблем соціальної філософії, де, крім суто економічної проблематики, додаються ще питання неекономічного характеру, що у подальшому стимулювало розвиток цих проблем в **інституціоналізмі**.

Розглядаючи внесок Дж. М. Кейнса у **соціальну філософію**, неважко побачити спільні риси з теорією К. Маркса, у підході до пояснення змін у капіталістичному суспільстві, що стали наслідком процесів соціалізації. Однак, якщо **К. Маркс вбачав розв'язання проблеми, перед якою постане капіталізм, шляхом його усунення, тобто соціалістичної революції**, то **Дж. М. Кейнс доводив, що це можна розв'язати еволюційно – пошуком змінних величин та впливу через них на економіку для подолання кризової ситуації**, в якій опинилися розвинені країни у період 1929-33 рр. Таким чином, якщо **вирішення проблеми, перед якою постала розвинена капіталістична система К. Маркса вбачав у революції**, то **Дж. М. Кейнс**

пропонував його розв'язати еволюційним шляхом, тобто через зміну ролі держави в економіці, як наприклад, виховання у населення нових психологічних уподобань, які перекреслюють усі попередні. Приміром, намагання «робити гроші». Іншими словами, для великого англійця була очевидною ще одна сторона справи – неможливість подолання Великої депресії тільки суто економічними методами.

5. НОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ДЖ. М. КЕЙНСОМ МЕТОДОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

Аналіз проблем сучасної економіки розвинених країн Дж. М. Кейнс починає саме з безробіття, звертаючи увагу, на перше слово назву твору – «загальна», яке говорить, і це найголовніше, як указує дослідник, на можливість її застосування до будь-яких фаз циклу і, перш за все, до депресивного стану економіки тоді, як класичний варіант він визначає як особливий випадок існуючої економічної ситуації. [89, с. 224] Досліджуючи причини безробіття та його форми, у класичній інтерпретації вчений бере за основу саме теорію А. С. Пігу, як найбільш ґрунтовний варіант у класичній інтерпретації даного питання. Крім визначених неокласикою *фрикційного і добровільного безробіття*, автор увів ще й *вимушене*, яке становило значну загрозу для існування капіталізму, що до нього економічна наука не виділяла.

Звідси проблема ліквідації безробіття розглядалось як магістральне завдання урядів економічно розвинених держав, що добре видно з третього слова назви книги «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей», з якої починається перелік найбільш важливих проблем тогочасного суспільства. Одночасно незрівноважений *стан економіки* оголошувався як *звичайний*, тобто *закономірний* для тогочасної економічної системи.

По іншому автор поглянув і на економіку, не як на діяльність окремих фірм та організацій, тобто з точки зору відтворення *індивідуального капіталу*, а *капіталу суспільного*. Звідси *предметом* сфери його дослідження стали *питання макроекономічного аналізу, на відміну від неокласики, де в центрі уваги була мікроекономіка*. Причому, Дж. М. Кейнс на початку твору зазначає свою прихильність до традицій неокласики, на яких він був вихований. Цим він, по суті, визнає *предметом* власного дослідження, як і його вчитель А. Маршалл, *економіку, як науку про багатство та спонукальні мотиви людей, що вимірюються в грошах*. Різниця полягає лише у підходах до її аналізу, де у *основу* покладені не *мікро-*, а *макроекономічності*.

Кейнсіанський аналіз дозволяє здійснити розгляд *економіки* як *вільного ринку*, так і *монополізованого*. Макроекономічний підхід призвів до розмежування вченим термінів «мікроекономіка» та «макроекономіка» на відміну від марксистських: відтворення індивідуального та суспільного капіталів. Проте вперше економіку на мікро та макроекономіку поділив

норвезький вчений, один з перших лауреатів Нобелівської премії з економіки **Рагнар Антон Кіттілх Фріш (1895-1973)**.

Дж. М. Кейнс, теж *вперше*, для умов *монополістичного капіталізму*, *поглибив метод макроекономічного аналізу*, який швидко завоював наукове визнання, починаючи з 30-х років ХХ ст. і мав своїм витокom напрацювання ще Ф. Кене, які потім розвинув К. Маркс у третій частині другого тому капіталу. Як неокласики, і його вчитель А. Маршалл, у своєму макроекономічному аналізі вчений широко використав граничні величини.

Спадкоємність методу неокласики проявилась і у дослідженні явищ з боку аналітичного підходу, де спочатку давались характеристики загального, потім розгляду окремих частин останнього, і лише наприкінці давалась знову загальна характеристика, але вже з урахуванням даних, отриманих від аналізу окремих частин. Це неважко побачити в його структурних частинах твору, що завершуються четвертою книгою, де підбивається аналіз загального з урахуванням закономірностей раніше досліджених його частин. Власне, у цьому, проявляється *аналітичний метод*, що бере початок у творчості Р. Кантільона, а, у повній мірі, предстає спадщиною А. Сміта, продовжується А. Маршаллом і завершується Дж. М. Кейнсом.

Для з'ясування ситуації, яка склалась після Великої депресії, вчений визначає *дві фундаментальні проблеми: питання попиту та безробіття*, чим пояснює причини нерівноваги в економіці, не звертаючи особливої уваги на пропорції суспільного відтворення. Ними займаються його послідовники. Дж. М. Кейнс сконцентрувався на іншому – *питаннях причин падіння сукупного попиту, основах порушення процесу відтворення і того, як ці негаразди усунути*.

Причиною існування падіння виробництва і зайнятості вчений вважав недостатній *ефективний попит*, який він не тільки констатував, але і пояснив. Звідси була отримана відповідь на питання, чому економіка втратила автоматичний механізм переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Врешті-решт це відкрило дорогу до з'ясування причин появи вимушеного безробіття і ще раз підвело його до фундаментального положення про нагальну необхідність втручання держави в економіку.

Пояснення механізму утворення вимушеного безробіття вчений почав із визначення складових частин національного доходу (Y) як суми, що складається з елементів, які споживаються (C) та заощаджуються (S):

$$Y = C + S$$

При зростанні доходів населення кожна наступна одиниця грошей, що витрачається на споживання, падає. Дане явище Дж. М. Кейнс назвав *основним психологічним законом* і математично зафіксував його як *граничну схильність до споживання*. При зменшенні частини, що споживається, збільшується частина, яка заощаджується, а за відсутності автоматичного переведення частини, що зберігається в інвестиції, відбувається падіння обсягів виробництва, а значить і зайнятості.

Звідси ринок, втративши автоматичний механізм саморегулювання, вже не міг налаштувати пропорції виробництва, а тому повинен був спиратися на комплекс заходів, створених державою щодо примусового переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Причому, ідеальним варіантом, як було виявлено Д. Х. Робертсоном, є співвідношення $S = I$.

Цим основна проблема суспільства, як збільшення ефективного попиту, конкретизувалась шляхом визначання державою важелів щодо впливу на сукупний попит. Виходячи з цього, Дж. М. Кейнс писав: «Нашим кінцевим завданням є вибір тих змінних, які можуть знаходитися під свідомим контролем або управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо». [89, с. 415] Звідси вчений переходить до розгляду тих величин, які можуть стати основою впливу на ринковий механізм і сформувані потрібні суспільству показники, найважливішим з яких, як зазначалось раніше, було досягнення повного рівня зайнятості.

6. КРИТИКА ДЖ. М. КЕЙНСОМ ПОСТУЛАТІВ КЛАСИКИ

Світова економічна криза 1929-33 рр. мала для розвинених країн глибокі руйнівні наслідки. Спроба їх подолати, традиційними на той час, неокласичними методами не дала бажаних результатів, продемонструвавши недосконалість методологічного інструментарію як аналізу того суспільства, так і практичних рекомендацій щодо виходу з незвичайної кризи. Причини недосконалості методу неокласики, відносно вказаних вище подій, стали предметом глибокого дослідження низки економістів та шкіл, особливо, так званої шведської школи, а також, представниками інституціоналізму. Однак найбільший внесок у з'ясування недосконалості методу класики зробив Дж. М. Кейнс. Зазначимо, що він не виділяв у класичному напрямку окремо неокласики, вважаючи що це виокремлення мало що дає у показі недосконалості та небезпечності використання її напрацювань. Тому до класиків учений відносив усіх економістів, які дотримувались принципу *Laissez Faire*

Перш за все, як уже було сказано у попередньому розділі, він запропонував нову методологію економічного аналізу, де на відміну від своїх учителів особливу увагу звернув на **макроекономічний підхід**.

По-друге, йому належить поглиблення підходу, згідно з яким у поведінці господарюючих суб'єктів враховувалися не тільки суто економічні фактори, але й обставини, що визначаються **психологічним станом суспільства, його морально-етичні цінностями, спонукальними мотивами** в той чи інший період часу. Цим, з одного боку, він виділив дію окремої людини як частини макроекономічної системи, а з іншого, доповнив її психологічними факторами, одним із яких стала категорія – **основний психологічний закон**.

По-третє, у науковий обіг була введена частина категоріального апарату, сформованого на принципах маржинального економічного аналізу. Однак на відміну від попередників – маржиналістів, економічні категорії

були вмонтовані не в мікроаналіз, а у макроекономічну систему у вигляді *нових макроекономічних категорій як-то: гранична схильність до споживання, гранична ефективність капіталу та ін.*, що стали ще одним різновидом граничних величин. Ці величини, з часом, дозволили більш активно застосувати кількісні підходи через *математичні методи дослідження*.

По-четверте, започатковані вище положення визначили суттєву різницю між неокласичною ортодоксією і власним підходом дослідника. Це знайшло своє відображення в запереченні центральної доктрини класиків – *ринкової рівноваги*, закладеної у відомому законі Сея, на відміну від якого, центральне місце зайняли проблеми щодо вивчення факторів, які визначають *макроекономічну нерівновагу*. У зв'язку з цим, був зміщений і часовий простір у дослідженні явищ з *довготривалих* проміжків часу до *короткотривалих*. І, нарешті, центральна проблема дослідження, в інтерпретації класиків, від *сукупної ринкової пропозиції* у Дж. М. Кейнса змістилась у бік *сукупного попиту*.

По-п'яте, на відміну від свого вчителя А. Маршалла, учений широко використав *функціональний аналіз*, виділивши такі фактори, як *схильність до споживання, граничну ефективність капіталу, норма відсотка*, які через вплив держави на *змінні величини* визначають залежні від них кінцеві параметри, як-то: *зайнятість* та *національний дохід*. Однак ця обставина в науковій літературі тлумачиться як повернення до каузального підходу, що, на нашу думку, не відповідало дійсності.

І, нарешті, *по-шосте*, суттєвою відмінністю кейнсіанського підходу від класичного в досягненні макроекономічної рівноваги та повної зайнятості, стало *обґрунтування* Дж. М. Кейнсом необхідності використання *регулюючої функції держави*.

У той же час учений дав високу оцінку науковій діяльності класиків. *По-перше*, тому, що був вихований на постулатах класичного напрямку, *по-друге*, з причини глибоких напрацювань ними проблем капіталу, вартості, грошей тощо. І, *по-третє*, визнання того, що висновки класичної школи не підходили тільки до стадії депресивної економіки, зберігаючи свою актуальність у всіх наступних фазах економічного циклу.

7. ЗАЛЕЖНІ ТА НЕЗАЛЕЖНІ ВЕЛИЧИНИ У МОДЕЛІ ДЖ. М. КЕЙНСА

У моделі економіки Дж. М. Кейнс виділив три *групи факторів*:

1. *Висхідні*, які в розрахунок не приймаються (рівень кваліфікації робітників і кількість робочої сили, технологія, смаки споживачів), так як змінити їх у короткому періоді неможливо.

2. *Незалежні змінні*. Це саме ті величини, через які є єдино можливим вплив держави на створення відповідного економічного клімату. До них слід віднести:

- Граничну схильність до споживання ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$);
- Граничну ефективність (продуктивність) капіталу ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$);
- Норму процента (r').

3. **Залежні величини.** Вони є результатом діяльності позначених вище незалежних змінних. До них належать:

Y – національний дохід; N – зайнятість.

Розглянемо перші два показники незалежних змінних. Досліджуючи процес споживання, Дж. М. Кейнс показав, що схильність до споживання є функціональною залежністю між доходом, вираженим в одиницях праці, та витратами на споживання при цьому ж рівні доходів. Дана закономірність фіксується через граничну схильність до споживання, як відношення приросту споживання до приросту доходу ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$),

де: ΔC – останній приріст порції споживання;

ΔY – остання порція отриманого доходу, що йде на споживання.

Вона показує, яким чином певний приріст виробництва (НД) розподіляється між споживанням та інвестиціями.

Гранична ефективність (продуктивність) капіталу визначається як остання одиниця приросту доходу (найменшої його величини, на яку погодився підприємець) до останньої одиниці інвестицій, що дала цей дохід. ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$). По суті – це середня норма прибутку, як відомо з курсу політичної економії, де: ΔP – порція доходу, використана на здійснення останньої інвестиції;

ΔI – остання інвестиція, що принесла найменший дохід на який погодився підприємець.

Залежні змінні є, по суті, результатом дії товаровиробників, які оформлюються у вигляді обсягу національного виробництва та зайнятості.

8. ТЕОРІЯ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ЗАЙНЯТОСТІ

Теорія інвестицій Дж. М. Кейнса формулюється стисло таким чином: *при даному психологічному стані суспільства загальний рівень виробництва і зайнятості залежить від величини інвестицій*. Це, по суті, єдиний фактор, що визначає ці величини, але чинник схильний до різких змін.

Родзинкою ідеї Дж. М. Кейнса в цьому питанні була, по-перше, **соціалізація інвестицій**. Цей принцип передбачав перерозподіл частини бюджету для направлення останнього на продуктивне споживання. Характеризуючи роль та значення цього принципово нового положення в економічній науці, вчений писав, що саме «... досить широка соціалізація інвестицій виявиться єдиним засобом, щоб забезпечити наближення до

повної зайнятості...». [89, с. 514] Цікаво те, що цією ідеєю, незалежно від Дж. М. Кейнса, вперше скористалася команда вчених-економістів у США, що розробила і активно впроваджувала в життя програму, більш відому в історії як «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта. Другим, ключовим моментом кейнсіанської ідеї було використання *принципу мультиплікатора*, про що буде сказано нижче.

Обсяг інвестицій залежить від граничної ефективності капіталу, яка схильна до змін та норми процента. Остання визначає нижню межу прибутковості майбутніх інвестицій. Тому, одну із ключових ролей у цій функції він надавав регулюванню ставки процента та маси грошей. Ланцюжок зазначених зв'язків має такий вигляд: держава, у залежності від ситуації, може збільшувати або зменшувати грошову масу. Її збільшення призводить до зниження норми процента і, відповідно, стимулювання інвестицій. Як наслідок, збільшується як зайнятість, так і національний дохід. Однак, при всій його значущості цей важіль мав певні обмеження. Здійснюючи вплив на рівень процента через регулювання кількості грошей в обігу, держава, може наразитися на небезпеку, так званої *ліквідної пастки*, коли «накачування» грошей, з певного моменту, вже не буде знижувати рівень процента, а почне породжувати інфляційні хвилі.

Другою теорією Дж. М. Кейнса є *теорія зайнятості*. Відносно неї великий англієць писав:

«І так, суть розробленої нами теорії зводиться до такого:

1. При даному стані техніки, обсязі застосовуваних ресурсів і рівні витрат виробництва дохід (як грошовий, так і реальний) залежить від обсягу зайнятості N .

2. Співвідношення між сукупним доходом і величиною очікуваних витрат на споживання, що позначається (D_1), буде залежати від психологічної характеристики суспільства, яку ми будемо називати його схильністю до споживання. Це означає, що споживання буде залежати від рівня сукупного доходу, і, отже, від рівня зайнятості, якщо тільки не відбудеться змін у схильності до споживання.

3. Обсяг витрат праці N , на який підприємці пред'являють попит, залежить від очікуваних витрат суспільства на споживання (D_1) і від очікуваних витрат суспільства на нові інвестиції (D_2). $D = D_1 + D_2$ і є те, що ми раніше визначили як *ефективний попит*.

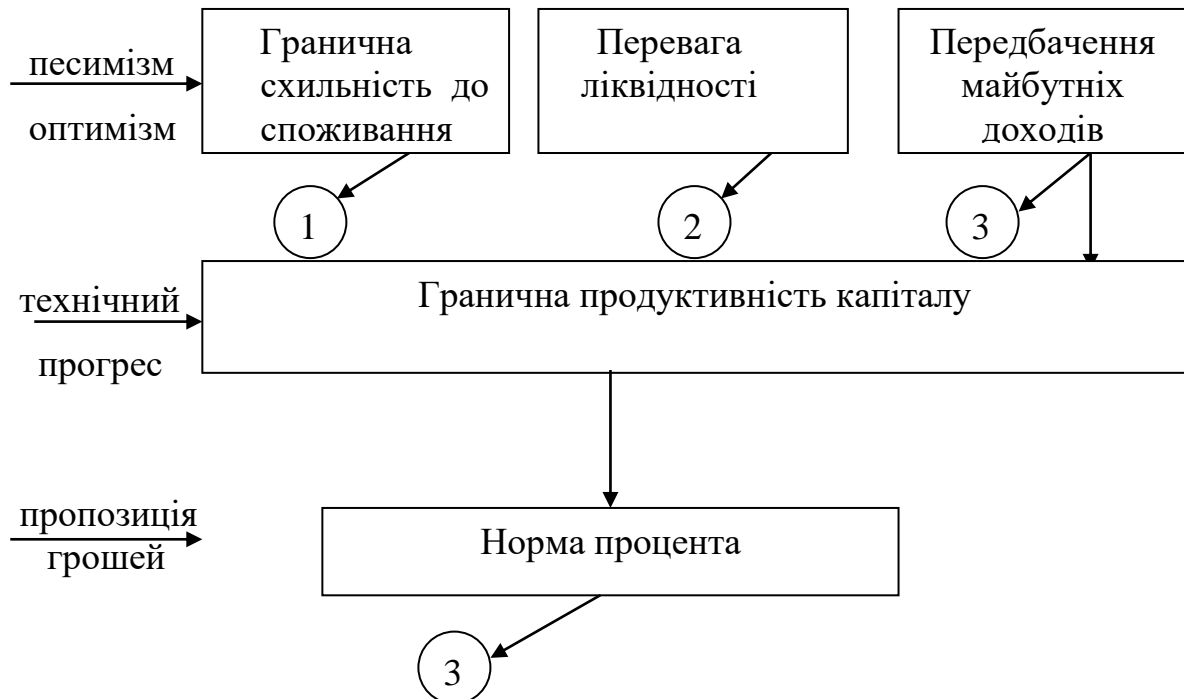
4. Оскільки $D_1 + D_2 = D = \varphi(N)$, де φ функція сукупної пропозиції, а D_1 – як було показано вище, функція від N . Позначимо її через $\chi(N)$, що залежить від схильності до споживання, то $\varphi(N) - \chi(N) = D_2$.

5. Отже рівноважний рівень зайнятості залежить: а) від функції сукупної пропозиції φ , б) від схильності до споживання χ та в) від обсягу інвестицій D_2 . Це і є суть загальної теорії зайнятості». [89, с. 243]

На базі неї можна побудувати модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса (рис. 1), яка включає психологічні фактори, що мають у собі три складові:

1. Граничну схильність до споживання.
2. Перевагу ліквідності.
3. Передбачення майбутніх доходів.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ

ЗАЛЕЖНІ ВЕЛИЧИНИ

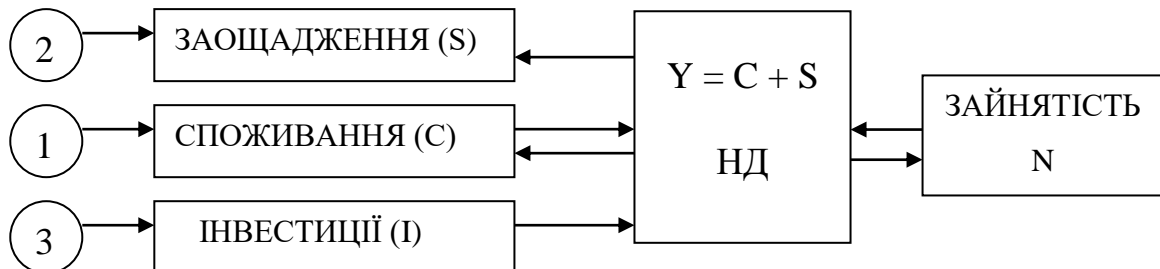

Рис. 1. Модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса

- *Дохід (I) – різниця між виручкою від реалізації товару і поточними витратами виробництва.*
- *Збереження (S) = дохід – витрати на споживання*
 $S = I - C \quad I = C + S \quad \text{ідеально, коли } S = I.$

Усі вони, на думку вченого, залежать від психології суспільства – його оптимізму або песимізму.

Гранична продуктивність капіталу залежить від технічного прогресу суспільства, а норма відсотка – від пропозиції грошей.

Оскільки від рівня інвестицій залежить зростання зайнятості та національного доходу, а самі інвестиції залежать від безлічі факторів, то

держава, впливаючи на обсяг інвестицій, може домогтися *ефективного попиту*.

$Y = C + S$, але краще, якщо $S = I$, тобто, $D = D_1 + D_2$.

При цьому важливо, щоб інвестиції держави були «чистими», тобто, здійснювалися, головним чином, не за рахунок податків, а шляхом *зростання державного боргу*.

9. ТЕОРІЯ МУЛЬТИПЛІКАТОРА

Для досягнення ефективного попиту через інвестиції, крім впливу держави на *кредитно-банківську систему* через ставку процента, може використовуватися ще й *фінансова система* через дотримання відповідної їй фінансової політики. Вона пов'язана з виділенням державою значних бюджетних асигнувань для проведення масштабних робіт, як, наприклад, будівництво доріг, поліпшення сфери охорони здоров'я тощо, які будуть викликати значні інвестиційні вливання у приватний сектор. Для цієї мети автор рекомендував використовувати *інвестиційний мультиплікатор*.

Цю ідею, як уже було сказано вище, він запозичив у свого учня Р. Ф. Кана, який ще у 1931 році вивів *принцип мультиплікації*, як відношення між загальним і первинним збільшенням зайнятості. Саме його і використав Дж. М. Кейнс у своїй теорії. Наприклад, якщо будується мережа лікарняних комплексів, то важливо забезпечити автономні інвестиції. Причому так, щоб вони були «чисті». У результаті цього зросте зайнятість і дохід як окремих осіб, так і національний, оскільки з'явиться попит на засоби виробництва, а найняті робітники висунуть попит на відповідні предмети споживання. Результатом цього є індукування приватних інвестицій окремих осіб, що стимулюють зростання зайнятості та доходу. Таким чином, початкові інвестиції держави будуть «обростати» приватними інвестиціями.

Мультиплікатор, у свою чергу, виступає як числовий коефіцієнт, що виражає співвідношення між приростом доходу і зайнятості, що породжує цей приріст збільшенням обсягу інвестицій.

$$Y = K \cdot \Delta I$$

Сам *інвестиційний мультиплікатор* можна визначити як:

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

«Назвемо k мультиплікатором інвестицій. Із сказаного вище – писав вчений, – виходить характеристика мультиплікатора інвестицій: коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід збільшується на суму, яка в k раз перевищує приріст інвестицій». [89, с. 314]

При цьому важливо інвестиції направляти у невиробничу сферу, щоб не було зростання виробничих потужностей, які, як правило, з часом, можуть призвести до перевиробництва.

10. КЕЙНСІАНСЬКІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Головним завданням держави, на думку Дж. М. Кейнса, є забезпечення *ефективного попиту*, який досягається через інвестування *двома шляхами*:

1. У сферу виробництва за допомогою:

а) грошово-кредитної політики;

б) бюджетної політики.

2. Розширенням споживання, що є другим, допоміжним варіантом, який досягається за допомогою:

- організації громадських робіт;

- збільшення споживання державних службовців;

- зменшення майнової нерівності через уведення спеціальних соціальних програм, що призводять до збільшення споживання незаможних верств населення.

При цьому Дж. М. Кейнс вважав, що краще наступати одночасно на два фронти, з одного боку, стимулюючи переведення заощаджень в інвестиції, тобто у виробниче споживання, домагаючись рівності ($S = I$), а з іншого, розширювати особисте споживання (C).

11. КОМЕНТАРІ ДЖ. М. КЕЙНСА ЩОДО ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

«Загальну теорію зайнятості, процента та грошей» автор завершує шостою книгою яка, як уже було сказано вище, присвячена проблемам зв'язку *загальної теорії* з трьома фундаментальними питаннями як-то: *економічного циклу*; *напрацювань попередників*, що йшли у руслі руху думки самого автора; питань, що виходять на *проблеми соціальної філософії*.

11.1. Нотатки щодо економічного циклу

Найважливішою проблемою в економічній теорії взагалі, як і для Дж. М. Кейнса, є питання економічного циклу. Економічний цикл, що отримав нові характеристики з трансформацією капіталістичної системи після Великої депресії 1929-33 рр., вчений тісно пов'язує із трьома обставинами: *коливаннями в схильності до споживання*, *станом переваги до ліквідності* і *граничною ефективністю капіталу*. Причому гранична ефективність капіталу, на його думку, є головною обставиною, що визначила причину появи незвичної кризи. Саме вона формує цикл, у якому виняткове значення має така його фаза, як *криза*. Крім того, на цикл як на супутнє явище, накладається ще й *часовий простір*.

Одночасно робиться висновок про небезпеку залишати процес регулювання інвестицій у приватних руках. Розглядаючи способи подолання вимушеного безробіття, важливо звертати увагу на повне використання такого важеля як збільшення інвестицій, а не тільки споживання, як це робили сучасні класики. А найкраще – діяти одночасно на два фронти, збільшуючи можливості як інвестування, так і споживання. У подальшому аналізі автор показує варіанти регулювання циклу за допомогою маніпулювання ставкою відсотка, одночасно попереджаючи про обмеженість такого важеля регулювання. Звідси він наголошує на необхідності зваженого та обережного використання такого інструменту впливу на економічний цикл.

Окреме питання 22 глави присвячене особливостям реалізації циклічності в сільському господарстві, де велика увага приділяється аналізу теорії циклу В. С. Джевонса. Автор указав на зменшення значення сільського господарства як галузі виробництва, однак, відмітив її вплив на економічний цикл через запаси сільськогосподарської продукції, що починає діяти на стадії буму та спаду.

Таким чином, Дж. М. Кейнс розглянув економічний цикл, як такий, що багато у чому визначає закономірності функціонування ринкової системи та її еволюцію виходячи із загальної теорії, чим продемонстрував, що висновки останньої не протирічать відкритим ним закономірностям сучасного циклу.

11.2. «Загальна теорія...» у світлі розвитку економічної думки

Економічний цикл став першою проблемою, яку вчений дослідив виходячи із загальної теорії показавши його сучасний стан та відмінність тлумачення у порівнянні з попередниками. Особливості капіталістичного суспільства, які чітко окреслились після періоду Великої депресії, він розглянув ще й з точки зору розвитку історії економічної думки.

Перша з них торкалась питань, що частково співпадали з напрацюваннями Дж. М. Кейнса і на ті, що у свій час, натикнулися ще *меркантилісти*, указавши на помітну роль у процесах господарювання держави.

Інші були пов'язані з *теоріями відсотка та недоспоживання*, які в теорії самого Дж. М. Кейнса зайняли важливе місце. Тому для повноти картини появи нових закономірностей розвитку тодішньої системи, він здійснив екскурс в історію економічної думки, де віднайшов та продемонстрував ті напрацювання авторів минулого та сучасності, що підвели його до нового бачення теорії зайнятості.

Отримані результати призвели до корінного перегляду критичної оцінки школи меркантилістів їх сучасниками та науковими спадкоємцями. Вчений розкрив їх позитивну роль в історії економічної думки. Крім того, він здійснює спробу критичного переосмислення теорій відсотка, ринків та реалізації у напрацюваннях попередників, яким протиставив неортодоксальну теорію недоспоживання Т. Р. Мальтуса, вважаючи

останнього найближчим науковим однодумцем. У завершення даної 23 глави він звернув увагу на напрацювання своїх сучасників, представлених розробками питань недоспоживання у творчості **Джона Аткінсона Гобсона (1858-1940)** та **Альберта Фредеріка Меммері (1855-1895)**, які отримали новий підхід з виходом їх праці «**Фізіологія індустрії**» (1889).

11.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів

Теорія зайнятості, викладена у попередніх п'яти книгах, так чи інакше торкнулася проблем поза цих книг, одна з яких становила історичний аспект і була пов'язана із аналізом проблеми національного доходу, його розподілу та його структурних елементів, що визначають рівень зайнятості. Тому дослідник починає свій аналіз з проблеми багатства та способів його нагромадження, де головним питанням спочатку стає проблема **торгового балансу** з відповідними способами його збільшення. Відповідно до вирішення цих проблем в історії економічної думки з'явилися два напрямки – **меркантилізм** та **фритредерство**. Перший з них, проблему торгового балансу вирішував шляхом його *регулювання державою*, інший, навпаки, вбачав вирішення даної проблеми шляхом *вільного ринку*, без активного втручання держави.

Дж. М. Кейнс у своїй праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» високо оцінив дослідницьку діяльність меркантилістів, що стала першою школою **економічної думки**. У зв'язку з тим, що Дж. М. Кейнс вбачав досягнення повної зайнятості через підвищення сукупного ефективного попиту державою, то він, зрозуміло, в умовах підриву ринкового механізму робив наголос на **активному втручанні держави в економіку**, що й ріднило його погляди з меркантилізмом. Останній в історії економічної думки, з точки зору фритредерів та класиків, як напрямку, що був визначальним на той час, в основному отримував або негативну оцінку або не помічався взагалі.

Тому Дж. М. Кейнс спочатку показав своє бачення меркантилізму, а потім виклав цю доктрину очима самих меркантилістів.

При уважному ознайомленні з меркантилізмом можна виділити три дуже важливі пункти для економіки 30-х років розвинених капіталістичних країн, які вона сповідувала:

1. Втручання держави в економіку.
2. Виконання державою завдання забезпечення достатку грошей у країні, тобто їх «дешевизни», точніше низьких ставок процента.
3. Для забезпечення повної зайнятості вводиться обмеження ввезення іноземних товарів і здійснюється маневрування курсом валют.

Порівняння **меркантилістських концепцій і теорії самого Дж. М. Кейнса дозволяє виділити низку спільних моментів:**

1. Збільшення грошей у країні ставить за мету зниження рівня відсотка і заохочення інвестицій.
2. Не слід боятися підвищення цін у країні. Високі ціни сприяють розширенню торгівлі та виробництва, що підтверджує теорію «помірної інфляції».

3. Меркантилісти вважали, що нестача грошей у країні є причиною безробіття. Дж. М. Кейнс, у свою чергу, теж вбачав, що зростання грошей у країні через кредитну експансію банків і підтримку дефіциту державного бюджету є найважливішим знаряддям боротьби з цим явищем.

4. Протекціоністська політика в країні як з погляду меркантилістів, так і самого Дж. М. Кейнса дозволяє вирішувати проблему зайнятості.

Іншою проблемою стало *питання процента*. На відміну від попередників дослідник високо оцінив перші тлумачення відсотка та боротьбу проти лихварства, яку дали представники ще феодального суспільства, побачивши в них витоки проблеми, яка гальмувала розвиток процесів інвестування у сферу виробництва.

11.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором

Теорія процента в загальній теорії зайнятості Дж. М. Кейнса займає особливе місце, тому що її рівень багато у чому визначає чітке розмежування між нормою процента та граничною ефективністю капіталу, надавши новий погляд виробничому споживанню. Тому автор звернув увагу на рівень процента та ставлення до останнього в економічній думці. У феодальному суспільстві рівень процента був досить високим і тому темпи інвестиційної діяльності гальмувалися. Звідси церква ділила *доходи за грошовими позиками та доходами від реальних інвестицій* для зменшення рівня відсотка, що стимулювало б використання грошей на виробниче споживання, тобто через підтримання більш високої граничної ефективності капіталу та зменшення рівня процента, для чого активно використовувались «...закон, звички та моральні санкції». [89, с. 494]

Таку ж поміркованість стосовно до лихварства проявляв і А. Сміт, розуміючи, що високий рівень процента знижує інвестиційну діяльність. Однак він різко критикував «грюндерів», на що І. Бентам йому відповів, що гроші, які людина бере як позику, ніколи не використає її на потреби збагачення, вибираючи із них моральні, із усього набору потреб. Навпаки, вона на подібні потреби не буде витратитися. Іншими словами, він акцентував увагу на моральні причини, що будуть відштовхувати людей від отримання позик для особистого збагачення, яке вступає у протиріччя з нормами моралі. Більш того, він дивився на проблему інвестування очима людей XIX ст., які звертались до своїх нащадків XVIII ст. [89, с. 494-495]

Ще однією визначною особою у дослідженні даної проблеми, він вважав свого сучасника, німецького підприємця Сільвіо Гезелла (1862-1930), який трохи не дійшов до суті питання стосовно теорії грошей та процента.

Він, по-перше, чітко розрізнив норму процента і граничну ефективність капіталу, вказавши, що перша ставить обмеження темпам зростання реального капіталу. По-друге, він показав, що норма процента – це суто грошовий феномен, який визначається постійними психологічними факторами, а тому величина граничної ефективності капіталу визначає не

норму процента, а темпи зростання реального капіталу при даній нормі процента. Незавершеність його теорії грошей та процента полягала у відсутності поняття переваги ліквідності, а тому – його теорія норми процента виявилась відпрацьованою наполовину. Для практики господарювання він рекомендував використовувати гроші, оплачені марочним збором для обмеження їх використання у якості засобу збагачення від лихварських операцій. Правда, практичне використання цієї ідеї, яку, у свій час, високо оцінив І. Фішер, на думку Дж. М. Кейнса, пов'язане з багатьма перепонами, на які її автор просто не звернув уваги.

11.2.3. Економічна теорія недоспоживання

Вирішення проблем, з якими зіткнувся сучасний капіталізм, Дж. М. Кейнс побачив у недостатньому ефективному попиті, який, багато у чому, визначався розмірами інвестування або граничною ефективністю капіталу. Іншою складовою, що визначала ефективний попит, стало *питання слабкої схильності тогочасного суспільства до споживання*. Звідси рефреном його аналізу стає проблема помилковості вимоги всіх членів суспільства до зберігання.

Звідси вчений, як і відносно проблеми норми процента, про що було сказано вище, робить екскурс в історію економічної думки, де проводить дослідження генези теорії недоспоживання, та пов'язані з нею, зайнятості. Цим Дж. М. Кейнс з'ясовує напрацювання, як попередників, так і його сучасників. Він зазначає, що цією проблемою, у тій чи іншій мірі, займались ще філософи Дж. Локк, І. Бентам, економісти Н. Барбон, В. Петті, Б. Мандевіль, А. Сміт, Д. Рікардо та інші. Однак, найбільший вклад, на його думку, у розробку зазначеного питання внесли Т. Р. Мальтус та видатний англійський економіст Дж. А. Гобсон.

Як і сучасні класики, економісти XVI та XVII ст. разом з меркантилістами мало займалися цим питанням. Розглядаючи причини безробіття, вони зводили його до двох причин: зменшення суми грошей, які не беруть участі в обміні та відволіканні грошей із обігу. В. Петті виправдовував розваги та видовища, так як гроші на їх організацію перетікають у кишені ремісників. Приблизно теж саме писав і С. Фортрей, виправдовуючи «надмірність нарядів», а Кері у 1695 році доводив, що якщо б кожен тратив більше, то всі отримували б і більше доходи і «могли б жили у більшому достатку». [89, с. 495]

Великий розголос мала книга Б. Мандевеля «Байка про бджіл», у якій він показав, що процвітання країни полягає у зайнятості людей, а це потребує заохочення до розвитку мануфактур, ремесел тощо. Про необхідність збільшення непродуктивних витрат як головної умови досягнення зайнятості писав і В. Петті, що різко контрастувало із висновками видатного британського державного діяча **Вільяма Еварта Гладстона (1809-1898)** і у XIX ст., який вважав, що такі витрати держава дозволити собі не може.

Недостатність ефективного попиту, про що у тій чи іншій мірі писали економісти, і не тільки, вперше отримала розгорнуту характеристику у працях Т. Р. Мальтуса. Дж. М. Кейнс знову повертається до теорії цього автора, посилення на якого він активно робив у попередніх книгах. Так, Т. Р. Мальтус звернув увагу на недопустимість великої бездіяльності продуктивних сил, що пов'язано з несправедливим розподілом виробленого продукту і як результат цього – недостатні стимули до його виробництва. Тому проблема, на його думку, полягала у відсутності попиту на працю за рахунок збільшення невиробничого споживання лендлордів та буржуазії.

Розглядаючи ці проблеми Дж. М. Кейнс, знову повертається до вислову Ж. Б. Сея стосовно того, що «спожитий або знищений продукт – все рівно, що втрачений ринок збуту» [89, с. 503], вислову який на кожному кроці спростовується сучасною практикою. Подібні підходи старої класики про ставлення до споживання беруть початок із суперечки між Д. Рікардо та Т. Р. Мальтусом, які пізніше отримали завершення в теорії Дж. С. Мілля з його теорією фонду заробітної плати

Таким чином, через сторіччя Дж. М. Кейнс дуже високо оцінив наукові досягнення **Томаса Роберта Мальтуса (1766-1834)**, відзначаючи, що «саме він озброїв мене антикризовими ідеями про фактори «ефективного попиту» і їх ролі у споживанні виробленого продукту проміжними верствами суспільства і іншим». [89, с. 32-33].

Цікаво, що багато ідей Т. Р. Мальтуса, а через нього Дж. М. Кейнса, отримали своє втілення у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта, хоча він, швидше за все, нічого не знав про цих авторів і їх міркування, а дійшов до них практичним шляхом через рекомендації своїх радників з економічних питань.

Ще одним економістом сучасником ученого був Дж. А. Гобсон та співавтор його першої книги А. Ф. Меммері «Фізіологія індустрії», з твором якого, після довгого наукового забуття, тріумфально повернулись проблеми теорії недоспоживання. Дж. М. Кейнс указує, що ця проблематика відкрилась працями маловідомого А. Ф. Меммері, який звернув увагу Дж. А. Гобсона на цю проблему, чим, власне, і розпочав публікацію цілої низки робіт автора з цієї проблеми після трагічної загибелі першого.

Дж. М. Кейнс указує, що Дж. А. Гобсон правильно підмітив сутність проблеми недоспоживання як головної, але зробив помилку стверджуючи, що звичка накопичення збільшує розміри капіталу, що перевищує його використання і веде до перевиробництва. Тому його головний опонент, у схильності зберігати в умовах повної зайнятості, вбачав, що цим буде підтримуватись еквівалент, що заважає повній зайнятості. Високо оцінюючи напрацювання обох авторів, вчений звернув увагу на відсутність в їх теорії недоспоживання впливу на зайнятість процента та теорії, що з неї витікає.

Таким чином, теорія Дж. М. Кейнса виникла не на пустому місці і мала попередників. Однак треба зазначити, що ці напрацювання були розкидані у значній масі літературі та іноді висловлені маловідомими авторами. Вчений зібрав їх, узагальнив, доповнив власними знахідками і на базі цього створив свою знамениту теорію зайнятості для нових умов, показавши всі вади

старих, геніальних для свого часу, підходів більшості класиків, що у нових умовах втратили свою дієздатність.

11.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії

Завершується головна праця Дж. М. Кейнса проблемами **соціальної філософії**, що ріднить її з підходом А. Маршалла та Дж. С. Мілля. Особливо це чітко виражено у творчості останнього. Достатньо подивитись на назву його головної книги **«Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848)**.

Дж. М. Кейнс теж завершає розгляд питань загальної теорії зайнятості проблемами соціальної філософії, вказуючи на наявність у новому суспільстві *двох значних вад* у вигляді *неповного рівня зайнятості і стихійного та несправедливого розподілу багатства і доходів*. Значний прогрес у вирішенні останнього питання шляхом реформування системи оподаткування та намагання їх поглиблення шляхом використання методів державного соціалізму натикнулись на *дві проблеми, пов'язані зі страхом збільшення податків: тікати від них та зниження спонукальних мотивів багатих верств до втрати стимулів до ризиків у виробництві*.

Останнє питання вчений конкретизував, розглянувши *вплив податку на спадок*, в якому частина економістів побачила одну із причин падіння рівня багатства країни, так як це зменшує накопичення. На це Дж. М. Кейнс відповів, що зменшення споживання по різному впливає на граничну ефективність капіталу. На стадії, коли повна зайнятість не досягнута, незначне збільшення споживання не веде до збільшення ефективності капіталу і навпаки. Крім того, якщо держава буде використовувати отримані гроші від податків на спадок для звичайних витрат не збільшуючи податки на доходи та споживання, то це буде збільшувати стимули до капіталізації інвестицій. Головне, що повинна робити держава, це виховання нових схильностей у людей «робити гроші», а не управління ними.

Інший висновок із теорії зайнятості, що має вихід на питання збереження нерівності в розподілі багатства у майбутньому, це *теорія відсотка*. Автор зазначає, що її високий рівень не стимулює інвестиції і тому його бажано тримати нижче щабля граничної ефективності капіталу. Процент зараз не є нагородою за утримання, а є величиною ефективного збереження, що визначається розміром інвестицій. Тому треба намагатися знизити рівень граничної ефективності капіталу до досить низького рівня. Крім доходу, як *відсоток за гроші* є ще й такий, як *рента*. До їх розміру потрібно підходити зважено, шляхом зниження його до досягнення ними у майбутньому нульового рівня, але не зразу, а поступово.

Велике значення в теорії Дж. М. Кейнса має ідея про необхідність впливу на процеси виробництва держави. Одним із них є стимулювання розмірів споживання через податкову та інші системи. Але головне, це поступова *соціалізація інвестицій*, при збереженні установлених традицій

суспільства. При досягненні головної мети – *повної зайнятості* стає можливим використання набору прийомів класичної школи. Причому намагання до забезпечення повної зайнятості і тут повинно залишатися і надалі головним пріоритетом, коли роль держави полягатиме у гнучкому регулюванні стихійних сил ринку, при якому індивідуалізм повинен бути збереженим, але очищеним від своїх негативних рис.

Важливим аспектом теорії вчений вважає *збереження соціального миру у середині країни*. Для цього треба максимально стимулювати розвиток внутрішнього ринку. Тоді відбудеться і гармонізація на світових ринках.

І нарешті, автор звертає увагу на *роль економістів та вплив їх ідей на економічне життя суспільства*, які, на його думку, набагато більші ніж існуючі економічні інтереси. Тому у сучасних умовах цей аспект дуже важливо враховувати.

12. ПОДАЛЬША ЕВОЛЮЦІЯ КЕЙНСІАНСЬКОГО НАПРЯМУ

12.1. Розвиток кейнсіанства після Другої світової війни як еволюція неортодоксального та ортодоксального некейнсіанства

Як уже було зазначено раніше, з другої половини 30-х років минулого століття, кейнсіанство починає здобувати все більше прихильників, поступово перетворюючись у провідний напрямок світової економічної думки та відтісняючи на другий план колись провідний неокласичний напрямок. Поява головної праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості процента та грошей» стала визначною подією середини 30-х років ХХ ст. Нею був започаткований новий етап розвитку економічної думки, який виявився тісно зв'язаний з процесами регулювання економіки державою. Однак не кожне таке регулювання можна віднести до кейнсіанства. Останнім є тільки таке регулювання, яке пов'язане з дослідженням та підтриманням на практиці відповідного співвідношення між частиною доходу, що зберігається та інвестиціями для досягнення ефективного сукупного попиту тощо.

У післявоєнний період ситуація в кейнсіанстві змінилась. Виникла необхідність, *з одного боку, у переосмисленні ключових постулатів ортодоксального кейнсіанства для згладжування соціальних протиріч, що загострилися, а, з іншого – у підйомі економіки і, як наслідок – пошуку теорії, яка б забезпечувала стабільне економічне зростання*.

Звідси на місце стратегічної проблеми ортодоксального кейнсіанства – ліквідації вимушеного безробіття прийшли питання економічного зростання та циклічного розвитку. Саме ці аспекти, що уточнили проблематику кейнсіанства, привели до появи змін в його назві, коли до слова кейнсіанство додалось слово «нео», що означає нове.

У його проблематиці можна виділити три ключові лінії. Перша – лінія пов'язана з використанням напрацювань марксизму, що започаткувало неортодоксальний напрямок або ліве кейнсіанство; друга – пов'язана з

кейнсіанською ортодоксією (теорією економічної динаміки і зростання та економічного циклу) і **третя як своєрідна універсалізація кейнсіанства – з кейнсіансько-неокласичним синтезом.**

Таким чином, **ортодоксальне кейнсіанство** розділилось на два основні напрямки, один з яких – **праве кейнсіанство**, яке пішло за своїм метром та вбачало, що підвищення ефективного попиту варто здійснювати за допомогою переміщення накопленої частини доходу в інвестиції, використовуючи принцип мультиплікатора. Тим самим акцент був зроблений на **виробниче споживання**. Останнього принципу дотримувалось і універсалізоване і теж ортодоксальне кейнсіанство у вигляді **кейнсіансько-неокласичного синтезу**.

12.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство

Перший напрямок, на відміну від ортодоксального правого кейнсіанства, отримав назву **лівого кейнсіанства** і наголошував на необхідності стимулювання особистого споживання через розкручування інвестицій, а з ними і зайнятості. Напрямок сформувався в 40-50-х рр. ХХ ст. та базувався на ефекті мультиплікації, що полягав у збільшенні споживання, перш за все, незаможними верствами населення. Його виникненню сучасна економічна наука зобов'язана видатній учениці Дж. М. Кейнса – **Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983)**.

Її теорія стала спробою об'єднання деяких напрацювань марксизму з теорією свого вчителя. Так само, як і Дж. М. Кейнс, вона вважала, що основною проблемою капіталізму є недостатній ефективний попит, причину якого вбачала в нерівномірному розподілі національного доходу. Для вирішення цієї проблеми рекомендувалось, у першу чергу, збільшити споживання малозабезпечених верств населення. Враховуючи високий рівень граничної схильності до споживання останніх, вони, на думку автора, неодмінно призведуть до зростання ефективного попиту.

Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон рекомендувала державі проводити соціальну орієнтацію бюджету й стимулювати зростання коштів на будівництво доріг, житла, освіти та ін. Іншими словами продовжувати політику зі збільшення інвестиційних витрат на соціальні програми. Це в економічній літературі отримало назву **соціалізації інвестицій**.

Однак на цьому шляху могли стати монополії, інтереси яких вступали в протиріччя із завданням підвищення граничної схильності вище зазначеної частини населення до споживання. Адже метою великого бізнесу є досягнення, крім звичайного прибутку, ще й монопольного. Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон радила державному апарату обмежувати їх діяльність.

Ідеї видатної жінки-економіста, як ніколи раніше, виявились актуальними для умов сучасної України, тому що через перерозподіл державного бюджету країни можна було б суттєво збільшити споживання малозабезпеченими верствами населення а з ним підвищити сукупний

інвестиційний попит, державний бюджет і головне сукупну зайнятість населення.

Іншим шляхом досягнення ефективного попиту в Україні може стати використання мультиплікаційного ефекту в таких напрямках, як житлове та дорожнє будівництво, що в наш час активно використовує сусідня Білорусь.

12.1.2. Ортодоксальне кейнсіанство

а) теорії економічної динаміки та зростання

Для розуміння першого відгалуження кейнсіанства, перш за все, звернемо увагу на теорію цього етапу розвитку кейнсіанської школи. Визначимо передумови його появи, сутність, відмінності від його ортодоксального варіанта та історичну роль у ракурсі розробки питань теорії економічного зростання та економічного циклу.

Передумови виникнення некейнсіанства визначались особливостями економіки Європи післявоєнних років. Закінчилася Друга світова війна, а з нею і високі темпи розвитку, обумовлені витратами на військово-промисловий комплекс (ВПК). Населення не хотіло повертатися до страждань повоєнної та воєнної пори. Крім того, небачені темпи економічного зростання у соціалістичних країнах потребували адекватної відповіді. Як результат, головними стають проблеми забезпечення високої динаміки розвитку економіки. Саме вони й викликали появу теорії економічного зростання, що віддзеркалилась у моделі Харрода-Домара.

Крім того, до умов необхідності підйому післявоєнної економіки додалась проблема дослідження, ще й економічного циклу та його фаз і не тільки кризи та депресії, але й пожвавлення та підйому. Як наслідок цього, з'являються розробки теорії циклічних коливань з постійним регулюванням державою циклу у всіх його фазах.

Питання виявилось не простим, а тому потребувало участі видатних вчених тієї доби в рамках некейнсіанської доктрини. Так, низку фундаментальних ідей, у руслі зазначеного питання, сформулював англієць **Р. Харрод** у монографії «**Торговий цикл**» (1936). Центральна ідея некейнсіанства доповнилась об'єднанням механізмів мультиплікатора і акселератора, що розроблялась такими відомими економістами, як П. Е. Самуельсон, Дж. Хікс та іншими. Важливо зазначити, що найбільший вклад у цю проблему вніс головний теоретик економічного циклу – американський економіст **Е. Хансен**.

Завдання, визначене вченими даного напрямку, ставило за мету пошук оптимального варіанта досягнення економічного зростання, визначення умов його здійснення та найважливіших пропорцій забезпечення.

Починаючи з 50-х років і аж до 70-х років минулого століття, цей напрям займав домінуюче становище в економічній науці. На відміну від **лівого кейнсіанства**, що акцентувало увагу на *стимулюванні особистого споживання*, представники **правого кейнсіанства** як другого, так і третього

відгалуження, зосереджували свої наукові інтереси на проблемі *стимулювання виробничого споживання*. Звідси їх основна увага полягала у *досягненні сукупного ефективного попиту через стимулювання виробничих інвестицій*.

Послідовники Дж. М. Кейнса висунули *три проблеми*, які мали відносно самостійний характер: *питання динамічної рівноваги, тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та циклічних коливань*. У результаті подальшого розвитку цей напрям отримав назву **правого неокейнсіанства**, в якому домінували дві тенденції: американська та європейська, представлена, насамперед, дослідженнями французьких учених. Розглянемо їх більш детально.

Неокейнсіанство, на відміну від його класичного (ортодоксального) варіанта (теорії Дж. М. Кейнса), отримало *нове звучання*. *По-перше, воно передбачало, на відміну від Дж. М. Кейнса, постійний вплив держави на економіку. По-друге, враховувався динамічний фактор розвитку, тобто науково-технічний прогрес, що знайшло своє відображення в показнику акселерації (зворотного поняттю мультиплікації). По-третє, відслідковувалась політика структурної перебудови.*

Теорію економічного зростання ще у 30-х роках минулого століття започаткували американські послідовники Дж. М. Кейнса, насамперед, економісти Гарвардського університету **Елвін Харві Хансен (1887–1975)** та **Сеймур Едвін Харріс (1897-1974)**. Вивчення їх концепцій, насамперед інвестиційної теорії циклу, допомагає зрозуміти загальні риси та особливості, притаманні саме американському варіанту неокейнсіанства.

Їх можна звести до ряду ключових положень. *По-перше*, його послідовники вважали, що причина циклічності, а разом з тим періодичних криз і безробіття, викликається «коливаннями динаміки інвестицій». Капіталовкладення отримують характер своєї незалежної змінної, від якої залежать інші змінні. *По-друге*, вони доповнили концепцію мультиплікатора Дж. М. Кейнса концепцією акселератора, запропоновану французьким економістом **Альбером Афтальоном (1874-1956)** ще у 1913 році. *По-третє*, велике значення в теорії циклу мав розподіл капіталовкладень на автономні (незалежні від руху споживання або національного доходу) і похідні інвестиції, пов'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Саме останній тип інвестицій бере участь у моделі «мультиплікатор-акселератор». *По-четверте*, американські економісти змінили метод перманентного регулювання та напряму приватних і державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури, незважаючи на можливий дефіцит державного бюджету. Останній став підвалинами складової концепції «вмонтованих» стабілізаторів і неокейнсіанських антициклічних програм.

Саме вони, вперше, звернули увагу на розробку низки проблем та деякі актуальні постановки, зроблені набагато раніше них у працях видатного

українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського, які потім отримали широке використання у їхніх творах.

Представники **неокейнсіанства** у Франції, на відміну від положень Дж. М. Кейнса, вважали необов'язковим його положення, щодо регулювання позичкового процента для стимулювання нових інвестицій і пропонували користуватися індикативним методом планування економіки як головним засобом забезпечення безперервності інвестиційного процесу. Найбільш відомий представник цієї концепції **Франсуа Перру (1903–1987)** для цього розробив ряд конструктивних планів щодо становлення програмування економіки Франції.

Новий етап у розвитку даного напрямку почався у післявоєнні роки, коли на перший план соціально-економічного розвитку західних країн вийшла не проблема «повної зайнятості», а економічного зростання. Об'єктивною передумовою його появи стають нові процеси, що відбувалися в піднесенні економіки у цей період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток країн з ринковою системою, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах прискорили постановку цієї проблеми на порядок денний.

Дехто з прихильників основних ідей Дж. М. Кейнса і його послідовників щодо необхідності та можливості державного регулювання економіки (за відсутністю на стихійному ринку рівноваги між попитом та пропозицією) сприйняли ці ідеї як вихідну позицію для розробки нових теорій. Їх сутність полягала у з'ясуванні та обґрунтуванні механізму постійних темпів економічного зростання. Так сформувався неокейнсіанські теорії економічного зростання, автори яких робили спроби створити теорію відтворення, придатну для різних кон'юнктурних умов, та визначити загальні фактори економічного зростання.

Головними провідниками цих теорій були англієць **сер Рой Форбс Харрод (1900–1978)** та американець польського походження **Євсїй Дейвід Домар (1914–1997)**, які побудували моделі, які відображали специфіку втручання держави в економіку. Опанування цих теорій дає можливість з'ясувати їх спільність, основний зміст та специфіку. Особливості зазначених моделей обумовлені лише певною відмінністю у вихідних позиціях їх побудови. Так, в основу моделі Харрода покладена ідея рівності інвестицій та заощаджень, на відміну від якої модель Є. Домара виходить з рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції).

Разом із тим, варто звернути увагу на те, що обидві теорії базуються на врахуванні **системи «мультиплікатор-акселератор»** та моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження та споживання. Крім того, визнається незмінність (сталість) у довгому періоді таких параметрів, як частка заощаджень у доходах і середня ефективність капіталовкладень. Загальним є і висновок щодо доцільності підтримування постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти певного

використання виробничих потужностей і трудових ресурсів. І зрештою, близькість теорій визначає спосіб досягнення динамічної рівноваги та постійного зростання, що визнається можливим лише у випадку активного державного регулювання економіки. Перераховані схожості підходів, у економічній літературі отримали назву моделі Харрода-Домара.

Зазначена вище модель є *однофакторною*, тобто спрощеною. Висхідним її положенням є визнання того, що динамічна рівновага можлива за певної відповідності виробництва попиту. На відміну від неї, більш складними системами моделювання є *багатофакторні* моделі економічного зростання Е. Хансена, Дж. Хікса та ін. Вони є модифікованими моделями механізму циклічних коливань за рахунок упровадження в базові (однофакторні) моделі, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

Іншим, дуже важливим питанням неокейнсіанства, є проблема економічного циклу.

б) теорія економічного циклу

Одночасно з теорією економічного зростання отримує розвиток і теорія економічного циклу. Її фундаментальне дослідження здійснив американський економіст **Елвін Хансен**, про значні наукові здобутки якого вже було сказано у попередньому розділі. Він простежив динаміку інвестицій і показав, що підйоми та злети в економіці пов'язані із нерівномірністю інвестицій, які відповідним чином впливають і на рух доходів.

«Звичайно - писав Е. Хансен, - коливання доходу, продукції та зайнятості містить не одні тільки коливання розміру реальних інвестицій. Споживання також збільшується і скорочується в ході циклу, але порівняно зі зростанням і падінням реальних інвестицій ступінь змін споживання виявляє менш виражену відповідність розмаху циклічних коливань. Більше того, споживання у своїй значній частині збільшується і зменшується під прямим впливом коливань розміру реальних інвестицій, хоча до деякої міри ... рух споживання має більш-менш незалежний або автономний характер» [260, т. 1, с. 216].

«Викликане інвестиціями збільшення доходу, - пише далі дослідник, - може, у свою чергу викликати подальше зростання інвестицій. Цей останній ефект відомий під назвою принципу виробничого попиту або принципу акселерації» [260, т. 1, с. 379]. Звідси інвестиції зростають під впливом зростання виробництва і доходу.

Збільшення чистих інвестицій під дією змін обсягу виробництва породжує ефект акселератора (ефект, зворотний мультиплікатору). Зростання інвестицій чинить обернений вплив на національний дохід. Е. Хансен зазначає дію приросту інвестицій на рівень доходу, який має наслідком зростання доходу і споживчих витрат. Один процес накладається на інший, утворюючи взаємодію мультиплікатора та акселератора.

Зростаючий попит спонукає підприємців збільшувати обсяг інвестицій. Виробництво розширяється, а занятість, відповідно, зростає. Однак бажання продовжити стимулюючий рівень інвестицій тримається на нестійкій основі й досягнувши свого максимуму змінюється падінням виробництва.

Суттєвий внесок у теорію економічних циклів зробив **Джон Річард Хікс (1904-1989)** у праці «**Вклад у теорію торгового циклу**» (1950). По суті, його теорія стала спробою синтезу теорій, або узагальненням положень та висновків низки дослідників-кейнсіанців. Він зауважив, що основну роль відіграє положення про бар'єри (обмеження) на шляху рівноважного руху: «стелі» та «підлоги». Коли досягається повна занятість, рух доходу натикається на верхній бар'єр («стелю»). Зростання реальних доходів зупиняється. Але, якщо зростання реальних доходів не може збільшуватися, то похідні капіталовкладення різко скорочуються, оскільки їх розміри залежать від приросту доходу, а не від його рівня. Відповідно гальмується і збільшення доходу.

Інший бар'єр («підлога») обумовлений тим, що існує межа скорочення інвестицій. Інвестиції не можуть впасти до нуля, так як частина валових інвестицій повинна піти на відшкодування зношеного капіталу.

Коли скорочуються інвестиції і досягають «підлоги», то надалі їх зниження припиняється; сповільнюється і зниження доходу. Через деякий час дохід починає знову зростати і рух поновлюється у зворотному напрямку. Чергування періодів зниження і збільшення доходу має наслідком циклічні коливання.

Реальна картина економічного циклу розгортається під впливом багатьох, нерідко суперечливих, неоднозначних факторів. Зміни компонентів ділової активності, як правило, неоднакові за амплітудою й тривалістю. Економічний цикл розглядається як процес коливань, незалежний від довгострокового економічного зростання. Фактично сталося своєрідне «розмежування» між теоріями циклу і теоріями економічного зростання. Разом із тим, не заперечується їх взаємозв'язок як взаємодія коливальних і поступальних рухів.

Таким чином, підводячи висновки щодо ортодоксального неокейнсіанства, ми **можемо зазначити так:**

1. Зазначений напрямок базувався на двох ключових теоріях – економічної динаміки і зростання та економічного циклу.

2. Теорія економічного зростання предстала у двох варіантах – спрощеної однофакторної моделі Харрода-Домара та більш складного її варіанта, розробленого, перш за все, економістами Е. Хансеном та Дж. Хіксом, яка враховувала дію змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

3. Що стосується однофакторної моделі, то в ній можна побачити низку важливих аспектів, які можна ранжувати за такими параметрами:

- сучасна товарно-грошова західна економіка нестійка в силу особливостей свого господарського механізму. Економічний цикл з його

фазами – це не «відхилення» від тренда, він властивий самій природі економіки, що розвивається («балансування на лезі ножа»);

- модель Харрода - Домара показує, що існує небезпека не тільки спаду (проти чого і направлені рекомендації Дж. М. Кейнса), а й надмірного інвестиційного буму, що підсилює нестабільність економіки, який розгойдує її у зворотному напрямку;

- система державного регулювання покликана вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: забезпечити умови й стимули для постійного економічного зростання; запобігти можливість масового безробіття і спаду виробництва. Звідси випливають і рецепти проведення взаємопов'язаної політики. З одного боку, політики «вирівнювання» промислового циклу (антициклічної політики), з іншого – політики стимулювання сталого економічного зростання;

- економічне зростання передбачає не просто підтримку поточного рівня приватних і державних інвестицій, а їх систематичне нарощування. Прирости інвестицій розглядаються некейнсіанцями як спонукальні поштовхи («нових імпульсів») до зростання.

Розглянута модель Харрода-Домара дала поштовх появі проблем економічної динаміки. Правда, вона є теоретичною однофакторною моделлю, а не обґрунтуванням рецептів конкретного їх вирішення залежно від ситуації та галузі, де вона застосовується.

Е. Хансен звернув увагу на небезпеку акценту тільки на проблеми коефіцієнта капіталоємності і недооцінку інвестицій у розвиток людських ресурсів як ще більш вагомих [256, с. 146]. У своїх роботах учений окреслив програму довгостроково розвитку, звернувши увагу на забезпечення рівності можливостей при цьому вказуючи на небезпеку значного матеріального розшарування суспільства.

12.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM

Кейнсіансько-неокласичний синтез, або неокласичний синтез у економіці з'явився як подальший розвиток ортодоксального кейнсіанства, що започаткував науку про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини. Перші напрацювання у подібному напрямку почались, ще у другій половині 30-х років, але широко стали проникати в економічну теорію тільки з 50-60-х рр. ХХ ст.

Причиною цього стало впровадження у технологічне виробництво жорсткої автоматизації, що проявилось у докорінній зміні засобів праці та появі четвертої частини машини – управляючого устрою. Нагадаємо, що жорстка автоматизація – це використання устаткування, яке спроектовано спеціально для виробництва певного продукту.

На конвеєрі встановлювались спеціальні прилади, що знаходились у руках робочих і автоматизували виробництво продукції, даючи можливість здійснювати процес без участі людини. Однак періодично при випуску нової

продукції виникала необхідність у переналадці поточної лінії, що мало наслідком значне збільшення виробничих затрат.

Зміни в рівні розвитку кооперації як форми індивідуального капіталу і його відтворення не могли не вплинути на макроекономічні аспекти відтворення сукупного суспільного капіталу. Однак скоро стало зрозуміло, що поєднання в теорії індивідуального відтворення капіталу (розроблено неокласикою) і сукупного суспільного (розроблено кейнсіанством) можливо лише за умови їх поєднання. Тому наприкінці 70-х рр. ХХ ст. різниця між кейнсіанською та неокласичною школами починає отримувати більше історичний, ніж концептуальний характер.

Треба зазначити, що принцип «неокласичного синтезу» було проголошено задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямків економічної теорії. Тому він довго залишався у вигляді ідеї, яка отримала реалізацію в умовах кардинальної зміни технологій виробництва.

Такий підхід був уперше запропонований Дж. Хіксом ще у 1937 році і у 40-50-х рр. минулого століття активно підтриманий лауреатом Нобелівської премії з економіки, професором **Франко Енріко Модільяні (1918-2003)** та остаточно обґрунтований П. Е. Самуельсоном, коли стала очевидна не тільки необхідність поєднання напрацювань неокласики та кейнсіанства, але виникла й реальна потреба та можливість для цього.

Тоді праця Дж. М. Кейнса почала розглядатись як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, виходячи з міркувань засновника кейнсіанства неокласична школа стала окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Так, англієць підкреслював, що коли за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере свого попереднього значення.

Сутність синтезу полягала у тому, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеженого втручання держави в економіку та визнавали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією та виробництвом і споживанням.

У 50-60-ті рр. ХХ ст. в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Некейнсіанство, неокласична теорія, теорія кон'юнктури, економетрики об'єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації і економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив **Волт Вітмен Ростоу (1916-2003)**, який писав про те, що сучасні економісти, поставивши перед собою завдання щодо об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність.

Справді, школу «неокласичного синтезу» вирізняє з-поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджується на проблемах економічного зростання, подальшому розвитку теорії загальної економічної рівноваги. Саме представники зазначеної школи запропонували методику аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання. Ними були отримані вагомі результати у галузі теорії та практики оподаткування. Саме в межах школи набули розвитку методи економіко-математичного аналізу та можливості їх застосування у політології. Поряд з макроекономічними методами дослідження ця школа використовувала і мікроекономічні підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим автором та пропагандистом теорії «неокласичного синтезу» був видатний американський економіст, професор **Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009)**. Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки, від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Дж. М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса – тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за методологією, і тим самим накреслив сучасні підходи до вивчення економічних проблем. Учений писав, що його теорія містить усе те позитивне, що має як кейнсіанський, так і неокласичний аналіз, що уможливорює поєднання в одне ціле макро- та мікроекономіки.

Його широко відома книга **«Економікс» (1948)**, що скоро стала у світі найвідомішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами, була присвячена аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. У третьому виданні **«Економіксу» (1955)**, було передусім наголошено на ідеї неокласичного синтезу, де П. Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати розрив між мікро- та макроекономікою.

Кожне наступне видання праці відображало нові досягнення економічної теорії. У 1985 році, у дванадцятому (спільно з В. Нордхаузом) виданні, було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х рр., проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрямки розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Наприкінці цього розділу слід відзначити, що дуже важливу роль у теорії кейнсіансько-неокласичного синтезу відіграє, так звана, модель IS-LM – спільної рівноваги товарного і грошового ринків, яку ще іноді називають моделлю Хікса-Хансена. Як відомо, вона була розроблена безпосередньо Дж. Хіксом у 1937 році, однак отримала широке наукове визнання саме завдяки Е. Хансену у 1949 році. Власне ця модель кейнсіанського типу описує економіку в короткостроковому періоді та служить основою сучасної теорії сукупного попиту.

12.2. Посткейнсіанство

Посткейнсіанство з'явилося як результат кардинальних змін у *п'ятому технологічному укладі (1970-2010 рр.)* початок якого припав на 1970 рік, а пік розвитку – на 1983 рік, а його завершення знаменувало в кінці фази у

2010 році появу світової фінансово-економічної кризи. Саме цей період став початком у 70-х роках гнучкої автоматизації на тих же заданих раніше фордівських заводах, яка ставила за мету зробити ефективним не тільки масове, але і індивідуальне виробництво продукції. Звідси п'ятий уклад знаменував собою прорив в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, матеріалів, освоєнні космічного простору, супутникового зв'язку і т. ін. Гнучка автоматизація це – використання керованого засобами обчислювальної техніки комплексу технологічного обладнання, що автоматично адаптується до змін у програмі виробництва різних продуктів.

Ядро зазначеного технологічного укладу склали електронна промисловість, обчислювальна техніка, оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, виробництво і переробка газу, інформаційні технології, що забезпечили **технічну основу гнучкої автоматизації як основи розгортання НТР**.

Ключовим фактором укладу були мікроелектронні компоненти, що визначили *переваги технологічного укладу*, порівняно із попередніми, які полягали в *індивідуалізації* виробництва й споживання та *підвищенні гнучкості виробництва*.

Відбувся перехід від розрізнених фірм до єдиної мережі великих і малих компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету, що здійснюють тісну взаємодію в галузі технологій, контролю якості продукції, плануванні інновацій з якими неминуче відбувається посилення процесів соціалізації як антиподу товарної форми зв'язку.

Усе це відбувалося на фоні розгортання НТР і мало наслідком інтелектуалізацію процесів виробництва, глобалізацію економічних процесів з домінуванням ТНК, а з ними екологічних проблем, нестачі ресурсів тощо.

Тому уже у другій половині 60-х, і особливо у 70-х роках ХХ ст. рецепти неокейнсіанської моделі почали все більше суперечити економічним законам розвитку, навіть більше того, сприяти загостренню окремих проблем таких, як інфляція, дефіцит державного бюджету, і особливо – циклічності розвитку. Це, насамперед, проявилось в періоди світових економічних криз 1974-1975 та 1980-1982 рр. Циклічні спади поєдналися з низкою структурних криз (енергетичною, екологічною, валютно-фінансовою). Виникло нове явище **стагфляція** як симбіоз інфляції і падіння виробництва для протидії якому в ортодоксального кейнсіанства не виявилось не тільки засобів боротьби із новим явищем – стагфляцією, але навіть із старим – інфляцією.

Крім того, соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не може забезпечити повної зайнятості та рівноваги. Кейнсіанські концепції та моделі вже не давали можливості вирішити проблеми реалізації сукупного суспільного капіталу та безкризового розвитку економіки.

Криза кейнсіанства як офіційної доктрини державного регулювання послужила причиною значного посилення критики як з боку її традиційних

опонентів-неокласиків, так і самих прихильників теорії Дж. М. Кейнса. Виникла гостра необхідність перегляду ортодоксальної версії кейнсіанства, що отримало назву «посткейнсіанство».

Історично посткейнсіанство сформувалось як злиття двох наукових течій. По-перше, англійського лівого кейнсіанства з його центром у Кембриджі, про що було сказано вище, визначним представником якого була Дж. В. Робінсон, а також Н. Калдор та П. Сраффа. І, по-друге, американської групи економістів – Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вейнтрауб, Х. Мінські та ін.

Дж. В. Робінсон виступила з критикою вульгаризації ортодоксального кейнсіанства і закликала завершити кейнсіанську революцію. При цьому в розробці теорії на неї великий вплив справила теорія суспільного відтворення К. Маркса.

Представники обох напрямків намагалися поєднати певні загальні підходи до економічної теорії намічені ще самим Дж. М. Кейнсом і ставили за мету остаточне розвінчання неокласичної системи та доведення до кінця вже згаданої початої Дж. М. Кейнсом революції в економічній теорії – створення нового синтезу макро- і мікроекономіки. Однак створити цілісну, загальноновизнану теоретичну систему їм так і не вдалося.

Докладний розгляд концепцій представників англійського лівого кейнсіанства (теорії нагромадження капіталу, економічного зростання та розподілу національного продукту, теорії вартості, ціноутворення та ін.) та американського посткейнсіанства (так званого монетарного кейнсіанства) дає можливість визначити та зрозуміти їх загальні риси та розбіжності.

Розглянемо більш детально різновиди посткейнсіанства. Але спочатку зауважимо, що воно мало **три основних напрямки: монетарне, калецькіанське та неорікардіанське посткейнсіанство.**

12.2.1. Монетарне посткейнсіанство

До найбільш знаних представників цього напрямку слід віднести, у першу чергу, американських вчених **Сіднея Вейнтрауба (1914-1983), Роберта Вейна Клауера (1926-2011), Акселя Стіга Бенгта Лейонхуфвуда (1933)** тощо, а також таких економістів як **Пол Девідсон (1930), Хайман Філіп Мінські (1919-1996)** та **Ян Аллен Крегель (1944)**, що творчо поставилися до застосування надбань монетаристських ідей та неокласичної економічної теорії. У своїх працях вони, як і представники сучасного монетаризму, велику роль відводили грошам як активному фактору впливу на макроекономічні процеси, де вони вважались потужною обставиною впливу на економічну кон'юнктуру ринку, а не пасивним елементом, як це мало місце в ортодоксальному кейнсіанстві. Цим підтверджувалися прогнози К. Маркса про перетворення грошей в інвестиційний матеріал, за допомогою якого відбувається підтримання та регулювання технологічних процесів.

Монетарні посткейнсіанці скористалися напрацюваннями неокласичної мікроекономіки для розширення можливостей макроекономічного аналізу, де враховувалася роль недостатньої інформації на фінансових ринках, а значить невизначеність майбутнього та макроекономічної нестабільності. Причому невизначеність майбутнього, а не досягнення суспільством ефективного попиту представники цього напрямку ставили як найголовнішу проблему в теорії самого Дж. М. Кейнса. Саме це, до речі, у головному, відрізняє даний напрям від неокласики.

Грошовий матеріал, на думку представників монетарного посткейнсіанства, зв'язує минуле, сьогодення та майбутнє економіки. Незважно побачити, ще одну прогностичну функцію теорії К. Маркса, який ще в ХІХ ст. вказав на значення форм антиципації (передбачення), коли сучасне буде визначати майбутнє. На думку монетарних посткейнсіанців нерівновага в економіці визначалася грошовими контрактами на строк, що зумовлюються невизначеністю майбутнього.

Гроші, на їх думку, мають дві властивості, які обумовлюють наявність стійкої нерівноваги в умовах неповної зайнятості. Виробництво грошей не зростає зі збільшенням попиту на них, викликаючи нульову еластичність попиту, що наближається до нуля. Наслідком цього є відсутність збільшення працівників, зайнятих виробництвом грошей. З іншого боку, при збільшенні процентної ставки (ціни грошей) попит не переміщується на інші товари. А от з переміщенням попиту на гроші в умовах нестабільності економіки, що більш імовірно, виникає гонитва за ними. Наступає зниження ділової активності, що веде до безробіття.

Звідси витікали пропозиції монетарних посткейнсіанців, які пропонували всі зусилля направити на боротьбу з інфляцією за допомогою обмеження державою розмірів заробітної плати з одночасним регулюванням капіталовкладень для більш повного використання потужностей і робочої сили. Даний напрямок може бути використаним в економіках слабо розвинутих країн, зокрема, і в нашій державі.

12.2.2. Калецькіанське посткейнсіанство

Цей напрямок пов'язаний з ім'ям видатного польського економіста **Міхала Калецькі (1899-1970)**, який певний час жив у Великій Британії в Кембріджі, і в 30-х рр. ХХ ст., ще до Дж. М. Кейнса розробив власну теорію, що отримала в країні широке розповсюдження. Причому деякі економісти вважають його теорію не менш значущою ніж теорія Дж. М. Кейнса. Ним була підготовлена теорія ефективного попиту стосовно умов недосконалої конкуренції. Вчений з'ясував ситуацію, що породила стагфляцію у 60-70 роках ХХ ст., яку Дж. М. Кейнс, навіть, не припускав, вважаючи, що помірні інфляція буде стимулювати інвестиційну діяльність.

Англійський економіст **Кейт Джордж Коулінг (1936)** розвиваючи ідеї М. Калецькі теж пояснював стагфляцію дією монополій, що ведуть до

зменшення частки зарплати у національному доході. Робітники домагаються її підвищення, але це, на його думку, збільшує лише номінальні, а не реальні її розміри, так як монополії тут же намагаються компенсувати таке підвищення статків робітників збільшенням цін на свою продукцію. У зв'язку з цим, відбувається зниження споживання товарів тими, хто працює, що є основними покупцями, а з цим зменшується і гранична схильність до споживання. Таким чином, домагаючись нового підвищення зарплати, робітники розкручують спіраль інфляції, викликаючи одночасне скорочення монополіями виробництва і зменшення ними споживання основної маси товарів, що неминуче призводить до процесів стагфляції.

12.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство

У зв'язку з кризою неокейнсіанства крім зазначених вище відгалужень посткейнсіанства як монетарного та калецькіанського варіантів з'являється ще й модифікований до нових умов рікардіанство.

До його основних представників належали **П'єро Сраффа (1898-1983)**, **Джон Леонард Ітуелл (1945)**, **П'єранджело Гареньяні (1930-2011)**. Відмінність цього напрямку від ортодоксальної версії кейнсіанства, на думку зазначених авторів, полягала в перенесенні дослідження економічних процесів із короткострокового періоду в довгостроковий. Один із головних представників цього напрямку **П. Сраффа** у 1960 році написав книгу **«Виробництво товарів за допомогою товарів»**, де показав неправильність теорії формування вартості та розподілу багатства, виходячи з концепції граничної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва.

Учений привернув увагу сучасної економічної науки до теорії Д. Рікардо, вказавши, що рівноважний стан економіки та відхилення від нього, викликані факторами тимчасового, несистематичного характеру. Дослідження рівноважної економіки, при якій є середній рівень прибутку та зарплати, не залежить від співвідношення між сукупним попитом та сукупною пропозицією. У стані рівноваги обсяги виробництва та зайнятості перебувають у «природному стані» і ціни відповідають вартості. Відхилення від рівноваги викликають тимчасові фактори, до яких можна віднести інституціональні зміни. Тим самим у розгляді питань економічної теорії були задіяні надбання інституціональної теорії. У розподілі факторів на тимчасові та стійкі у представників цього напрямку немає єдності. Вони стосуються і проблем визначення тимчасових періодів та тлумачення грошей.

12.3. Нове кейнсіанство

Нове кейнсіанство не треба плутати з неокейнсіанством як першим етапом трансформації ортодоксального кейнсіанства. Зазначений напрям окреслився в 80-х роках ХХ ст. як теорія в основній масі, представлена економістами із США, до цього виразниками монетарного посткейнсіанства.

Головними його носіями є **Джозеф Юджин Стігліц (1943)**, **Джордж Акерлоф (1940)** та інші економісти. До представників цього напрямку можна віднести і **Ніколаса Грегорі Менк'ю (1958)** та **Девіда Ромера (1958)**, авторів двотомної праці «**Нова кейнсіанська економічна теорія**» (1991), а, також, **Майкла Діна Вудфорда (1955)**, **Ассара Ліндбека (1930)**, **Стенлі Фішера (1943)**, **Олів'є Жана Бланшара (1948)** тощо.

Ситуація, яка виникла в цей період засвідчила прогалини в напрацюваннях як монетарного кейнсіанства, так і сучасного монетаризму, а також більш принадної, але далеко небездоганної для того стану суспільства теорії нової макроекономіки або раціональних передбачень (очікувань).

Нове кейнсіанство спробувало їх усунути. Воно відштовхувалося від основного положення Дж. М. Кейнса про нестабільність ринкової системи, але відійшло від його стратегічної лінії про визначальну роль в економіці дії сукупного попиту. Нова доктрина поповнила кейнсіанство, з одного боку, методами неокласики та його математичним апаратом, що було нехарактерно для монетарного посткейнсіанства. Головним об'єктом аналізу стала дія ринків, що викликала необхідність започаткування в межах кейнсіанства розробки аспектів мікроекономіки до цього існуючої в межах неокласики. Утворилася нова теорія, яка кардинально переформатувала ортодоксальну кейнсіанську доктрину після чого вона стала мало в чому нагадувати свій виток – **ортодоксальне кейнсіанство**, тобто теорію її фундатора – Дж. М. Кейнса. Одночасно чітко окреслились принципи розбіжності з неота посткейнсіанством.

Новий варіант кейнсіанства виходив з вирішальної ролі в економіці монополій, використовуючи теорію монополістичної конкуренції. На базі подібного підходу була створена модель взаємозалежності зайнятості та оплати праці, а також, проаналізована роль економічної інформації. Крім того, нове кейнсіанство запропонувало та розробило заходи щодо підйому економіки малорозвинених країн, використавши монетарні фактори розвитку суспільства.

13. КЕЙНСІАНСЬКА ТЕОРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Вивчення цього питання слід починати, спираючись на значення кейнсіанської теоретичної системи і розуміння того, коли і чому вона мала такий значний вплив на економічну політику багатьох країн світу. Майже чотири десятиліття ідеї Дж. М. Кейнса були на озброєнні керівних органів індустріально розвинених країн. Передусім це стосується напрацювань у теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Дж. М. Кейнса поклала початок широкому втіленню у життя розмаїття конкретних методів і способів такого регулювання.

Подальший розвиток кейнсіанства мав наслідком критику його опонентами вихідних позицій теорії. Так, у США ортодоксальне кейнсіанство критикувалось за двома основними аспектами. По-перше, за те,

що «ортодокси» не розробили теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. В результаті цього їх теорії циклу і рецепти антициклічної політики виявилися непридатними за умов стагфляції. По-друге, за ігнорування ролі грошово-кредитних чинників і фінансової системи в цілому, як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність.

Що стосується застосування кейнсіанської теорії та рекомендацій в економічній політиці розвинених країн, то тут треба констатувати велике розповсюдження її в США, Великобританії, Франції. Економічна програма посткейнсіанства найбільш повно була втілена в практиці «скандинавської моделі» соціально-економічного розвитку. Враховуючи схожість підходів шведської школи та кейнсіанства, треба вказати про наукові розробки шведської (стокгольмської) школи як самостійного напрямку, що перш за все, були використані в економічній політиці цих країн.

Певні елементи кейнсіанства можна побачити і в економічній політиці уряду сучасної України. Правда, їх реалізація обмежена, що криється в нерозвиненому стані вітчизняної економіки. На відміну від неї, у зазначених вище державах відбулись економічні процеси підриву вартісного механізму саморегулювання, до яких Україні ще далеко, що дозволило б ефективно, до певного часу, застосовувати рецепти кейнсіанства у повному обсязі.

14. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ КЕЙНСІАНСТВА ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Підводячи підсумки даного курсу, слід відмітити, що кейнсіанство стало одним із ключових напрямків сучасної економічної науки, пік якого припав на період з 30-х до початку 70-х років ХХ ст. Як і два інші, ключові напрямки сучасності (**неолібералізм та інституціоналізм**), багато в чому він був пов'язаний з новою формою соціально-технологічних відносин, що виникли на базі нової форми суспільного технологічного розподілу праці, який призвів до підриву вартісного механізму саморегулювання і появи такого явища, як співіснуюча праця. Основою останньої стало посилення технологічної безперервності та паралельності виробництва, відкритого ще соціалістами-рікардіанцями в ХІХ ст.

Визначальною заслугою Дж. М. Кейнса стало те, що він, фактично, вперше в історії економічної науки створив теорію, яка, з одного боку, пояснювала появу такого грізного феномену, як Велика депресія, а з іншого – накреслила шляхи її подолання.

У подальшому, реалізовані К. Марксом зміни в розвинених країнах отримали піднесення в поясненні сучасних головних напрямків економічної думки, як з'ясуванні зародження, розвитку та змін у процесі трансформації технологічних укладів, як якісно нової форми зв'язку між людьми, яка засвідчує принципово новий рівень усупільнення виробництва.

Кейнсіанство, як новий напрямок в економічній науці, започаткувало перший варіант теоретичного і практичного осмислення підриву вартісного

механізму саморегулювання, яке було домінуючим до появи гнучкої автоматизації. Її становлення та розвиток засвідчило появу нового механізму саморегулювання процесів господарювання вже *не через ринок*, а суто через *технологічні процеси*. З цим відпала необхідність посиленого впливу держави на підтримання пропорцій у суспільному відтворенні, а, як результат – появу з 70-х років ХХ ст. як домінуючого напрямку – неолібералізму в усіх його іпостасях (сучасного монетаризму, теорії економіки пропозиції та раціональних передбачень) і такої проміжної між ними теорії, як німецький ордолібералізм, який займає проміжне місце між централізованою економікою та вільно регульованим ринком. Власне, у цей же період, кейнсіанство і втрачає свої домінуючі позиції.

Інституціоналізм вирішує ту ж саму проблему – появу нового механізму саморегулювання, спочатку у вигляді створення нових умов у надбудові суспільства, що прийшло з 30-ми роками минулого століття. Саме цим і пояснюється його тісна співпраця з економістами, які розробляли дуже схожі з кейнсіанськими підходи, у межах «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Інституціоналісти доповнили ідею Дж. М. Кейнса стосовно впливу групових психологічних інтересів, що визначаються змінами в технологічних укладах. Така співпраця продовжувалась до 70-х років ХХ ст., поки кейнсіанство не втратило свою провідну роль.

Власне з цього періоду і починається самостійний та дуже плідний розвиток саме інституціоналізму, який, у межах неінституціоналізму, використавши науковий методологічний апарат неокласики, підняв на якісно новий рівень науково-практичні розробки суспільних інститутів.

Процес доповнення та взаємопроникнення різних напрямків сучасної економічної науки продовжився. Так, кейнсіанство в 60-70-х роках ХХ ст. поєднавши наукові здобутки неокласики та кейнсіанства, дало новий поштовх в осмисленні проблем взаємодії та впливу одного на другого товарних та грошових ринків (модель IS-LM).

У сучасних умовах значення кейнсіанства поволі починає зростати. Воно досить активно відтісняє неоліберальні доктрини, що, у кінцевому наслідку, привело до нового рівня усупільнення виробництва та було викликано початком формування шостого технологічного укладу, а з ним і дії принципово нових технологій, що потребують їх виникнення, відслідковування, упровадження та взаємопереплетення, що є неможливим без розвитку науки, а з ним і відповідного посилення ролі держави вже в якості регулятора технологічних процесів, а не соціально-політичного інституту.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Промисловий переворот. Класичний капіталізм. Монополістичний капіталізм. Колоніальний монополістичний капіталізм Великої Британії. Позиково-лихварський монополістичний капіталізм Франції. Буржуазно-юнкерський монополістичний капіталізм Німеччини. Трестівський

монополістичний капіталізм США. Перша світова війна 1914-1918 рр. Період часткової стабілізації 1924-1928 рр. План Дауеса. План Юнга. Світова економічна криза 1929-1933 рр.

Кейнсіанство. Макроекономічний аналіз. Неокласика. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. «Основний психологічний закон» Дж. М. Кейнса. Ефективний попит. Теорія сукупного попиту. Добровільне безробіття. Циклічне безробіття. Вимушене безробіття. Повна занятість. Агрегати. Висхідні. Незалежні змінні. Гранична схильність до споживання. Гранична схильність до заощадження. Норма процента. Залежні змінні. Теорія інвестицій. Теорія зайнятості. Психологічні чинники: Гранична схильність до споживання. Перевага ліквідності. Передбачення майбутніх доходів. Гранична продуктивність капіталу. Кейнсіанська теорія норми процента. Принцип мультиплікатора. Парадокс заощадливості.

Державне регулювання економіки: Кредитно-грошова політика. Фіскальна (бюджетна) політика.

Кейнсіанська теорія та кейнсіанство. Ортодоксальне кейнсіанство. Неортодоксальне кейнсіанство. Еволюція кейнсіанського напрямку: ліве кейнсіанство. Некейнсіанство: економічна динаміка, теорія економічного зростання, темп економічного зростання, модель економічної динаміки Харрода-Домара, акселератор.

Кейнсіансько-неокласичний синтез: Модель IS – LM.

Криза ортодоксального кейнсіанства. Посткейнсіанство: Монетарне посткейнсіанство. Калецькіанське посткейнсіанство. Неорікардіанське посткейнсіанство.

Нове кейнсіанство.

Кейнсіанська теорія та економічна політика.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту у країнах Західної Європи наприкінці XVIII – другій половині XIX ст.
2. У чому проявлялись особливості британського, французького, німецького та американського монополістичного капіталізму?
3. Назвіть передумови та охарактеризуйте наслідки Першої світової війни для основних капіталістичних країн Західної Європи?
4. У чому полягали сутність та наслідки планів Дауеса та Юнга для післявоєнного відродження?
5. Які обставини визначили появу світової економічної кризи 1929-1933 рр.?
6. Які основні причини викликали появу кейнсіанства?
7. Які загальні методологічні принципи покладені в основу теорії Дж. М. Кейнса і чим вони відрізняються від неокласичних?
8. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» (1936) Дж. М. Кейнса.
9. У чому Кейнс бачив причини недостатнього «ефективного попиту» і завдяки чому він намічав його подолати?

10. Назвіть основні агрегати в економічній моделі Дж. М. Кейнсу та дайте їх стислу характеристику.
11. Сформулюйте теорію інвестицій та зайнятості Дж. М. Кейнса.
12. Поясніть інвестиційний мультиплікатор. У чому полягає механізм його дії?
13. Які рекомендації Дж. М. Кейнс давав щодо державного регулювання економіки?
14. Охарактеризуйте детально основні проблеми, розглянуті Дж. М. Кейнсом у шостій книзі «Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією» «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» (1936).
15. Чим зумовлена діаметрально протилежна оцінка ролі меркантилістів в економічній науці неокласиками і Дж. М. Кейнсом?
16. Які особливості теорії Дж. М. Кейнса зумовили її історичну обмеженість (панування в теорії і практиці лише з кінця 30-х до початку 70-х років)?
17. Яку еволюцію пройшло кейнсіанство після 70-х років XX ст.?
18. Дайте стислу характеристику основних положень неортодоксального (лівого) кейнсіанства.
19. Що являє собою ортодоксальне (праве) кейнсіанство?
20. Рішення якої проблеми висувається на перший план у неокейнсіанських теоріях економічної динаміки та економічного циклу?
21. На яких положеннях побудований кейнсіансько-неокласичний синтез та яке місце у ньому займає модель IS-LM?
22. Чому модель IS-LM Дж. Р. Хікса може бути використана для своїх наукових доказів як кейнсіанцями так і консерваторами?
23. Які причини появи та сутність монетарного посткейнсіанства?
24. Які проблеми вирішувало калецькіанське посткейнсіанство і чим воно відрізнялось від теорії Дж. М. Кейнса?
25. Що собою уявляло неорікардіанське посткейнсіанство. На яких положеннях воно базувалось?
26. Чим відрізнялось нове кейнсіанство від попередніх етапів його еволюції?
27. Охарактеризуйте місце та значення кейнсіанства в історії економічної думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Австрийская школа в политической экономии / К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер ; пер. с нем. ; предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1992. – 494 с.
2. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis: или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер. – М. : Юнайтед Пресс, 2010. – 273 с.
3. Ананьин О. И. Ричард Кантильон – конструктор первой экономико-теоретической системы (Краткая версия доклада) / О. И. Ананьин // XIV Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества [Текст] : в 4 кн. / отв. ред. Е. Г. Ясин ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 632 – 638.
4. Ананьин О. Карл Маркс и его «Капитал»: из девятнадцатого в двадцать первый век / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 72 – 86.
5. Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М. : Политиздат, 1983. – 320 с.
6. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.
7. Антология мировой философии : в 4-х т. – М. : Мысль, 1969-1971.
8. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975-1983.
9. Артеменко О. А. Про енергетичні аспекти формування вартості / О. А. Артеменко, П. П. Несененко // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 68 – 71.
10. Балуков И. Т. Процесс социалистического производства (вопросы теории и методологии) / И. Т. Балуков. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1978. – 175 с.
11. Baran P. A. Monopoly capital: an essay on the American economic and social order / P. A. Baran, P. M. Sweezy. – New York : Monthly Review Press, 1966. – IX, 402 p.
12. Барр Р. Политическая экономия : в 2 т. / Р. Барр. – М. : Международные отношения, 1995.
13. Бастиа Ф. Экономические гармонии и другие работы / Ф. Бастиа. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1896. – 238 с.
14. Бастиа Ф. Экономические софизмы / Ф. Бастиа. – М. : Экономика, 2002. – 304 с.
15. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл. Вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.

16. Бем-Баверк О. Критика теории Маркса : [Пер. с нем.] / О. Бем-Баверк ; Сост. А. В. Куряев. – М. : Челябинск : Социум, 2002. – 283 с.
17. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.
18. Бернштейн Э. Изложение 3-го тома «Капитала». Послесловие Ф. Энгельса / Э. Бернштейн. – Полтава : Пролетарий, 1924. – 88 с.
19. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер с нем. К. Я. Бутковского. – М. : Д. П. Ефимов, 1901. – 360 с.
20. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер. с нем. – СПб. : [В. Врублевский], 1906. – 240 с.
21. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; под ред. А. А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.
22. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; ред. М. А. Сторчевого. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 384 с.
23. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг. – М. : Дело Лтд, 1994. – 687 с.
24. Болдырев И. А. «Итак, этот том готов...» : (К истории создания окончательного варианта первого тома «Капитала» К. Маркса) / И. А. Болдырев. – М. : Мысль, 1984. – 172 с.
25. Болдырев И. А. Мої «Грундріссе» / І. А. Болдырев // Економічна теорія. – 2010. – № 1. – С. 75 – 90.
26. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
27. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции / П. Браунинг. – М. : Экономика, 1986. – 160 с.
28. Брей Дж. Ф. Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или Век силы и век справедливости / Дж. Ф. Брей ; пер. с англ. под общей ред. И. Г. Блюмина. – М. : Госполитиздат, 1956. – 259 с.
29. Brentano Л. Классическая политическая экономия : вступ. лекция, чит. при Венском ун-те 17 апр. 1888 г. / Л. Brentano ; пер. с нем. И. Белявского. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 26 с.
30. Буагильбер П. Л. Рассуждение о природе богатства, денег и налогов / П. Л. Буагильбер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 243 – 260.
31. Бузгалин А. «Капитал» в XXI веке: pro et contra / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 104 – 120.

32. Бузгалин А. Нужен ли нам либеральный марксизм? (о Статье Е. Гайдара и В. Мау Марксизм: между научной теорией и «светской религией») / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2004. – № 7. – С. 132 – 149.
33. Бузгалин А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 36 – 55.
34. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Т. 1: Нобелевские лауреаты по экономике / Дж. М. Бьюкенен ; Фонд экономической инициативы. – М. : «Таурус Альфа», 1997. – 560 с.
35. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон – М. : Мысль, 1971-1972.
36. Вазюлин В. А. Логика «Капитала» К. Маркса / В. А. Вазюлин. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 295 с.
37. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
38. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. Пер. с англ. Н. Тюкиной / И. Валлерстайн. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
39. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, или Теория общественного богатства [Текст] / Л. Вальрас ; [предисл. Н. Макашевой ; [пер. с фр. : И. А. Егоров, А. В. Белянин]. – М. : Изограф, 2000. – XXVI, 421 с.
40. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; сост., общ. ред. и посл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
41. Veblen T. V. Why is Economics Not an Evolutionary Science? // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – Vol. 12. – P. 373 – 397.
42. Veblen T. V. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays / T. V. Veblen. – New York : Russel & Russel, 1961. – 509 p.
43. Веблен Т. Теория делового предприятия [Текст] / Т. Веблен ; перевод с англ. М. Я. Каждана, науч. ред. пер. В. Г. Гребенников ; Центр эволюционной экономики (Россия), Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : ДЕЛЮ, 2007. – 287 с.
44. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
45. Всемирная история экономической мысли : в 6 т. – М. : Мысль, 1987-1997.
46. Гайдар Е. Марксизм: между научной теорией и «светской религией» (либеральная апология) / Е. Гайдар, В. Мау // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 4 – 27; № 6. – С. 28 – 56.
47. Галиани Ф. Беседы о торговле зерном / Ф. Галиани. – Киев : Тип. Окр. штаба, 1891. – 209, XXIII с.
48. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1972.

49. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1971.
50. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Б. Гильдебранд. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – XIV, 279 с.
51. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; перевод с нем. И. И. Степанова-Скворцова, [проверен и испр. Г. Б. Ардаевым]. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 491 с.
52. Глазьев С. Ю. Новый технологический уклад в современной мировой экономике / С. Ю. Глазьев // Международная экономика. – 2010. – № 5. – С. 5 – 27.
53. Гловели Г. Д. История экономических учений: учеб. пособие для бакалавров / Г. Д. Гловели. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – 777 с.
54. Гобсон Дж. Империализм = Imperialism / Дж. Гобсон ; пер. с англ. с предисл. к рус. изд. В. Б. Беленко. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 286 , [1] с.
55. Годскин Т. Защита труда против притязаний капитала ; Популярная политическая экономия / Т. Годскин ; пер. с англ. под ред. А. Л. Реуэля. – Изд. 2-е, [репр.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 228 с.
56. Госсен Г. Г. Развитие законов общественных связей обмена и вытекающих из него правил человеческой деятельности / Г. Г. Госсен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 119 – 133.
57. Гребнев Л. «Мавр» возвращается? А он и не приходил... (к дискуссии о значимости научного наследия К. Маркса) / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2004. – № 9. – С. 92 – 112 ; № 10. – С. 55 – 69.
58. Гребнев Л. «Крест Маршалла»: альтернативное обоснование и смежные вопросы / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2013. – № 2. – С. 108 – 120.
59. Грей Дж. Сочинения. / Дж. Грей ; Пер. с англ. Ф. И. Михалевского ; [Под общей ред. и с предисл. д-ра экон. наук И. Г. Блюмина]. – М. : Госполитиздат, 1955. – 500 с.
60. Грималюк А. В. Сверхпредпринимательство (Методологические основы концепции двухуровневой рыночной экономики) / А. В. Грималюк. – Киев : Аврио, 2007. – 548 с.
61. Гриценко А. А. Метод «Капитала» К. Маркса и политическая экономия в широком смысле / А. А. Гриценко. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьков. ун-те, 1988. – 159 с.
62. Гриценко А. А. Через отчуждение к свободе (к 135 – летию выхода в свет I тома «Капитала» К. Маркса) / А. А. Гриценко // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 1. – С. 80 – 92.

63. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
64. Декарт Р. Рассуждение о методе для руководства разума и отыскания истины в науках. Пер. и предисл. Г. Тымянского / Р. Декарт. – М. : Новая Москва, 1925. – 116 с.
65. Деррида Ж. Призраки Маркса / Ж. Деррида ; перевод с фр. Б. Скуратова. – М. : Logos altera, 2006. – 254 с.
66. Диль К. Комментарии к «Основным началам» Д. Рикардо / К. Диль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. III : Эпоха социальных переломов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 310 – 314.
67. Джевонс В. С. Основы науки. Трактат о логике и научном методе / В. С. Джевонс ; пер. со 2-го англ. изд. М. Антоновича. – СПб. : Л. Ф. Пантелев, 1881. – [4], XXII, [2], 713 с.
68. Джевонс В. С. Политическая экономия / В. С. Джевонс ; пер. под ред. и с предисл. Р. Маркович. – СПб. : тип. т-ва «Народная польза», 1905. – [2], VIII, 120 с.
69. Дзарасов С. С. Михаил Калецкий: жизненный путь и научный вклад. К 100-летию со дня рождения / С. С. Дзарасов // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 2. – С. 116 – 139.
70. Дзарасов С. С. Михаил Калецкий: интеллектуальное наследие / С. С. Дзарасов // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 3. – С. 151 – 168.
71. Дэвидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории / П. Дэвидсон // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 82 – 101.
72. Дюпюи Ж. О полезности гражданских сооружений / Ж. Дюпюи // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – СПб. : Экон. шк., 2000. –
Т. 1 / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 28 – 66.
73. Жданова Л. Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика / Л. Л. Жданова. – Одеса : Астропринт, 2014. – 296 с.
74. Зверяков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії / М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – 320 с.
75. Зверяков М. І. Про зміну предмета і методу політичної економії: Політична економія як наука про функціонування і розвиток ринкової системи / М. І. Зверяков // Економічна теорія. – 2015. – № 4. – С. 5 – 11.
76. Зверяков М. І. Уроки ринкової трансформації в Україні / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 8. – С. 7 – 25.
77. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения : в 2 т / Н. И. Зибер. – М. : Соцэргиз, 1959.
78. Зомбарт В. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Зомбарт ; пер. с нем. Д. В. Кузницын – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2005-2008.

79. История экономических учений (современный этап) : учебник / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.
80. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 784 с.
81. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. И. А. Болдырева, С. А. Матвеева. – Одесса : ОИИХ, 1992. – 256 с.
82. Історія економічних вчень [Текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 352 с.
83. Історія економічних вчень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2005.
84. Калецкий М. Очерк теории роста социалистической экономики [Текст] / М. Калецкий ; Пер. с пол. ; Под общ. ред. и с предисл. акад. Т. С. Хачатурова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс, 1970. – 143 с.
85. Кант И. Собрание сочинений : Юбил. изд., 1794-1994 : В 8 т. / Под общ. ред. А. В. Гулыги / И. Кант. – М. : ЧОРО, 1994.
86. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім., прим. Ігоря Бурковського / І. Кант. – Київ : Юніверс, 2000. – 504 с.
87. Кантильон Р. Эссе о природе торговли в общем плане / Р. Кантильон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. 1 : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 260 – 278.
88. Каутский К. Сочинения / К. Каутский. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – Т. 2 : Экономические работы. – 1930. – X, 404 с.
89. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 224 – 518.
90. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 86 – 203.
91. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков / Дж. М. Кейнс // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 60 – 69.
92. Кейнс Дж. М. Экономические последствия валютной политики мистера Черчилля / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 204 – 223.
93. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Дж. Б. Кларк ; пер. с англ. А. Бесчинского, Д. Страшунского ; науч. ред. А. А. Белых, А. В. Полетаев. – М. : Экономика, 1992. – 448 с.
94. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy / J. R. Commons. – New York: The Macmillan Company, 1934. – 921 p.
95. Коммонс Дж. Р. Правовые основания капитализма / Дж. Р. Коммонс ; пер. с англ.: А. Апполонов, А. Маркова ; ред. М. Одинцова. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2011. – 414 с.
96. Кондильяк Э. Б. Сочинения : в 3 т. / Э. Б. Кондильяк. – М. : Мысль, 1980-1983.

97. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев ; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 765, [2] с.
98. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики [Текст] : предварит. эскиз / Н. Д. Кондратьев ; Изд. подгот. В. В. Иванов, М. С. Ковалева. – М. : Наука, 1991. – 569 с.
99. Конт О. Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова / О. Конт. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 296 с.
100. Коуз Р. Г. Институциональная структура производства / Р. Г. Коуз // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 676 – 687.
101. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой опыт глазами нобелевского лауреата / П. Кругман. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.
102. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышлений / С. Кузнец // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М. : Мысль, 2004. – С. 106 – 123.
103. Курно А. О. Исследование математических принципов теории богатства / А. О. Курно // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
104. Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 74 – 88.
105. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке / Г. Ч. Кэри. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1869. – 704, [4] с.
106. Лейонхуфвуд А. Кейнс как последователь Маршалла / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 32 – 47.
107. Лейонхуфвуд А. Макроэкономическая теория в двадцатом столетии: основные вехи развития / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 11. – С. 26 – 45.
108. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 27. – С. 299 – 426.
109. Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 3. – С. 1 – 609.
110. Ленин В. И. Три источника и три составные части марксизма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 23. – С. 40 – 48.
111. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 1. – С. 347 – 534.

112. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Ф. Лист ; Пер. с нем. под ред. К. В. Трубникова. – СПб. : Изд. А. Э. Мертенс, 1891. – XXVI, 452 с.
113. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985-1988.
114. Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту [Текст] / Р. Э. Лукас ; пер. с англ. Д. Шестакова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 288 с.
115. Львов Д. С. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП / Д. С. Львов, С. Ю. Глазьев // Экономика и математические методы. – 1986. – № 5. – С. 793 – 804.
116. Люксембург Р. Введение в политическую экономию / Р. Люксембург. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 326 с.
117. Люксембург Р. Накопление капитала : в 2 т. / Р. Люксембург ; Пер. под ред. Ш. Дволайцкого ; Пред. В. Мотылева. – Изд. 5-е. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1934. – XLIII, 478 с.
118. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров / Е. М. Майбурд. – М. : Дело : Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
119. Мак-Куллох Дж. Р. О начале, успехах, особенных предметах и важности политической экономии / Дж. Р. Мак-Куллох. – М. : Тип. Августа Семена, 1834. – III, 121 с.
120. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении [Текст] / Т. Р. Мальтус ; сокр. пер. И. А. Вернера. – М. : Изд-во М. Н. Прокоповича, 1908. – 180 с.
121. Мальтус Т. Р. Принципы политической экономии, рассмотренные в плане их практического применения, 1820 / Т. Р. Мальтус // 25 ключевых книг по экономике. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – С. 138 – 154.
122. Маркс К. Введение. Из экономических рукописей 1857-58 гг. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 12. – С. 709 – 738.
123. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 43 – 784; т. II. – т. 24. – С. 31 – 596; т. – III. – т. 25. ч. I. – С. 29 – 505, т. 25. ч. II. – С. 3 – 458.
124. Маркс К. Капитал. Предисловие к первому изданию. Послесловие ко второму изданию / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 5 – 22.
125. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 19. – С. 9 – 32.
126. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 13. – С. 1 – 167.
127. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 419 – 459.
128. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 7 – 544.
129. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 65 – 185.
130. Маркс К. Письмо к Иосифу Вейдемейеру / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 28. – С. 422 – 428.

131. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 2. – С. 3 – 230.
132. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 1 – 4.
133. Маркс К. Теории прибавочной стоимости / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 26. ч. I. – С. 3 – 426, т. 26. ч. II. – С. 3 – 658, т. 26. ч. III. – С. 3 – 568.
134. Маркс К. Экономические рукописи 1857-59 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 46. ч. I. – С. 3 – 560, т. 46. ч. II. – С. 5 – 618.
135. Маркс К. Экономическая рукопись 1861-63 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 47. – С. 3 – 659, т. 48. – С. 3 – 681.
136. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 42. – С. 41 – 174.
137. Марксово наследие и современная экономическая наука («круглый стол» журнала «Вопросы экономики») // Вопросы экономики. – 2005. – № 1. – С. 87 – 132 ; № 2. – С. 118 – 140.
138. Мартыновский С. В. Эволюция капитала и становление нового общества / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2005. – 192 с.
139. Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2001. – 192 с.
140. Мартыновский С. В. Экономическая политика: проблемы достижения цели / С. В. Мартыновский. – Одесса : Пальмира, 2008. – 186 с.
141. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл. – М. : Прогресс : Универс, 1993.
142. Менгер К. Избранные работы / К. Менгер. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 496 с.
143. Меркантилизм [Текст] : научное издание / под ред. И. С. Плотникова. – Л. : Соцэкгиз, 1935. – 340 с.
144. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ [Текст] / Л. Мизес ; пер. с англ. – М. : Catallaxy, 1994. – 414 с.
145. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории [Текст] / Л. Мизес; Пер. с 3-его испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М. : Экономика, 2000. – 878 с.
146. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Дж. С. Милль. – М. : Прогресс, 1980-1981.
147. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл ; перекл. з англ. Євгена Мірошніченка та Василя Триліса. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
148. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и её постановка / У. К. Митчелл ; Пер. с англ. ; Вступ. статья А. Г. Герценштейна. – М. ; Л. : Госиздат, тип. Печатный двор, 1930. – LXXX, 504 с.

149. Мюллер-Армак А. Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики / А. Мюллер-Армак // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.*
Т. IV : *Век глобальных трансформаций* / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 306 – 314.
150. Мюрдаль Г. *Мировая экономика: проблемы и перспективы* / Г. Мюрдаль ; пер. с англ. А. В. Еврейскова и О. Г. Клесмет. – М. : Изд. иностр. лит., 1958. – 555 с.
151. Мюрдаль Г. *Современные проблемы «третьего мира»* / Г. Мюрдаль ; Сокр. пер. с англ. Общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Р. А. Ульяновского. Предисл. д-ра ист. наук В. И. Павлова. – М. : Прогресс, 1972. – 767 с.
152. Найт Ф. Х. *Риск, неопределённость и прибыль [Текст]* / Ф. Х. Найт ; пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 360 с.
153. Несененко П. П. *Економічна система А. Р. Ж. Тюрго як початок становлення наукового етапу економічної думки* / П. П. Несененко, О. А. Артеменко // *Економічна теорія.* – 2010. – № 4. – С. 85 – 92.
154. Несененко П. П. *Історія економічних учень : навчальний посібник* / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2017. – 448 с.
155. Несененко П. П. *Роль и значение экономической политики физиократов в свете современных проблем Украины* / П. П. Несененко, А. А. Артеменко // *Науковий вісник : зб. наук. пр. / Всеукраїн. асоц. мол. вчених.* – Одеса : ОДЕУ, 2008. – № 16(72). – С.114 – 124.
156. Несененко П. П. *Роль та значення творчості Ричарда Кантільона для розвитку теорії аграрних відносин та економічної науки взагалі* / П. П. Несененко // *Економіка харчової промисловості.* – 2014. – № 2(22). – С. 10 – 13.
157. Несененко П. П. *Сучасні економічні теорії: Навчальний посібник* / П. П. Несененко, О. А. Артеменко, О. Є. Патлатой. – Одеса : ОНЕУ, 2017. – 326 с.
158. Норт Д. С. *Экономическая деятельность в масштабе времени* / Д. С. Норт // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.*
Т. V, кн. 1 : *Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов* / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 707 – 723.
159. North D. C. *Understanding the Process of Economic Change* / D. C. North. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 200 p.
160. Нуреев Р. М. *Очерки по истории институционализма* / Р. М. Нуреев. – Ростов н/Д. : Содействие - XXI век, 2010. – 415 с.
161. Нуреев Р. *Исторические судьбы учения Карла Маркса* / Р. Нуреев // *Вопросы экономики.* – 2007. – № 9. – С. 87 – 103.
162. Ойкен В. *Основы национальной экономики* / В. Ойкен // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.*
Т. IV : *Век глобальных трансформаций* / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 262 – 287.

163. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 494 с.
164. The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis / Ed. by G. Morgan, J. L. Campbell, C. Crouch and oth. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 728 p.
165. The Oxford Handbook of Philosophy of Economics / Ed. H. Kincaid, D. Ross. – Oxford : Oxford University Press. – 2009. – 670 p.
166. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. – Київ : Лібра, 2004. – 272 с.
167. Осадчая И. Великий реформатор экономики капитализма / И. Осадчая // Наука и жизнь. – 1997. – № 11. – С. 18 – 24.
168. Осадчая И. Кейнсианство сегодня (К 50 – летию со дня смерти Дж. М. Кейнса) / И. Осадчая // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 5 – 18.
169. Осадчая И. Эволюция макроэкономической теории после Кейнса / И. Осадчая // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 5 – 18.
170. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2001. – 298 p.
171. Отунбаева Т. Стадии производства прибавочной стоимости в свете современных тенденций капиталистической экономики / Т. Отунбаева // Экономические науки. – 1985. – № 1. – С. 75 – 83.
172. Оуэн Р. Избранные сочинения : в 2 т / Р. Оуэн. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950.
173. Парето В. Учебник политической экономии / В. Парето // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 411 – 416.
174. Перру Ф. Экономика XX века / Ф. Перру // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 404 – 414.
175. Петти В. Экономические и статистические работы : [Т. 1–2] / В. Петти ; пер. под ред. М. Смит ; предисл. Д. Розенберга. – М. : Соцэкгиз, 1940. – XXVIII, 324 с.
176. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2 т / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985.
177. Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма [Текст] / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1959. – 104 с.
178. Покрытан А. К. Фонд возмещения I подразделения и проблемы сбалансированности / А. К. Покрытан, В. В. Лапин. – М. : Экономика, 1982. – 167 с.
179. Покрытан А. К. Ленинские работы 90-х годов и современность / А. К. Покрытан. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1985. – 159 с.

180. Покрытан А. К. Производственные отношения и экономические законы социализма : очерки метода анализа и теории / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
181. Покрытан А. К. Экономическая структура социализма : функционирование и развитие / А. К. Покрытан. – М. : Экономика, 1985. – 263 с.
182. Покрытан А. Ринкова трансформація і проблеми пріоритетів в економіці України / А. Покрытан // Економіка України. – 1997. – № 12. – С. 18 – 27.
183. Покрытан А. Современный кризис и практика реформ / А. Покрытан, М. Зверяков // Экономика Украины. – 1994. – № 7. – С. 14 – 25.
184. Политическая экономия [Текст] : Учебник / Институт экономики АН СССР. – М. : Госполитиздат, 1954. – 640 с.
185. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти ; Бедность как экономический принцип ; Порнократия, или Женщины в настоящее время / П. Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
186. Райт Э. О. Что такое аналитический марксизм? / Э. О. Райт // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 121 – 138.
187. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо / Антология экономической классики. Предисловие И. А. Столярова. – М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – 475 с.
188. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М. : Прогресс, 1986. – 471 с.
189. Родбертус К. К освещению социального вопроса. Социальные вопросы к фон Кирхману / К. К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 581– 588.
190. Родбертус К. Капитал. Четвёртое социальное письмо к фон Кирхману / К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 588 – 592.
191. Розенберг Д. И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса / Д. И. Розенберг. – М. : Экономика, 1983. – 720 с.
192. Розенталь М. М. Диалектика «Капитала» К. Маркса / М. М. Розенталь. – М. : Мысль, 1967. – 592 с.
193. Розмаинский И. В. История экономического анализа на Западе : текст лекций / И. В. Розмаинский, К. А. Холодилин. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 213 с.
194. Розмаинский И. Методологические основы теории Кейнса и его «спор о методе с Тинбергеном» / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 25 – 36.

195. Розмаинский И. Неопределенность и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский поход / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 48 – 59.
196. Розмаинский И. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX – начала XXI века / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2008. – № 7. – С. 89 – 99.
197. Розмаинский И. Посткейнсианская макроэкономика : основные аспекты / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 19 – 31.
198. Roscher W. Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland / W. Roscher. – München : R. Oldenbourg 1874. – VIII, 1085 s.
199. Roscher W. Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode / W. Roscher. – Göttingen : Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1843. – VI, 150 s.
200. Рошер В. Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Пер. и предисл. И. К. Бабста. Т. 1, отд. 1-2 / В. Рошер. – М. : Тип. Грачева и К°, 1860-1862.
201. Руденко М. Катастрофічна помилка Маркса. Економічні монолози / М. Руденко // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 2 – 43; № 12. – С. 43 – 104.
202. Самуэльсон П. Экономика. Т. 1-2 / П. Самуэльсон. – М. : Алгон ВНИИСИ, 1992.
203. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогресс, 1968. – 600 с.
204. Сениор Н. У. Три лекции об уровне заработной платы / Н. У. Сениор // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 458 – 471.
205. Сен-Симон А. Избранные сочинения / А. Сен-Симон : в 2 т. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948.
206. Сисмонди Ж. Ш. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению : в 2 т. / Ж. Ш. Сисмонди. – М. : Соцэкгиз, 1937.
207. Сирота Н. М. Идеология и политика : Учеб. пособие для студентов вузов / Н. М. Сирота. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 216 с.
208. Скидельски Р. Хайек versus Кейнс : дорога к примирению // Вопросы экономики. – 2006. – № 6. – С. 47 – 66.
209. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] : в 2 т. / А. Смит. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935.
210. Смит А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит ; вступ. ст. Б. В. Мееровского ; подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М. : Республика, 1997. – 351 с.
211. Современные экономические теории в трудах нобелиантов : учебное пособие: [по специальностям: 080100 «Экономика», 080200 «Менеджмент»] / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – М. : Академия естествознания, 2011. – 305 с.

212. Соьер М. Посткейнсианская макроэкономика / М. Соьер // Панорама экономической мысли конца XX столетия: в 2 т. / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. – СПб. : Экон. шк., 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 219–249.
213. Сраффа П. Производство товаров посредством товаров / П. Сраффа : Прелюдия к критике экономической теории. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 159 с.
214. Сталин И. В. Год великого перелома : К XII годовщине Октября. «Правда» № 259 от 7 ноября 1929 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 118 – 135.
215. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 96 с.
216. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М.: Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.
217. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. ; науч. ред. Г. М. Куманин. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
218. Stinchcombe A. L. Economic Sociology / A. L. Stinchcombe. – New York : Academic Press, 1983. – IX, 269 p.
219. Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. 1 / П. Б. Струве. – СПб. : Б. и., 1894. – 287 с.
220. Струве П. Б. Марксова теория социального развития / П. Б. Струве. – Киев : Изд-е Б. Яковенко и М. Власенко, 1905. – 71 с.
221. Струве П. Б. Хозяйство и цена / П. Б. Струве // Хозяйство и общество. Цена ценность: критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни. – Ч. 1. – СПб. ; М. : Изд-во В. П. Рябушинского, 1913. (Тип.-литогр. Шредера). – XXXV, 358 с.
222. Сэй Ж. Б. Катехизис политической экономии, или Краткое учение о составлении, распределении и потреблении богатств в обществе / Ж. Б. Сэй ; Пер с франц. – СПб. : тип. III Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – XIV, 255, [2] с.
223. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» [Текст] / Тома Аквінський ; пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. – 2-е вид. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 796 с.
224. Томпсон У. Исследование о законе распределения богатства, наиболее способствующего человеческому счастью / У. Томпсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 541 – 550.
225. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. – Петроград : Право, 1917. – 540 с.
226. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М. И. Туган-Барановский. – 7-е изд. – Харьков : Изд-е Всерос. центр. союза потреб. обществ, 1919. – [4], 260 с.

227. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : О. Попова, 1914. – 466 с.
228. Туган-Барановский М. И. Современный социализм в своём историческом развитии / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Будущность, 1906. – 259 с.
229. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
230. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Мир Божий, 1905. – VII, 160 с.
231. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. – М. : Кооперативное издательство «Московский рабочий», 1922. – 428 с.
232. Тюнен И. Г. Уединённое государство в отношении к общественной экономии. Извлечено и приспособлено для русских читателей Матвеем Волковым / И. Г. Тюнен. – Карлсруэ : Придвор. тип. Б. Гаспера, 1857. – XVI, 374 с.
233. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства : соображения по поводу неудач рынка / О. И. Уильямсона // Вехи экономической мысли. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – СПб. : Экон. шк., 2000. – С. 33 – 53.
234. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. И. Уильямсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 465 – 483.
235. Williamson O. The Evolving Science of Organization / O. Williamson // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 1993. – Vol. 149. – P. 36 – 63.
236. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. 38. – P. 595–613.
237. Усоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмена / В. М. Усоскин. – М. : Мысль, 1989. – 173 с.
238. Утопический социализм : хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
239. Ущиповський Ю. Історія інституціоналізму : проблема пошуку витоків / Ю. Ущиповський // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 73 – 81.
240. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
241. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955.
242. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії [Текст] : навч. посібник / В. М. Фещенко ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – Київ : КНЕУ, 2012. – 474 с.

243. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур. – М. : Эксмо, 2008 – 1200 с.
244. Философия социальных и гуманитарных наук [Текст] : учеб. пособие для вузов / С. А. Лебедев [и др.] ; общ. ред. С. А. Лебедев. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2008. – 733 с.
245. Фихте И. Г. Сочинения: в 2 т. / И. Г. Фихте. – СПб. : Мифрил, 1993.
246. Фогель Р. У. Экономический рост, демография и физиология: воздействие долговременных процессов на разработку и осуществление экономической политики / Р. У. Фогель // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 724 – 763.
247. Франклин Б. Избранные произведения / Б. Франклин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 631 с.
248. Фридмен М. Инфляция и безработица / М. Фридмен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 258-283.
249. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. – М. : Эльф пресс, 1996. – 181 с.
250. Фридмен М. Маршаллианская кривая спроса / М. Фридмен // Вехи экономической мысли. – Т. 1 : Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – [б.м. : б.и.]. – 2000. – С. 28 – 86.
251. Фридмен М. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек. – М. : Три квадрата ; Челябинск : Социум, 2003. – 192 с.
252. Фурье Ш. Избранные сочинения : в 4 т. / Ш. Фурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951-1954.
253. Хаиткулов Р. Г. Феномен аналитического марксизма: историко-экономический анализ [Электронный ресурс] / Р. Г. Хаиткулов // Новая экономическая ассоциация. – Режим доступа: www.econorus.org/consp/d851.html
254. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.
255. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – М. : Изограф, 2000. – 256 с.
256. Хансен Э. Послевоенная экономика США / Э. Хансен. – М. : Прогресс, 1966. – 176 с.
257. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 760 с.
258. Харкорт Дж. Посткейнсианская мысль / Дж. Харкорт // Экономист. – 2005. – № 4. – С. 33 – 46.
259. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис. – М. : Прогресс, 1990. – 750 с.
260. Харрод Р. Классики кейнсианства : в 2 т. / Р. Харрод, Э. Хансен. – М. : Экономика, 1997.

261. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики / Р. Ф. Харрод. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 202 с.
262. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Р. Л. Хайлбронер ; пер. с англ. И. Файбисовича. – М. : Астрель ; CORPUS, 2011. – 432 с.
263. Хикс Дж. Движущая сила экономического роста / Дж. Хикс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание. Сквозь призму веков / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 124 – 138.
264. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс. – М. : Прогресс, 1993. – 488 с.
265. Хикс Дж. Теория экономической истории / Дж. Хикс. – М. : НП «Журнал Вопросы экономики», 2006. – 224 с.
266. Ходжсон Дж. Институты и индивиды: взаимодействие и эволюция / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 45–60.
267. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты : Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
268. Чаянов А. В. Избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
269. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Э. Чемберлин. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 415 с.
270. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма / Н. Шапиро // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 120 – 130.
271. Шаститко А. Е. Фридрих Хайек и неинституционализм / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 43 – 53.
272. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навчальний посібник / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
273. Шмоллер Г. Ф. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и её методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда / Г. Ф. Шмоллер ; Пер. проф. В. М. Нечаева; Вступ. статья проф. А. А. Мануйлова. – М. : К. Т. Солдатенков, 1902. – [4], XII, 368 с.
274. Шмоллер Г. Ф. Наука о народном хозяйстве. Её предмет и метод / Г. Ф. Шмоллер ; пер. Е. Котляревской. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1897. – [6], 112 с.
275. Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 485 с.
276. Штамлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории / Р. Штамлер. – СПб. : Тип. Меркушева, 1899. – 310 с.
277. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – СПб. : Экономическая школа, 2001.

278. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия [Текст] : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
279. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Старка. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
280. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель : экономика для начинающих и не только для них... / К. Эклунд ; пер. со швед. – М. : Экономика, 1991. – 350 с.
281. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 5 – 338.
282. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 343 – 678.
283. Энгельс Ф. Наброски к критике политической экономии / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 1. – С. 544 – 571.
284. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 2. – С. 231 – 517.
285. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 21. – С. 23 – 178.
286. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор **и** индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу ; Пер. с англ. ; Науч. ред. Ф. Т. Алескеров. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.
287. Эрроу К. Дж. К теории ценового приспособления / К. Дж. Эрроу. – СПб. : Экон. шк., 2000. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 432 – 447.
288. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных информационных / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 314 – 322.
289. Эрхард Л. Полвека размышлений: речи и статьи / Л. Эрхард. – М. : Русинко : Ордынка, 1993. – 608 с.
290. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965.
291. Юсим В. О корректности концепции мультипликатора и акселератора инвестиций на макроуровне / В. Юсим // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С. 57 – 61.
292. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2011. – 646 с.
293. Юхименко П. І. Історія новітніх економічних учень : (від Кейнса до наших днів) / П. І. Юхименко. – 2-е вид., доповн. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 306 с.
294. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра-М, 2009. – 480 с.
295. Яковец Ю. В. История цивилизаций [Текст] : учебное издание / Ю. В. Яковец. – М. : ВладДар, 1995. – 461, [2] с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Несененко Павло Петрович
Артеменко Олександр Андрійович

**ГЕНЕЗА МЕТОДОЛОГІЇ КЛАСИЧНОГО
ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМУ ТА
КЕЙНСІАНСТВА**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Коректор: А. О. Ковальова

Макет обкладинки: Є. А. Патлатой, О. Є. Патлатой

Підписано до друку 28.11.2017. Формат 60x84/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 18,00. Замовлення 10370
Наклад 100 прим.

Видавець ФОП Гуляєва В.М.
Свідоцтво ДК 5056

Друкарня ФОП Гуляєва В.М.
Київська обл., м. Обухів, мкрн Сосновий, 2, офіс 2
(050) 497-89-01
drukaryk.com